

Беларуская МОВА 6

На плошчы Незалежнасці ў Мінску
пабудаваны фантан «Беларусь».
Яго ўпрыгожваюць чатыры бронзавыя буслы
на ванку, якія сімвалізуюць нашу
краіну і яе гісторыю.
Фантан уяўляе сабой
скульптуру размяшчанага ў
цэнтры
Беларусі.

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **6** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

*Допушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

Нацыянальны інстытут адукацыі

2020

Правообладатель Национальный институт образования

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бей-922

Б43

А ў т а р ы:

Г. М. Валочка («Беларуская мова — нацыянальная мова беларускага народа», «Тэкст», «Паўтарэнне вывучанага ў V класе», «Стылі маўлення»);

В. У. Зелянко («Прыметнік» (§ 50—55), «Лічэбнік»);

С. В. Мартынкевіч («Самастойныя і службовыя часціны мовы», «Назоўнік»);

С. М. Якуба («Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія», «Прыметнік» (§ 43—49), «Займеннік»);

Т. І. Бажкова («Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год»)

Р э ц е н з е н т ы:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры *Д. В. Дзятко*); настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 1 імя Ф. Скарыны г. Мінска» *С. М. Шугніла*

Умоўныя абазначэнні:

— правіла;

— рубрыка «Успамінаем вывучанае»;

— рубрыка «Гавары і пішы правільна»;

— рубрыка «Скарбы мовы»;

— заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;

— дадатковыя пытанні і заданні, накіраваныя на замацаванне ведаў і ўменняў па раней вывучаных тэмах;

— заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;

— дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным

адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 6 клас»

(нацыянальны адукацыйны партал: <http://e-vedy.adu.by>);

— спасылкі на заданні (QR-коды) для праверкі ведаў пры дапамозе смартфона ці планшэта;

цокаль^{*} — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;

здароўе^Ф — зрабіць фанетычны разбор слова;

замак^Л — зрабіць лексічны разбор слова;

падземны^С — разабраць слова па саставе;

сямёра^{СЛ} — зрабіць словаўтваральны разбор слова;

васільковы^М — зрабіць марфалагічны разбор слова;

Ападае лісце.^{СН} — зрабіць сінтаксічны разбор сказа.

ISBN 978-985-594-582-7

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2020

Правообладатель Национальный институт образования

Беларуская мова — нацыянальная мова беларускага народа

§ 1. Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету. Літаратурная мова і народныя гаворкі

1. Прачытайце. Раскажыце, з чаго складаецца беларуская мова.

Беларуская нацыянальная мова і яе формы

Беларуская мова — гэта нацыянальная мова беларускага народа. Нацыянальная мова — мова, якая з’яўляецца сродкам пісьмовых і вусных зносін нацыі.

Як іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: літаратурнай і народна-дыялектнай. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і свае формы бытавання. Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносін сярод сельскіх жыхароў.

Літаратурная мова абслугоўвае (паралельна з рускай) розныя сферы дзейнасці беларускага народа. Беларуская літаратурная мова — гэта ўнармаваная, агульнапрынятая і абавязковая для ўсіх членаў грамадства. Існуе ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, мае разгалінаваную сістэму стыляў.

Гэта мова школы, друку, радыё^Ф, тэлебачання, мастацкай літаратуры, гуманітарнай навукі і г. д. («*Беларуская мова: прафесійная лексіка*»).

2. Прачытайце табліцу. Раскажыце, што адрознівае літаратурную мову ад дыялектнай.

Літаратурная мова	Дыялектная мова
Характэрна для ўсёй тэрыторыі краіны	Характэрна для пэўных мясцовасцей
Мае нормы	Нормаў не мае
Існуе ў двух варыянтах — вусным і пісьмовым	Існуе толькі ў вуснай форме

3. Прачытайце і параўнайце два тэксты. Вызначце, які з іх напісаны на беларускай літаратурнай мове, а які адносіцца да народных гаворак.

I. Звычайна кожная нацыя атаясамліваецца з адной нацыянальнай мовай, напрыклад, французы — з французскай, шведы — са шведскай, палякі — з польскай, грузіны — з грузінскай, украінцы — з украінскай і г. д. Аднак у сучасным свеце нярэдка сітуацыі, калі адна нацыя карыстаецца некалькімі мовамі. Тыповым прыкладам можа служыць Швейцарыя. Швейцарцы — адна нацыя, аднак карыстаюцца яны французскай, нямецкай, італьянскай і рэтараманскай мовамі (*«Беларуская мова: энцыклапедыя»*).

II. Ціпёръ жысь намно́га лу́чшы, чым была́ ра́ньшы. Січа́с усё ёсь: і ра́дзівы, і лісапéты, і мытацýклы, і пла́цці ра́зныі мо́дныі. Пыгля́дзіш другéй рас на ціпéрішнiйу мыладзо́ш і ду́мыйш: «Вам ні прiшло́ся знаць усё то́йа, што пі́ріцiрпéлі калі-та мы».

На падставе ведаў пра беларускую мову прывядзіце прыклады, якія пацвярджаюць адрозненне літаратурнай мовы ад народных гаворак.

4. Прачытайце тэкст.

Беларуская мова з’яўляецца найважнейшым элементам культурнай спадчыны* беларусаў. Нацыянальна-культурная адметнасць народа найперш выяўляецца ў лексічным складзе мовы. Кожны народ вылучае і замацоўвае ў назвах найбольш важныя менавіта для яго аб’екты навакольнага асяроддзя, свет рэчаў

і сваіх уяўленняў аб іх. Напрыклад, у мове беларусаў сустракаецца каля дваццаці паняццяў назвы «балота»: *балота, багна, дрыгва, твань, бездань, дрыгвянік, алёс, імшара, імшарына* і г. д. У арабскай мове налічваецца каля 5000 назваў вярблюда. А ў беларускай мове зафіксавана толькі адно адпаведнае слова.

У працэсе развіцця мовы за многімі словамі замацоўваецца вобразна-сімвалічнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Так, у кітайцаў і ў некаторых іншых народаў белы колер можа ўспрымацца як сімвал¹ жалобы, смутку, а ў беларусаў гэтую функцыю выконвае чорны колер. Назва кветкі *васілёк* з'яўляецца сімвалам Беларусі. Для Расіі сімвал Радзімы — *бярэза*, а для нарвежцаў *бярэза* — сімвал вынослівасці.

Працяглы працэс культуры беларускага народа адлюстраваны таксама і ва ўстойлівых выразах: *студэнт смаргонскай акадэміі* і інш. (*Паводле Ф. Шумчыка*).

У чым праяўляецца нацыянальна-культурная адметнасць народа? Прыкладзіце прыклады.

● Выпішыце з тэксту па 2 прыклады слоў, напісанне якіх адпавядае наступным правілам: «Правапіс **о, э, а**»; «Правапіс **у, ў**»; «Правапіс падоўжаных зычных»; «Правапіс **д, дз**».

5. Устанавіце адпаведнасць паміж рускімі і беларускімі выразамі. Як у іх праяўляецца адлюстраванне нацыянальнага бачання свету?

1. Соловья баснями не кормят.	а) Кухар спіць, а суп кіпіць.
2. Шила в мешке не утаишь.	б) Не маё гарыць — не мне тушыць.
3. Моя хата с краю — ничего не знаю.	в) З гутаркі хлеба не наясі.
4. Солдат спит — служба идёт.	г) Лес чую, а поле бачыць.

Запішыце беларускія прыказкі. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.

6. Падрыхтуйце вуснае выказванне на адну з тэм: «Літаратурная мова і народныя гаворкі», «Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету».

Тэкст

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Падтэмы тэксту. Ключавыя (апорныя) словы і сказы ў тэксце

7. Дапоўніце выказванні.

... — гэта выказванне, у якім сказы звязаны па сэнсе і граматычна.

Сказы ў тэксце аб'яднаны тэмай і асноўнай думкай.

... — гэта тое, пра што гаворыцца ў тэксце.

... — гэта тое галоўнае, што выказаў аўтар у тэксце. Яна перадае адносіны аўтара да напісанага, яго ацэнку падзей ці з'яў.

Да тэксту можна падабраць ... . У ім могуць быць выказаны як тэма тэксту, так і яго асноўная думка.

Раскажыце, што вы ведаеце пра тэкст. Чым ён адрозніваецца ад асобных сказаў?

8. Вызначце, якія з загатоўкаў перадаюць тэму, а якія — асноўную думку. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

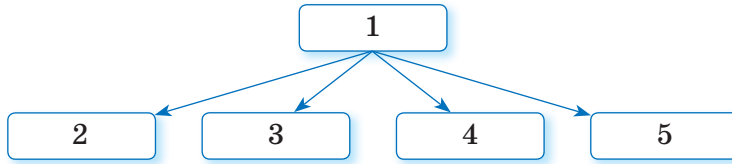
«Летні дзень», «Дары лесу», «Слаўны сын з Полацка», «Шчодрыя дары лесу», «Летні дзень год корміць», «Падарожжа па родным краі», «Ніколі не забудзем!», «Родная зямля», «Любіць і шанаваць родную зямлю».

9. Разгледзьце схемы спосабаў сувязі сказаў у тэксце. Якая са схем адпавядае паслядоўнаму спосабу, а якая — паралельнаму? Раскажыце, як звязваюцца сказы ў тэксце пры паслядоўнай сувязі, паралельнай сувязі.

1) → → →

2)

10. Ці можна назваць прыведзенае выказванне тэкстам? Чаму? Спішыце, правільна афармляючы пачатак і канец кожнага сказа.

Увосень на пустцы побач са школай дзеці пасадзілі каштаны саджанцы былі маладыя і тонкія, таму ўсю зіму дзеці перажывалі, ці не змерзнуць яны, ці прымуцца і вясной на ўсіх шасці дрэўцах з’явіліся вялікія, радасна-зялёныя лісточкі каштаны прыняліся былая пустка стала вельмі ўтульным і вясёлым месцам (*Паводле Г. Пшонік*).

● Назавіце прыметы тэксту і дайце ім характарыстыку (пры неабходнасці карыстайцеся табліцай).

Асноўныя прыметы тэксту	Характарыстыка прымет тэксту
Тэматычнае адзінства	Усе сказы і часткі тэксту раскрываюць яго тэму і асноўную думку
Паслядоўнасць	У тэксце думка развіваецца паслядоўна, кожны новы сказ дапаўняе і працягвае змест тэксту
Звязнасць	Сказы ў тэксце звязаны паміж сабой з дапамогай паслядоўнага ці паралельнага спосабу сувязі. Пры паслядоўным спосабе думка перадаецца паслядоўна, кожны наступны сказ звязаны з папярэднім, раскрывае і дапаўняе яго; пры паралельным спосабе ўсе сказы раскрываюць і дапаўняюць змест першага сказа
Разгорнутасць	Наяўнасць у тэксце некалькіх падтэм, з дапамогай якіх раскрываецца (разгортваецца) тэма
Завершанасць	Тэкст лічыцца завершаным, калі ў ім цалкам раскрыта тэма (з пазіцыі аўтара)

11. Прачытайце заглавак тэксту. Ці можна па ім вызначыць тэму тэксту? Як вы думаеце, пра што можа быць тэкст?

Не чытаючы, прагледзьце тэкст і паспрабуйце па выдзеленых словах здагадацца, пра што ён.

Кацяня і Тузік

Па цёмнай дарозе ў халоднае дажджлівае надвор'е ішло **маленькае кацяня^с**. Было яму так **холодна і страшна**, што слёзы самі каціліся з вочак. **Кацяня завярнула ў** першы двор **вёскі і вырашыла тут значаваць**. Аблюбавала для начлегу **пустую сабачую будку**. Так прайшла ноч.

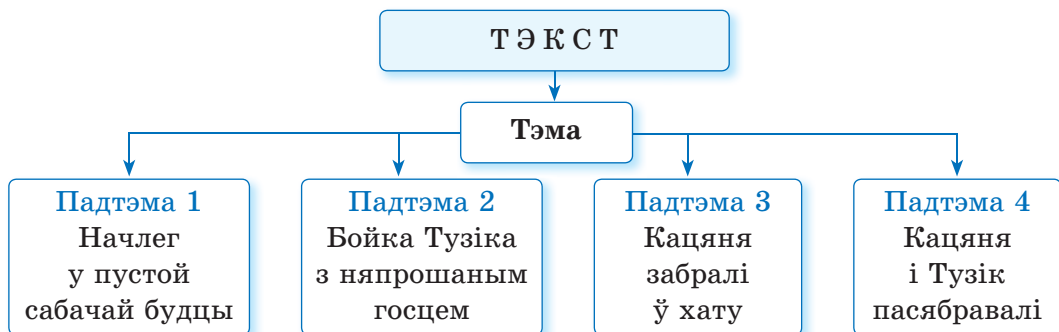
Уранку, як толькі ўзышло сонейка, настрой кацяняці палепшыўся. Яно ўжо хацела парадавацца новаму дню, але тут **з'явіўся Тузік**. Ён адразу **накінуўся** на няпрошанага госця. Падняўся такі піск і вэрхал, што з хаты **выбеглі гаспадары**. І што яны ўбачылі? Тузік круціўся вакол сябе, каб схапіць зубамі кацяня, якое ўчапілася за яго хвост і матлялася на ім, нібы шарык.

Дзядуля з цяжкасцю **разняў** забіяк. Пакрыўджаны сабака **забіўся ў будку**, а **бабуля забрала кацяня ў хату**. **Гаспадары накармілі і напаілі** яго, пасадзілі на печ пагрэцца. Ад удзячнасці кацяня завуркатала.

Так і **засталося яно жыць^ф** у бабулі з дзядулем. Праз некаторы час **кацяня з Тузікам пасябравалі**. Нават елі з адной міскі (*Паводле Г. Нічыпаровіч*).

Прачытайце тэкст, вылучаючы голасам выдзеленыя словы. Ці адпавядае змест тэксту вашым меркаванням пра яго? Як вы думаеце, чаму так адбылося?

Разгледзьце схему раскрыцця тэмы і асноўнай думкі тэксту.

Раскажыце, колькі падтэм выкарыстаў аўтар для таго, каб раскрыць тэму. Ці супадаюць яны з абзацамі?

Назавіце апорныя (ключавыя) словы ў кожнай падтэме. Ці дапамагаюць яны зразумець сэнс тэксту?

Апорныя (ключавыя) словы — гэта словы, якія перадаюць асноўную інфармацыю тэксту. Гэта могуць быць асобныя словы ці спалучэнні слоў і нават цэлыя сказы.

12. Запішыце сказы ў такой паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст. Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі.

1. Бабуля сабралася ў госці. 2. Стасік ноч..у захацеў малака, пазваў бабулю, але яна не адгукнулася. 3. Тут да дзя..ей зале(з/с) у ложка кат Кузьма і заспяваў знаёмую ціхую песню. 4. Калі ўнукі Стасік і Наталка заснулі, бабуля ціхен..ка пайшла (з/с) хаты. 5. Стасік спалоха..ся і пабудзіў Наталку. 6. Дзе..і супакоіліся і зноў заснулі. 7. Раніцай бабуля дала кожнаму па вялікім кавалку пірага, і ко..іку дала за тое, што ён пільнаваў дзя..ей і ім не было страшна (*Паводле В. Віткі*).

§ 3. Паглыбленне паняцця пра апавяданне, апісанне і разважанне

13. Вызначце, які з тэкстаў з'яўляецца апавяданнем, які — апісаннем, а які — разважаннем. Сваё меркаванне абгрунтуйце.

I. Аднаго разу малы Францішак надумаў зрабіць сабе пячатку. Акуратна выразаў на дошчачцы літары, а пасля ўзяў з печы сажы, змяшаў са шмальцам* і густа намазаў пячатку. А пасля прыклаў яе да тонкага беласнежнага абруса, што ляжаў на сталі.

Які жах! Замест прыгожых літар стаялі нейкія незразумелыя знакі. Каб схваць надпіс, Францішак хуценька перавярнуў абрус. I — о цуд! Пасярод сталá цяпер зграбна красавалася па-стараславянску выпісанае — настаўнік жа заўсёды хваліў Францішка за пісьмо — слова СКОРИНА (*Паводле А. Клышкі*).

II. Помнік легендарнаму земляку быў устаноўлены ў Полацку ў 1974 годзе. Асновай для помніка Скарыну служыць верхняя паверхня ступеньчатага цокаля*, які мае памеры 6×8 метраў. Агульная вышыня яго 12 метраў. У скульптуры вядомы беларускі дзеяч выяўлены апранутым у спадаючую мантыю*, у яго левай руцэ — кніга, сімвал ведаў. Скарына пра нешта засяроджана думае, падпёршы галаву правай рукой («*Vetliva. Гід на Беларусі*»).

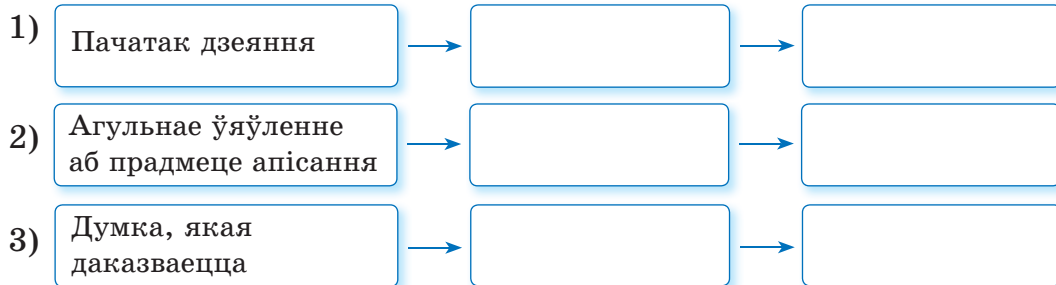
III. Францыск Скарына стварае ў Празе першае ў гісторыі Беларусі выдавецтва, дзе на працягу 1517—1519 гадоў выдае кнігі на старабеларускай мове.

Паўстае пытанне: чаму Скарына выдаваў свае кнігі ў Празе — сталіцы Чэхіі? Магчыма, яго прываблівалі чэшскія друкарні, якія славіліся на ўсю Еўропу, магчыма, мелі значэнне трывалыя сувязі паміж ВКЛ і Чэхіяй. Можна быць, яго прыцягвала сюды ўвогуле надзвычай высокая культура чэхаў... Бясспрэчна адно: дзейнасць у Празе з'яўляецца самым плённым перыядам у біяграфіі Скарыны (*Паводле А. Багданавай*).

на працягу

14. Дапоўніце схемы тыпаў маўлення. Раскажыце пра асаблівасці кожнага з іх.

15. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып, абгрунтуйце сваё меркаванне.

Хлопчык катаўся на каньках і нечакана праваліўся пад лёд. Дзеці, якія гулялі побач, закрычалі, забегалі. Ніхто з іх не адважыўся кінуцца на дапамогу.

На шчасце, берагам ішоў салдат. Пачуўшы крыкі, ён скінуў шынель і шапку і скокнуў у ваду. Неўзабаве ён узняў хлопчыка над галавою. Вада была салдату па шыю, і ён пайшоў да берага, крышачы лёд.

Сабраліся людзі. Прыбегла маці хлопчыка. Плача ад радасці, дзякуе салдату, дамоў запрашае абсушыцца. А той выліў ваду з ботаў, надзеў шынель і шпарка пабег у свой ваенны гарадок. Ніхто не паспеў нават імя ў яго спытаць. І ў твар ніхто не запомніў (*Паводле В. Хомчанкі*).

Выпішыце з тэксту апорныя (ключавыя) словы і выразы. Абгрунтуйце свой выбар. Перакажыце тэкст з іх дапамогай. Ці складана было гэта зрабіць?

16. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Абгрунтуйце яго прыналежнасць да тыпу апісання.

Фантан «Беларусь»

У 2006 год..е на плош..ы Незалежнасці ў Мінску з(?)явіўся фантан «Беларусь». Яго ўпрыгожваюць тры бронзавыя буслы на в..нку^л з калос..я, якія сімвалізуюць нашу краіну. Птушкі «ўзлятаюць» над шкляным купалам – дахам пад..емнага гандлёвага ц..нтра. Вакол купала размешчаны выявы гербаў (?)абласных ц..нтраў Беларусі.

Па перыметры круглага бас(?)ейна б(?)е больш за 700 струменяў вады. Шкляны купал адлюстроўвае іх бляск.^{сн} Таму ў сонечны дзень фантан нагадвае в..лізны брыл..янт (*Паводле Ю. Барыла*).

Разгледзьце малюнак фантана на вокладцы вучэбнага дапаможніка. Ці адпавядае выява фантана яго назве? Дайце адказ на пытанне, выкарыстоўваючы схему тыпу разважання.

17. Прачытайце апорныя словы-дзеясловы. Ці можна па іх здагадацца, якім будзе змест выказвання? Чые дзеянні могуць быць перададзены з дапамогай дзеясловаў?

Падкраўся, упала, падлятала, па́дала, адвяла, узнялася, паляцела.

Складзіце тэкст, выкарыстоўваючы апорныя словы.

Паўтарэнне вывучанага ў V класе

§ 4. Словазлучэнне і сказ. Знакі прыпынку ў простых і складаных сказах

18. Суаднясіце першую і другую часткі сказаў. Сказы прачытайце.

Словазлучэнне	раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы пастаноўкі знакаў прыпынку.
Сказ	гэта спалучэнне двух або больш слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна (з дапамогай канчаткаў).
Сінтаксіс	асноўны сродак перадачы думкі пра пэўныя прадметы і з’явы; выражае закончаны думку і мае інтанацыю завершанасці.
Пунктуацыя	раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца словазлучэнні і сказы.

19. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку.

Чароўны кошык

Бабуля з Марынкай ужо з самага ранку былі ў лесе.

— Ну, унучка, хваліся! Ці шмат сабрала?

Марынка зазірнула ў бабулін кош. Колькі грыбоў! А ў яе — адзін^Ф баравік!

— Пачакай, я ж не навучыла цябе чароўным словам. Нахіліся да кошыка і прашапчы: пад ялінкі і галінкі, пад лісточкі паглядай, усе грыбочкі пазбірай!

Марынка нясмела зашаптала. І раптам угледзела лісічку, а потым і цэлую сямейку. Дзяўчынка перабягала з месца на месца...

— Навучыў цябе кошык грыбы збіраць! Цуд! — пахваліла бабуля.

— Гэта ж не ён, а я пад кожную травінку, пад кожны лісток заглядвала. Цуды толькі ў казках бываюць! — засмяялася Марынка.

Дома радасныя Марынка і бабуля прыгатавалі смажаныя лісічкі са смятанай (*Паводле Т. Бунта*).

Прывядзіце з тэксту прыклады сказаў, розных па мэце выказвання і інтанацыі. Абгрунтуйце пастаноўку знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

Выпішыце сказ, які адпавядае наступнай схеме:

..... ~~~~~ ————— і ————— ===== ~~~~~ - - - - - .

Назавіце галоўныя і даданыя члены сказа. Запішыце ўсе магчымыя словазлучэнні. Абзначце галоўнае слова ў словазлучэннях.

20. Прачытайце сказы. Раствлумачце правапіс выдзеленых літар.

1. Памый грыбы. Парэж іх, але не вельмі дробна.

2. Дачакайся, калі вадкасць ад грыбоў выпарыцца, і падсмажвай лісічкі 10—15 хвілін. Крыху пасалі, але не злоўжывай.

3. Дробна парэж цыбулю і абсмаж яе ў алеі*. Калі цыбулька стане залацістай, дадай лісічкі.

4. Выкладзі смажаныя лісічкі на талерку з варанай бульбай. Дадай пятрушку, кроп. Можаш частаваць сям'ю.

5. Пакладзі ў патэльню з грыбамі смятану і гатуй 10 хвілін (*Паводле Т. Бунта*).

Размясціце сказы ў такой паслядоўнасці, каб атрымаліся рэкамендацыі па прыгатаванні смажаных лісічак са смятанай. Прачытайце тэкст.

Выпішыце з тэксту прыклады сказаў: 1) просты сказ; 2) просты сказ з аднароднымі членамі; 3) складаны сказ са злучнікам **калі**.

Рэцэпт прыгатавання якой стравы вы ведаеце? Раскажыце пра гэта сваім аднакласнікам.

21. Прачытайце тэкст.

У Беларусі шмат розных рэк. Галоўныя рэкі Беларусі: Дняпро, Прыпяць, Бярэзіна, Сож, Нёман, Заходняя Дзвіна. Большасць гарадоў пабудаваны на іх берагах, бо нашы продкі сяліліся звычайна каля рэк і азёр.

Ёсць^Ф сярод нашых рэк адна незвычайная. Гэта рака Няміга. У старажытным Мінску яна з'яўлялася ракой-вуліцай. Па ёй плавалі на чаўнах тагачасныя гарадскія жыхары. Раней Няміга была прыгожая, а потым звузілася і змялела. Сёння яна цячэ ў падземнай^С трубе пад вуліцай Няміга ў Мінску.

Рэкі — гэта блакітныя шляхі Беларусі, а азёры людзі ласкава называюць яе «блакітнымі вачыма». Самыя вялікія азёры — гэта Нарач, Чорнае, Асвейскае, Браслаўскія, Свіцязь. Амаль кожнае возера хавае мноства таямніц і загадак... (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Што з'яўляецца блакітнымі шляхамі Беларусі, а што — яе блакітнымі вачыма? Як вы думаеце, чаму аўтар робіць такія параўнанні?

Назавіце галоўныя рэкі Беларусі, яе самыя вялікія азёры.

На колькі сэнсавых частак можна падзяліць тэкст? Пра што гаворыцца ў кожнай з іх?

Спішыце частку, у якой расказваецца пра незвычайную раку ў Беларусі. У чым яе незвычайнасць? Вызначце, якім спосабам звязваюцца сказы ў гэтай частцы. Падкрэсліце словы, пры дапамозе якіх сказы звязаны паміж сабой.

Складзіце схему выдзеленага сказа. Вызначце яго будову. Назавіце галоўныя і даданыя члены сказа. Абгрунтуйце пастаноўку знакаў прыпынку.

22. Спішыце тэкст. Раскрыйце дужкі, дапасуйце прыметнікі да назоўнікаў. Абзначце галоўныя словы ў словазлучэннях з прыметнікамі.

Беларускае мора

Так нярэдка называюць Нарач. Нарач адносіцца да азёр, якія не зарастаюць раслінамі. У такіх азёрах (*чысты*), (*празрысты*), (*багаты*) на кісларод вада. Такія (*вялікі*) і (*глыбокі*) азёры называюць алігатрофнымі. У іх адбываецца (*безупынны*) рух вады ад ветру і ад (*глыбінны*) плыней. Дзякуючы гэтаму (*прыбярэжны*) паласа не ператвараецца ў балота, а возера заўсёды чыстае і адкрытае (*Паводле В. Вольскага*).

§ 5. Гукі беларускай мовы. Іх вымаўленне і абазначэнне на пісьме

23. Устанавіце адпаведнасць паміж асноўнымі фанетычнымі законамі беларускай мовы і іх характарыстыкамі.

1) аканне	а) пераход <i>е, ё ў я</i>
2) яканне	б) пераход [д] у [дз’]
3) дзеканне	в) пераход [т] у [ц’]
4) цеканне	г) пераход <i>о, э ў а</i>

Прывядзіце прыклады, якія ілюструюць іх.

24. Прачытайце тэкст. Раствлумачце напісанне выдзеленых літар.

Алфавіт

Ужо ў другім тысячагоддзі да н. э. жыхары Усходняга Міжземнамор’я імкнуліся палепшыць і спрасціць вядомыя ім іерогліфы і клінапіс. Гэтую справу давяршылі фінікійцы*. У іх з’явіўся першы алфавіт з 22 літар. Алфавіт, ці азбука, — гэта збор пісьмовых знакаў — літар. Кожная літара азначае на пісьме адзін гук, з якіх складаецца мова.

Гэты алфавіт меў вялікі недахоп. У ім былі толькі зычныя літары. Уявіце, што напісана *бк*. Якое ж гэта слова? «Бык», «бок»? Невядома! Грэкі, запазычыўшы фінікійскі алфавіт, дабавілі галосныя літары. Большасць алфавітаў свету, у тым ліку і беларускі, маюць фінікійскае паходжанне («*Гісторыя Старажытнага свету*»).

Які алфавіт лічыцца першым? Хто і чаму дапрацаваў яго?

Якое паходжанне мае беларускі алфавіт?

Раскажыце пра асаблівасці беларускага алфавіта (у параўнанні з рускай мовай).

25. Размяркуйце словы па групам у адпаведнасці з графамі табліцы. Запішыце пад адпаведнымі лічбамі ў сшыткі.

У з о р: 1. *Весела*, ...

2. *Траўка*, ...

Весела, вяселле*, траўка, вугал, пайшла, легенда, падышлі, гэты, заінець, пясняр, каля ўвахода, пералаз, бярозка, займець, паўза, восеньскі, абысці, расказаць, у школе, памяць.

Праваяпіс <i>е, ё, я</i>	Праваяпіс <i>у, ў</i>	Праваяпіс прыстаўных зыхных	Праваяпіс <i>і, ы, й</i> пасля прыставак	Аглушэнне зыхных у канцы ці сярэдзіне слова
1	2	3	4	5

26. Спішыце прыказкі і прымаўкі, устаўляючы прапушчаныя мяккі знак ці апостраф. Раствлумачце іх праваяпіс.

1. Напалоханая варона і вераб..я баіцца. 2. Дзе гул..тай ходзіць, там зямля не родзіц.. 3. Родная зямел..ка — як зморанаму пасцел..ка. 4. Жураўлі ляцяц.. нізка — зіма ўжо блізка.

У якой прыказцы гаворыцца пра народную прымету? Як вы разумееце сэнс іншых выразаў?

Назавіце словы, у якіх адбываецца аглушэнне зыхных гукаў.

27. Прачытайце тэкст. Раствлумачце праваяпіс прапушчаных літар і раскрыйце дужкі.

Верабей — птушка зусім не шкодная, а карысная. Св..іх птушанят вераб(?) і выкармліваюць тол..кі нас..комымі.^{сн} (?)учоныя па(д/т)ліч..лі, што адна пара вераб(?)ёў знішчае на працягу дня каля пяцісот розных шкодных нас..комых. Калі ж вераб(?)і (д/з)яўбуць часам ягады ці крадуць зерне, то лічыце гэта (у/ў)знагародай ці нават зароботнай платай за пільную ахову ўрад..аю ад шкоднікаў (Паводле В. Вольскага).

Запішыце тэкст пад дыктоўку.

28. Запішыце загадкі, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Якія з'явы прыроды зашыфраваны ў іх?

1. Бе(з/х)ла ліска каля лесу блі(з/с)ка, ні сце(ж/ш)кі, ні даро(ж/ш)кі, тол..кі з..латыя ро(ж/ш)кі.

2. Б(е/я)(з/с) рук, б(е/я)(з/с) но(г/х),
а вароты адчыняе.

3. М..не ўсе просяць, (у/ў)се чакаюць, а як прыйду,
хавацца пач..наюць.

§ 6. Слова, яго лексічнае значэнне

29. Прачытайце табліцу. Раскажыце на яе аснове пра групы слоў па водле значэння. Прывядзіце ўласныя прыклады.

Адназначныя словы	словы, якія маюць адно лексічнае значэнне: <i>сініца, жыта, весяліцца</i>
Мнагазначныя словы	словы, якія маюць некалькі лексічных значэнняў: <i>медныя манеты — медныя валасы</i>
Прамае значэнне слова	асноўнае лексічнае значэнне слова: <i>рака — прыродны вадаём, які пастаянна цячэ па пракладзеным вадой рэчышчы ад вытоку ўніз да вусця (пайсці на раку)</i>
Пераноснае значэнне слова	лексічнае значэнне слова, якое ўзнікла на аснове падабенства: <i>рака — няспынны паток чаго-небудзь, вялікая колькасць (людская рака)</i>
Сінонімы	словы, якія называюць адзін і той жа прадмет, з'яву, дзеянне ці прымету, адносяцца да адной часціны мовы, але па-рознаму вымаўляюцца і пішуцца: <i>гаворка, гутарка, размова</i>
Антонімы	словы адной і той жа часціны мовы з супрацьлеглым значэннем: <i>высокі — нізкі, праўда — хлусня</i>
Амонімы	словы адной і той жа часціны мовы, аднолькавыя па гучанні і напісанні, але розныя па значэнні: <i>аўсянка (каша) — аўсянка (птушка)</i>

30. Прачытайце тэкст. Раскрыце сэнс сказа «Вялікі табе дзякуй за тваё добрае сэрца!».

Луца

Часта, калі Юлька^Ф з маці прыезджалі да дзядулі, дык заста-валі таго за разгадвааннем розных шарад, крыжаванак. Дзед падносіў да самых акулераў газету і моцна прыжмурваў вочы.

— Навошта ты, дзеду, разгадваеш гэтыя галаваломкі? — дзівілася Юлька.

— Дык жа стары я. Многае забываюся. Трэнірую, калі можна так сказаць, сваю галаву. Толькі вось зрок з кожным днём робіцца слабейшым. Драбнейшыя літары і праз акулёры ледзь адрозніваю.

А неяк у адной з гарадскіх крамаў Юлька ўбачыла на вітрыне круглае ў аправе шкло і папрасіла маму купіць дзядулю тое вялікае вока.

Калі Юлька ў чарговы прыезд падарыла дзеду лупу ў чорнай аправе, той вельмі ўзрадаваўся:

— Ну і расчуліла ж ты мяне, унучачка. Сапраўдная малайчына! Цяпер самы мудрагелісты сканворд ці крыжаванку разгадаю. І ніякіх акулёраў не трэба. Вялікі табе дзякуй за тваё добрае сэрца! (*Паводле М. Даніленкі*).

Выпішыце словы і выразы, якія адпавядаюць значэнню ‘павелічальнае дваякавыгнутае шкло ў аправе’. Для чаго яно выкарыстоўваецца?

Вызначце, якое са значэнняў, прыведзеных справа, адпавядае кожнаму са слоў.

Шарада

Гульня-задача, у якой фігуру з перакрываваемымі радамі клетак патрэбна запоўніць літарамі так, каб па вертыкалі і гарызанталі атрымаліся патрэбныя словы; красворд.

Крыжаванка

Гульня-загадка, у якой тлумачэнне слоў падаецца ў квадраціку прама ўсярэдзіне сеткі, а словы-адказы ўпісваюць па напрамках, паказаных стрэлкамі.

Сканворд

Загадка, у якой загаданае слова падзяляецца на часткі, а кожная частка нагадвае самастойнае слова, якое трэба адгадаць, каб выйшла галоўнае слова.

Вызначце, якія адносіны існуюць паміж словамі *красворд* і *крыжаванка*.

31. Прачытайце і разгадайце шарады (з дапамогай малюнкаў-падказак, якія адпавядаюць першым складам зашыфраваных слоў). Адказы запішыце.

Слова першае
Праколе
Слова іншае,
Што ў коле, —

І красуе
Ярка дужа
Ў трэцім слове
Дзікай ружай.
У. Мазго.

Першая частка —
Жыве ў акіяне.
Частка другая —
Выклічнікам стане.

А разам дзве гэтыя часткі
Складзём —
Краіну ў Азіі
Мы назавём.

М. Пазнякоў.

З дапамогай тлумачальнага слоўніка раскрыйце сэнс выдзеленага слова.

32. Прачытайце словазлучэнні. Вызначце, у якіх з іх прыметнікі ўжыты ў прамым, а ў якіх — у пераносным значэнні.

1. Пустое вядро, пустая размова.
2. Злы сабака, злы час, злы мароз.
3. Стары чалавек, старая хата, старая газета.

Падбярыце антонімы да прыметнікаў. Запішыце выразы парамі.

У з о р: *пустое вядро* — *поўнае вядро*.

33. Прачытайце жартоўны верш М. Пазнякова. Знайдзіце ў ім фразеалагізм, растлумачце яго значэнне.

Што на носе?

Мой дзед Антось кляпае косы
І кажа мне: касьба на носе.
А я гляджу на дзедаў нос —
Жартуе, мабыць, дзед Антось.

За кошт чаго дасягаецца жартоўны эфект?

34. Дапішыце прыказкі, устаўляючы неабходныя па сэнсе антонімы.

1. Новых сяброў набывай, ды ... не забывай.
2. Лепш трохкі зрабіць, чым ... нагаварыць.
3. Любіш узяць — любі і ... .
4. Ластаўка дзень пачынае, а салавей ... .
5. Добрае чуваць далёка, а ... яшчэ далей.
6. Старасць слабая на ногі, ды ... на розум.

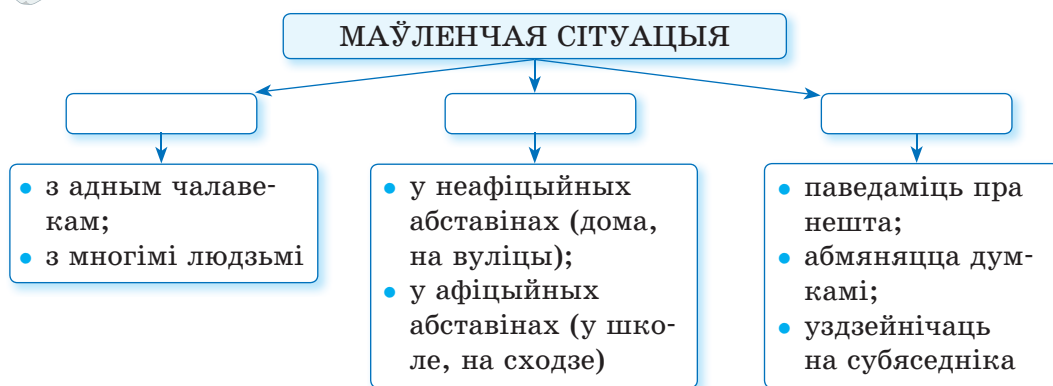

Стылі маўлення

§ 7. Маўленчая сітуацыя і яе прыметы. Стылі маўлення (паўтарэнне)

35. Дапоўніце схему. Раскажыце, ад чаго залежаць нашы выказванні.

36. Прачытайце. Ахарактарызуйце маўленчую сітуацыю (з апорай на схему).

Кася

Кажа маці Кася:

— За ўсіх я лепшая ў класе.

Мне даюцца ўсе прадметы.

Крочу я наўпрост да мэты —

Быць заўсёды першай,

Быць заўсёды лепшай.

Уздыхае маці:

— Кася,

Ты дарма не заракайся,

Самаўпэўненаць заўсёды

Чыніць людзям перашкоды.

Г. Бураўкін.

Звярніце ўвагу!

У залежнасці ад маўленчай сітуацыі (з кім гаворым, дзе і з якой мэтай) мы выкарыстоўваем розныя стылі маўлення. Кожны стыль мае свае прыметы: мэта і сфера выкарыстання, моўныя сродкі.

37. Прачытайце і вызначце, якія прыметы характарызуюць гутарковы стыль, а якія — навуковы і мастацкі.

Прыметы стылю		
з якой мэтай выкарыстоўваецца	дзе выкарыстоўваецца	моўныя сродкі
абмяняцца думкамі, выказаць пачуцці, запытацца пра нешта	падчас гутаркі ў неафіцыйных абставінах	гутарковыя словы і выразы, дыялог
вобразна апісаць пэўныя з’явы, прадметы, падзеі	у творах мастацкай літаратуры і вуснай народнай творчасці	эпітэты, параўнанні, словы з пераносным значэннем
паведаміць навуковыя звесткі, растлумачыць сутнасць якой-небудзь з’явы ці прадмета	у падручніках, слоўніках, даведніках, энцыклапедыях	тэрміны

Раскажыце, чым адрозніваюцца мастацкі і навуковы, мастацкі і гутарковы стылі.

38. Прачытайце выказванні. Выкарыстоўваючы звесткі з табліцы, абгрунтуйце прыналежнасць тэкстаў да пэўнага стылю.

I. Ажыны падобныя да малін, толькі трохкі буйнейшыя. Па колеры не чырвоныя, а чорныя, з шызым тумановым налётам амаль на кожнай ягадцы.

Прайсці праз ажынік не так проста, бо ён мае вострыя калючкі. Але ажыны вартыя таго, каб хадзіць па іх. Ажынавае варэнне вельмі духмянае і прыемнае на смак, а свежыя ягады выдатна праганяюць смагу (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

II. Ажыны — паўкустовая расліна з роду маліны.^{сн} Гэтак жа, як і чорныя маліны, пладаносіць на двухгадовых парастках, якія за перыяд вегетацыі дасягаюць 4—6 метраў даўжыні, утвараючы сапраўдныя зараснікі. Найбольш распаўсюджаныя гатункі ажыны — Збытная, Тэхас, Агава Чарнаплодная і інш. Памер ягад — ад сярэдніх да вельмі буйных (10—12 г) (*Электронная энцыклапедыя*).

39. Пазнайце кветкі па апісанні. Адгадайце загадкі А. Церашковай.

Узімку цыбулінка спіць-спачывае.

Прачнецца — і кветкі на волю пускае.

Хай снег^Ф, хай мароз — у вясновым падлеску

Красуюць блакітныя кветкі — ... .

Жоўтае сонейка ў белых пялёстках —
Кожны з нас ведае кветачку простую.

П'ём^Ф з ёй гарбату (прастуда міне),

З ёю варожым (кахае ці не).

Дык пра якія тут кветкі гамонка?

Ты здагадаўся? Вядома ж, ... !

Як аўтар апісвае кветкі? Сродкі якога стылю (навуковага ці мастацкага) выкарыстаны з гэтай мэтай? Прывядзіце прыклады моўных сродкаў, характэрных для гэтага стылю.

Якія звесткі з загадак можна выкарыстаць для навуковага апісання кветак? Выберыце гэту інфармацыю і апішыце любую кветку ў навуковым стылі. Раскажыце, які выгляд мае гэта расліна, дзе і як выкарыстоўваецца чалавекам.

Паспрабуйце самі скласці загадку пра кветку (расліну, жывёлу ці гародніну), апісаўшы яе характэрныя асаблівасці.

40. Выпішыце з любога падручніка (вучэбнага дапаможніка) для 6-га класа прыклад выказвання навуковага стылю.

§ 8. Афіцыйны стыль маўлення, яго жанры, сфера выкарыстання

41. Прачытайце тэкст. Для каго і з якой мэтай ён напісаны?

Артыкул 2. Дзяржаўныя мовы, іншыя мовы ў Рэспубліцы Беларусь

У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская

і руская мовы. Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця (*Закон «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»*).

42. Прачытайце табліцу. Раскажыце на яе аснове аб прыметах афіцыйнага стылю (з якой мэтай і дзе выкарыстоўваецца, асноўныя жанры).

Стыль	Прыметы стылю		
	з якой мэтай выкарыстоўваецца	дзе выкарыстоўваецца	жанры
Афіцыйны	даць канкрэтныя ўказанні, парады, прадпісанні, паведаміць інфармацыю	у справаводстве, галіне заканадаўства, права	аб'ява, заява, распіска; закон, указ, пастанова

43. Прачытайце. Абгрунтуйце прыналежнасць тэксту да афіцыйнага стылю.

Аб'ява

У сераду, 15 лістапада, у 14 гадзін у актавай зале адбудзеца лекцыя на тэму «Сродкі бяспекі ў інтэрнэце». Лектар — старшы інспектар па справах непаўналетніх В. А. Голуб.

Запрашаюцца вучні 5—7 класаў.

Адміністрацыя школы.

Якая задача гэтага тэксту? Якія часткі ў ім можна выдзеліць? Якія часціны мовы пераважаюць у тэксце? Як вы думаеце чаму?

У **аб'яве** паведамляецца пра мерапрыемства (сход, канцэрт, экскурсію, лекцыю, сустрэчу з пісьменнікам, заняткі гуртка і інш.).

Дакладна называецца дата, час і месца правядзення мерапрыемства.

Унізе, з правага боку, звычайна ўказваецца, хто робіць аб'яву.

44. Напішыце аб'яву аб пасяджэнні гуртка (напрыклад, беларускай мовы, чытальнікаў «Жывое слова», аматараў птушак і інш.).

45. Прачытайце тэкст паведамлення. Каму яно адрасавана? Ці ёсць у ім прыметы афіцыйнага стылю? Назавіце іх.

Як трэба паводзіць сябе з інтэрнэт-тролем?

1. Не карміце троля. Яму патрэбна ваша ўвага. Ён радуецца, калі ўдалося вывесці некага з раўнавагі. Ігнаруйце яго!
2. Не плюсуйце, не мінусуйце.
3. Не адказвайце ў каментарыях.
4. Пазначайце як спам, «чорны спіс».

Ці сутыкаліся вы калі-небудзь з інтэрнэт-тролем?

Як трэба сябе паводзіць у інтэрнэце, калі вас адкрыта абражаюць, зневажаюць, спецыяльна выводзяць з раўнавагі?

Падрыхтуйцеся і правядзіце гутарку на тэму «Тролінг у інтэрнэце».

46. Разгледзьце ўзор напісання адраса на канверце. Што размешчана ў левым верхнім вугле, што — у правым ніжнім?

Хто такі адпраўшчык?

Хто такі атрымальнік?

47. Уявіце сітуацыю. Ваш клас прымае ўдзел у арганізацыі сустрэчы са знакамітым земляком (ветэранам вайны, працы, пісьменнікам, касманаўтам і г. д.). Вам даручылі напісаць запрашэнне гэтаму чалавеку з просьбай прыняць удзел у мерапрыемстве. Што трэба напісаць у запрашэнні? Падпішыце адрас.

§ 9. Публіцыстычны стыль, яго жанры, сфера выкарыстання

48. Выразна прачытайце тэкст. Для каго і з якой мэтай ён напісаны?

У свеце існуюць тысячы прафесій. Вы можаце выбраць любую з іх, але памятайце, што любая прафесія — гэта праца. Ваша праца — гэта вучоба.

Вельмі важна, каб кожны выбраў сабе справу па душы. Шчаслівы той, хто займаецца любімай справай. Можна быць выдатным, дасведчаным доктарам, машыністам, пісьменнікам або грузчыкам, але, калі ў вас злое сэрца, калі вы зайздросныя, эгаістычныя, вы нікому не прынесяце радасці сваёй працай. Таму перш за ўсё трэба быць добрым і спагадлівым чалавекам (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

49. Прачытайце табліцу. Раскажыце на яе аснове аб прыметах публіцыстычнага стылю (з якой мэтай і дзе выкарыстоўваецца, асноўныя жанры).

Стыль	Прыметы стылю		
	з якой мэтай выкарыстоўваецца	дзе выкарыстоўваецца	жанры
Публіцыстычны	уздзеінічаць на думкі і пачуцці людзей	у газетах, часопісах, радыё- і тэлеперадачах	выступленне; артыкул, нататка*, інтэрв'ю

50. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго прыналежнасць да публіцыстычнага стылю.

Штогод у першую нядзелю кастрычніка ўшаноўваюць настаўнікаў. Кажуць, што сапраўдны настаўнік — гэта чалавек ад Бога, а ўсе іншыя прафесіі — ад настаўніка. Толькі чалавеку з асаблівым талентам хопіць мужнасці і цярпення ўзяць на сябе адказнасць за выхаванне новага пакалення. Таму прафесійнае свята педагогаў заўсёды праходзіць цікава, узнёсла і адкрыта. Менавіта настаўнікам адрасуюцца словы шчырай падзякі за талент^л, мудрасць, імкненне аддаць вучням цеплыню сваёй душы, часцінку свайго сэрца... (*Паводле І. Лубнейскага*).

51. Прачытайце ўслых словы. Раствлумачце іх напісанне. Спішыце гэтыя словы, дапоўніўшы рады 2-3 уласнымі прыкладамі на гэтае правіла.

1. Разумны, сардэчны, ...
2. Жыццё, выхаванне, ...
3. Настаўнік, заўсёды, быў, ...
4. Падзяка, дзякуючы, ...

52. Прачытайце два віншаванні. Як вы думаеце, хто іх адрасат і адра-сант? Якія часткі ў іх можна выдзеліць?

адрасант		той, хто піша (гаворыць)
адрасат		той, хто атрымлівае (слухае)

I. Вы, як другая маці, ведзяце нас у дарослае жыццё, даяце нам веды, якія дапамогуць нам жыць і працаваць для сябе і ўсёй краіны. Шчыры дзякуй Вам за разуменне, цяпенне, мудрасць. Жадаем Вам здароўя, дабрабыту, стараных і таленавітых вучняў.

II. У твой дзень нараджэння, у гэтае светлае свята, я больш за ўсё жадаю табе заўсёды заставацца такой жа вясёлай, прыгожай і шчаслівай, бо ты для мяне самая родная. Я жадаю табе добрага здароўя, сіл і натхнення. Ты для мяне ва ўсім прыклад, ты самая клапацілівая і пяшчотная. Я вельмі люблю цябе. Будзь шчаслівая!

Звярніце ўвагу!

Віншаванні звычайна складаюцца з некалькіх частак:

- 1) прывітальная формула (зварот, прывітанне): *Паважаны (-ая, -ыя) ...; Дарагі (-ая, -ія) ...; Шаноўны (-ая, -ыя) ... і г. д.;*
- 2) віншаванне: *Шчыра (сардэчна) віншую (-ем) з ...; Прыміце нашы шчырыя віншаванні з нагоды ... і г. д.;*
- 3) пажаданні: *Найлепшыя святочныя пажаданні! Самыя лепшыя пажаданні здароўя, настрою, плёну! Шчаслівага свята! Ад усёй душы жадаю здароўя, дабрабыту і здзяйснення ўсіх жаданняў. Хай заўсёды будзе добрым Ваш шлях!;*
- 4) падзяка: *Шчыры дзякуй за разуменне, цяпенне, мудрасць;*
- 5) подпіс.

53. Падрыхтуйце тэкст віншавальнай паштоўкі з днём нараджэння (для маці, бацькі, бабулі, дзядулі, сябра ці сяброўкі, сваяка, настаўніка і інш.).

ГРАМАТЫКА

Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія

§ 10. Марфемная будова слова

 54. Прачытайце табліцу. Падбярыце да яе назву.

Корань	агульная частка роднасных слоў	
Прыстаўка		<i>прадзед, прышкольны, вывучыць</i>
Суфікс	частка слова, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў	
Канчатак		<i>прац[а], восеньск[і], чытал[а]</i>
Аснова	частка слова без канчатак	

Дапоўніце табліцу.

Якія значымыя часткі слова могуць уваходзіць у аснову?

На аснове табліцы падрыхтуйце паведамленне пра склад слова.

55. Прачытайце лінгвістычны эцюд. Да якога тыпу маўлення яго можна аднесці? Падбярыце да тэксту загаловак.

Слова — гэта жывая істота. У яго ёсць сэрца — корань. Ёсць словы з добрым сэрцам, а ў іншых — прыхаваны эгаізм, зайздрасць.

Галава слова — гэта прыстаўка. Яна ўвесь час думае, як дапамагчы кораню лепш перадаць значэнне слова. Вось глядзіце: *чытай, чытала, чыталі...* З якой мэтай, навошта? А калі дадаць прыстаўкі, то многае становіцца зразумелым: *прачытай, перачытай, вычытай, дачытай.*

А суфікс — гэта рукі! Суфікс можа ўсё! Змяніць памер і рост? Калі ласка! З ім *дом* не проста *дом*, а маленькі *домік* ці здаравенны *дамішча*.

А што такое канчатак? Сэнсу слова не змяняе, значыць, гэта толькі вопратка. Аднак канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты! Адзін — *сябар*, а з’явілася цудоўная «вопратка» — і з’явіліся *сябрЫ*! (Паводле К. Чалікава).

Чаму аўтар называе корань сэрцам слова?

Ці адрозніваюцца словы *прачытаў*, *перачытаў*, *дачытаў* значэннем? Якая частка слова змяняе значэнне ўсяго слова?

Як канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты? Прывядзіце ўласныя прыклады.

Прыстаўка, корань, суфікс і канчатак — марфемы.

Марфема — найменшая частка слова, якая мае значэнне, таму яе называюць значымай часткай слова. Корань *добр-* у прыметніку *добрЫ* мае значэнне ‘станоўчае, добрае’.

Прыстаўка *пра-* ў дзеяслове *прачытаў* ужываецца ў значэнні ‘завяршыць дзеянне’. Суфікс *-ішч-* у назоўніку *дамішча* мае значэнне ‘вялікае памяшканне’. Канчатак *-ы* ў назоўніку *сябрЫ* паказвае на значэнне назоўнага склону множнага ліку.

Марфемы з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для слова.

Марфемная будова слова, ці склад слова, — гэта марфемы, з якіх складаецца слова.

Аснова слова не з’яўляецца марфемай.

56. Запішыце слова, якое мае наступную марфемную будову:

- а) прыстаўка, як у слове *заезд*;
- б) корань, як у слове *гадаць*;
- в) суфікс, як у слове *закладка*;
- г) канчатак, як у слове *ластаўка*.

У слове, што атрымалася, графічна абазначце марфемы.

- Растлумачце напісанне арфаграм у запісаным слове. Складзіце з ім сказ.

57. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Падбярыце загаловак. Пра якую класічную пошту гаворыць аўтар?

У сучасным свеце электронныя зносіны даўно апярэдзілі пошту класічную. Аднак шматлікія афіцыйныя паведамленні, газеты і часопісы адпраўляюць і атрымліваюць традыцыйным спосабам — праз паштальёна^Ф.

Такім чынам, паштовыя скрынкі для карэспандэнцыі не страцілі сваёй актуальнасці. Як цудо..на атрымаць віншавальную паштоўку якую напісаў блі..кі і д..рагі т..бе чалавек! (Паводле газеты «Браслаўская звязда»).

пóшта

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх карань. Чым гэтыя словы адрозніваюцца па саставе? Спішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

§ 11. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак

58. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму. Раствлумачце выбар загатоўка.

Зáмки

Трэба замак
на **замок**,
каб у **замаець**^Г
не **замок**.

Не замок,
не занямог,
каб стаяць
стагоддзі мог.

Замкі —
варта на зямлі —
аж да нашых дзён
дайшлі.

Як дазор,
стаяць муры^{Г*}
ў Гродн..
Косав.. Мір.. .

Р. Бензарук.

Выпішыце з тэксту формы аднаго і таго слова. Вызначце ў запісаных формах зменную частку слова. Як яна называецца? Што вы пра яе ведаеце?

Ці з'яўляюцца аднакаранёвымі выдзеленыя словы? Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Раствлумачце свой выбар.

Разгледзьце фотаздымак. Які замак на ім адлюстраваны? Раскажыце пра яго, выкарыстоўваючы слова *зáмак* у розных формах.

59. Прачытайце таблицу. Назавіце прапушчаныя канчаткі ў словах. Што абазначаецца ўмоўным значком □?

Канчатак у словах		
адзіночны лік	множны лік	прошлы час
Н. <i>за́мак</i> □	Н. <i>земл</i> <u>і</u>	м. р. <i>заямаг</i> □
Р. <i>за́мк</i> <u>а</u>	Р. <i>зямель</i> □	ж. р. <i>занемагл</i> <u>а</u>
Д. <i>замк</i> ..	Д. <i>земл</i> ..	н. р. <i>занемагл</i> ..
В. <i>замак</i> □	В. <i>земл</i> ..	мн. л. <i>занемагл</i> <u>і</u>
Т. <i>замк</i> ..	Т. <i>земл</i> <u>ямі</u>	
М. (<i>у</i>) <i>замк</i> ..	М. (<i>па</i>) <i>земл</i> ..	

- Якія часціны мовы і ў якіх формах могуць мець нулявы канчатак?

Канчатак — значымая зменная частка слова, якая служыць для ўтварэння форм слова (*школ* а, *школ* ы, *школ* е і інш.) і сувязі слоў у словазлучэнні (*спел* ыя *журавін* ы, *спел* ых *журавін* □) і сказе (*Сябр* ы *назбірал* і *спел* ых *журавін* □).

Нулявы канчатак — марфема, якая пры вымаўленні слова не перадаецца гукамі, а пры напісанні — літарамі (*вецер* □, *радасць* □, *школ* □, *перабег* □). Нулявы канчатак можа вызначацца толькі пры параўнанні форм слова: *вецер* □, *ветру* у, *ветр* ам; *перабег* □, *перабегл* а, *перабегл* і.

Нязменныя словы (*кенгуру*, *паліто*, *стрыгчы*, *вучыць*), прыназоўнікі і іншыя дапаможныя словы (*пры*, *перад*, *але*, *што*) канчаткаў не маюць.

60. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

У горадзе Беразіно працуе музей драўлянай (*лыжка*). У ім сабрана больш за 300 (*лыжка*) розных памераў. **Сярод цікавых экспанатаў*** музе.. н..даўна з'явіўся лы..кавы набор з усіх парод дрэў, якія р..стуць у Бел..русі. Ёсць у музеі і самая^Ф вялікая ў свеце (*лыжка*) даўжынёй 23 метры 66 сантыметраў. Яна выразана

з суцэльнага* дуба.^{сн} Ручка ў (лыжка) выканана ў выглядзе цмока, а на чарпачку размешчаны герб горада (Паводле А. Коршак).

У якіх формах ужываецца слова *лыжка* ў тэксте? Назавіце канчаткі ў розных формах гэтага слова.

Запішыце выдзелены сказ, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце канчаткі назоўнікаў. Абгрунтуйце свой выбар.

Перакажыце тэкст, ужываючы розныя формы слова *лыжка*.

61. Суаднясіце правіла з прыкладамі, якія яго ілюструюць.

1. Частка слова без канчатка называецца асновай.

2. У аснове слова заключана яго агульнае лексічнае значэнне.

3. Асновай нязменных слоў з'яўляецца ўсё слова.

а) вада — ‘бясколерная вадкасць без смаку і паху’;

бяссонны — ‘які праходзіць без сну’;

б) метро, таксі, фае;

в) дзяцелы, вясновы, яна.

Вызначце корань у слове *вада*. Ці могуць супадаць корань слова і аснова слова? Складзіце два сказы са словам *вада* ў розных формах. Выдзеліце ў іх асновы і канчаткі.

62. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца?

Цябе чакае ў госці^ф лес. Ён по..ны сало..кага водару ягад, г..ркатага паху гр..боў. З лесам трэба быць добрым і шчырым. Толькі тады ён пакажа табе ўсе свае та..мніцы, падорыць^с багац..е, што хавае ад благога вока (Паводле В. Хомчанкі).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце асновы назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў. Назавіце формы аднаго і таго ж слова.

Параўнайце значэнні слоў *благая* і *благая* ў беларускай і рускай мовах.

У склад **асновы** слова могуць уваходзіць розныя марфемы: салодкі, узлесакы, падаруу. Аснова можа супадаць з коранем слова: берагы, сіньы, возера; іду, пішуць, ляціць.

Нязменныя словы складаюцца толькі з асновы: купэ, пано.

Пры вызначэнні асновы ў неазначальнай форме дзеяслова ў яе не ўключаюцца суфіксы **-ць, -ці, -чы**: спяваць, везці, бегчы. Не ўваходзяць у аснову дзеяслова і суфіксы прошлага часу **-л-** і **-ў-**: радаваў, думаў; малявала, перадавала.

63. Адгадайце загадкі А. Клышкі. Запішыце загадкі разам з адгадкамі.

Пчаліная справа.
Мядзведжая страв.

Просьца на вусначкі
Акрайчыкі, **скібачкі**, лустачкі*.

Благі з яго **нырэц**.
Скочыў у ваду —
Тут і канец.

Вызначце ў выдзеленых словах асновы і канчаткі. Параўнайце карані і асновы ў словах-адгадках.

64. Спішыце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя канчаткі ў словах. Вызначце ў гэтых словах асновы. Назавіце словы з нулявым канчаткам.

1. Пакармі птушак зімой — яны аддзяч.. вясной. 2. Плач.. хлеб, калі яго есць **Ф** дармаед. 3. Лён люб.. паклон. 4. Ён пройдз.. па вадзе і не намочыцца. 5. Чмель гудзе, але мёду не нос.. .

Якія прыказкі можна аб'яднаць у тэму «Праца»? Абгрунтуйце свой адказ.

§ 12. Корань слова (паўтарэнне).

Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова

65. Дапоўніце звесткі пра корань. Праілюструйце правіла ўласнымі прыкладамі.

Словы з аднолькавым па значэнні каранем называюць _____, ці _____: ...

Корань — агульная частка _____ слоў: ...

Разгледзьце малюнак. Якой тэме ён прысвечаны? Як вы разумееце выраз *дрэва жывіцца карэннем*?

66. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку. Што з'яўляецца святам для гаспадароў?

Гасцёўня*, гасціннасць і госці —
У словах ёсць роднае штосьці.
Гасцёўня збірае гасцей:
Гасцюйце ў нас як часцей!
Гасцёўня гасцямі багата.
Вітаць вас — для нас гэта свята.
В. Жуковіч.

Выпішыце аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх карань. Абгрунтуйце напісанне арфаграмы «Правая іс, э, а».

Растворыце значэнне слова *гасцёўня* праз падбор аднакаранёвых. Якая якасць беларусаў перададзена ў прыказцы «Госць на двор — пірагі на стол»?

67. Прачытайце тэкст. На колькі сэнсавых частак яго можна падзяліць? Пра якую сястру расказвае аўтар тэксту?

Друйка — імклівая сястра Браслаўскіх азёр. Выцякае рака з вялікага вадаёма Дрывяты, на беразе якога месціцца горад Браслаў. Праз азёры, палі і пералескі^с нясе свае воды Друйка праз Браслаўшчыну да Заходняй Дзвіны^ф. Там, дзе злучаюцца дзве ракі, раскінулася вялікае старажытнае паселішча — Друя. На беларускай зямлі нямала гарадоў і іншых паселішчаў, назвы якіх нарадзіліся ад назваў рэк. Назва горада Полацка паходзіць ад (П/п)алаты, Пінска — ад (П/п)іны, Беразіно — ад (Б/б)ярэзіны (*Паводле С. Гук*).

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы да назойніка *Браслаў*. Растворыце іх значэнні. Назавіце іншыя групы аднакаранёвых слоў.

Спішыце апошні сказ, раскрываючы дужкі. Вызначце асновы і канчаткі ў словах.

Карань — галоўная значымая частка слова: *горад*□ — *гарадскі* — *гарадок*□.

У аснове заключаецца асноўнае значэнне слова, а ў карані — агульнае лексічнае значэнне роднасных слоў: *рака*,

*р*ачны, *з*арэчны. Роднаснымі могуць быць словы адной (*л*ес□, *л*ясок□, *п*ералесак□) і розных часцін мовы (*с*ад□, *с*адовы, *п*асадзіць).

68. Назавіце «чацвёртае лішняе» ў кожным радзе. Запішыце рады аднакаранёвых слоў. Вызначце ў іх карані. Раскажыце пра змены ў каранях.

1. Зубр, зубрыны, зубрыць, зубраня.
2. Дзень, днець, дзённы, дно.
3. Кніга, кніжны, кнігаўка, кніжка.

Раствлумачце значэнне слова *зубрыць*.

69. Прачытайце і адгадайце загадку. Чаму тэкст мае такую назву? Раствлумачце значэнне слова *руплівіца* праз падбор аднакаранёвых.

Руплівіца

Вёрткая кабета^л
Працавала лета.
Не мяла,
Не шыла.
Грыбоў насушыла.
Не мыла,
Не прала.

Арэхаў набрала.
Не малола,
Не мясіла.
Гару шышак нанасіла.
Не піла,
Не ела.
Да зімы паспела.

Н. Сторажава.

Якія словы з тэксту маюць амонімы? Запішыце амонімы парамі. Вызначце ў іх карані.

70. «Апраніце» корань. Далучыце да кораня суфіксы і прыстаўкі. Звярніце ўвагу, што пры ўтварэнні роднасных слоў у карані могуць адбывацца змены.

-вод-, -рэч-, -бяроз-, -горад-, -азёр-.

Складзіце з двума запісанымі словамі словазлучэнні.

71. Прачытайце табліцу. У якой графе запісаны аднакаранёвыя словы, а ў якой — формы аднаго і таго слова? Дайце назвы графам табліцы.

...	...
<i>дрэва</i>	<i>дрэва</i>
<i>дрэву</i>	<i>дрэўца</i>
<i>дрэвам</i>	<i>дрэўка</i>
<i>на дрэве</i>	<i>драўляны</i>

Складзіце невялікі тэкст са словамі першай графы.

Формы слова ўтвараюцца пры яго змяненні (скланенні ці спражэнні): *свету*, *у свеце*, *светам*; *вязу*, *вязеш*, *вязуць*.

Аднакаранёвыя словы з'яўляюцца ў выніку ўтварэння новых слоў: *бабёр* — *бабраня*; *лётаць* — *лётчык* — *лётчыца*. Аднакаранёвыя словы маюць розныя значэнні.

72. Прачытайце тэкст. У якой краіне ўзнікла выцінанка? Ці можна яе назваць відам народнай творчасці?

Мастацтва вырабу ажурных узораў з белай, чорнай ці каляровай^с паперы называецца *выцінанкай*^{*} або *выразанкай*. Назва *выцінанка* паходзіць ад слова *выцінаць* — 'выразаць што-небудзь з паперы ці іншага матэрыялу'.

выцінанка

Выцінанка ўзнікла ў Кітаі. У Беларусі мастацтва выразанання з паперы з'явілася ў XVI стагоддзі.

Важная асаблівасць выразанака з паперы — сіметрыя^т. Самі ўзоры ч..сцей ге..метрычныя раслінныя. Але нярэ..ка б..ларускія майстры выразаюць і фігуры жывёл людзей (*Паводле «Вясёлкі»*).

Выпішыце ў асобныя групы аднакаранёвыя словы да назоўніка *выразанка* і формы гэтага слова.

Ці з'яўляюцца словы *выцінанка* і *выразанка* аднакаранёвымі? Чым адрозніваюцца аднакаранёвыя словы ад сінонімаў?

Спішыце апошні абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

Разгледзьце малюнак выцінанкі. Што на ім адлюстравана? Да слоў *зубр* і *бусел* падбярыце аднакаранёвыя словы.

Звярніце ўвагу!

Мова ўвесь час знаходзіцца ў развіцці. Словы могуць набыць іншае значэнне, знікаць з ужывання, змяняць сваю марфемную будову. Напрыклад, сёння словы *сталіца*^[а], *народ*^[ ], *гасцінец*^[ ], *перамога*^[а] падзяляюцца толькі на карань і канчаток. Раней у іх вылучаліся карані *стал-*, *-род-*, *гасц-*, *-мог-*.

73. Прачытайце тэкст. Як даўней называлі лекараў і ратавальнікаў?

Словы *веды* і *ведзьма* ў старажытнасці мелі аднолькавы карань. Роднасным для іх з'яўлялася слова *ведаць*. Сёння карань слова *ведзьма* супадае з асновай — *ведзьма*. Раней ведзьмамі называлі лекараў і ратавальнікаў. Яны валодалі глыбокімі ведамі, імкнуліся, каб іх племя не зведала бяды і нястачы (*Паводле З. Дудзюк*).

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы да слова *веды* і абзначце ў іх карань. Якія змены адбыліся ў карані пры ўтварэнні роднасных слоў? У якіх формах слова *веды* сустракаецца ў тэксце?

Знайдзіце ў тэксце апорныя словы. Перакажыце тэкст па апорных словах.

74. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх сэнсавымі характарыстыкамі. Запішыце фразеалагізмы, раскрываючы дужкі.

1) глядзець у (<i>корань</i>);	а) 'трывала, надоўга абаснавацца дзе-небудзь, абзавесціся гаспадаркай';
2) пусціць (<i>корань</i>);	б) 'унікаць у сутнасць якой-небудзь справы';
3) вырваць з (<i>корань</i>).	в) 'зусім, канчаткова пазбавіцца ад чаго-небудзь'.

Вызначце карань у формах слова *корань*. Якія змены ў ім адбыліся пры змяненні слова?

§ 13. Прыстаўка як значымая частка слова

75. Прачытайце верш.

Ад расы верасы пасівелі,
А ў бары галасы зазвінелі.^{сн}
Баравік не прывык лезці ў вочы,
Адшукае грыбнік, як ахвочы.

Р. Бензюрук.

Выпішыце з тэксту ў пачатковай форме роднасныя словы да дзеясловаў *сівець, звінець, шукаць*. Якой значымай часткай адрозніваюцца аднакаранёвыя словы? Ці змяняецца значэнне слоў пры яе далучэнні?

Прыстаўка — значымая частка слова, якая стаіць перад коранем і служыць для ўтварэння новых слоў: *пера́скачыць*, *заехаць*, *па́дпісаць*.

76. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай. Як вы разумееце сэнс мудрых слоў у апошнім сказе?

З ягаднай сям'і суніцы **паспяваюць** першыя. Яны **высыпаюць** у канцы чэрвеня. Збіраюць **суніцы**, калі **сплыве** туман і **ападзе** раса. Інакш яны памнуцца ў кошыку^с.

Збіраць суніцы — свята, а не работа.

Але **памятай** мудр.. слов..: «Ягаднік раз пашкадуеш — ён цяб.. дзесяць» (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Якія з выдзеленых слоў маюць прыстаўкі? Запішыце словы з прыстаўкамі і абазначце іх.

Спішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары. Абгрунтуйце свой выбар.

77. Прачытайце. Вызначце «чацвёртае лішняе» ў кожным радзе слоў. Па якой прымеце згрупаваны словы?

1. Адказ, адрас, адлёт, адліў.
2. Прышкольны, прыгарадны, прыдарожны, прыемны.
3. Выканаць, выдаліць, выжыць, вывучыць.

● З другога рада выпішыце словы з арфаграмай «Праваліс **о, э, а**». Складзіце з імі сказы.

78. Прачытайце тэкст. Чаму ён мае такую назву?

Самалётны прыпынак

Рэйсавы самалёт Мінск — Кіеў ляціць над Аўцюкамі. Сцюардэса падбягае да лётчыка:

— Адчыніце люк, двое аўцюкоўцаў хочуць выйсці.

— Э-э, учора аднаго тут выпусціў, а трое ўскочылі... (*Паводле У. Лінскага*).

Назавіце дзеясловы з прыстаўкамі. Падбярыце да іх словы з антанімічнымі прыстаўкамі. Запішыце дзеясловы парамі. Абзначце прыстаўкі. Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Растлумачце іх значэнні.

79. Прачытайце. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Вызначце ў словах прыстаўкі.

взбежать на крыльцо — ...   вскопать землю — ...

взлететь на веточку — ...   вбежать в комнату — ...

въехать в рощу — ...   вплести ленточку — ...

Ад чаго залежыць напісанне зычнага на канцы прыстаўкі?

З адным словазлучэннем складзіце сказ.

80. Разгледзьце малюнак. Што на ім адлюстравана? Дзеясловы з якімі прыстаўкамі дапамогуць вам перадаць дзеянні?

Напішыце невялікае сачыненне на тэму «Восеньскі дождж», ужываючы дзеясловы з прыстаўкамі са значэннем 'пачаць дзеянне'.

Для даведкі: *гром загрукатаў, вада палілася, вецер забушавай, дождж забарабаніў, дрэвы нахіліліся, лісце зашалясцела, парасон сагнуўся, сабачка пабег.*

81. Прачытайце. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы ў словы неабходныя прыстаўкі.

Як пшаніцу ..даўшы; ..весці на чыстую ваду; ..рубіць сабе на носе; зубы ..гаворваць; костачкі ..мываць; ..ламаць дроў.

Які з прыведзеных выразаў мае значэнне 'вельмі моцна спаць'?

Складзіце і запішыце сказ з адным фразеалагізмам (на выбар).

§ 14. Суфікс як значымая частка слова

82. Прачытайце тэкст. Пра што паведаміў хлопец рыбаку? Ці можна тэкст назваць гумарыстычным?

Паведаміў

Ідзе хлопец каля ракі, пасвіствае. Ба-чыць — незнаёмы чалавек рыбу вудзіць^c.

— Дзядзька! — гукнуў хлопец.

— Цыц! Не пужай рыбы!

Мінула гадзіна, другая. Нічога не злавіў рыбак. Прапала надзея^ф паесці смажанай рыбка ці рыбнага супу. Ubачыў таго ж хлопца і пытаецца:

— А што ты мне хацеў сказаць?

— Хацеў сказаць, што ў гэтым месцы ўжо дзесяць год рыбы няма (*Паводле У. Ліпскага*).

Выпішыце аднакаранёвыя словы да слова *рыба*, вызначце карань і аснову. Якой часткай слова адрозніваецца аснова роднасных слоў? Якую ролю яна адыгрывае ў слове?

Суфікс — значымая частка слова, якая стаіць пасля ко-

раня і служыць для ўтварэння новых слоў: *рыб^ака*, *рыб^ны*, *рыб^{ак}*□.

83. Падбярыце аднакаранёвыя словы да прапанаваных. Роднасныя словы запішыце парамі. Вызначце ў іх карані і суфіксы. Якое значэнне надаюць суфіксы словам?

-ар-/-яр-

песня — пясняр

дуда — ...

-іст-/-ыст-

цымбалы — цымбаліст

гітара — ...

-нік-

двор — дворнік

печ — ...

-чык-

грузіць — грузчык

разведаць — ...

Ад чаго залежыць напісанне суфіксаў ва ўтвораных словах?

84. Вызначце «чацвёртае лішняе» ў кожным прапанаваным радзе.

1. Маторчык, зайчык, зенітчык, каменьчык.
2. Лясок, стралок, грыбок, лісток.
3. Вавёрка, траўка, сінічка, спінка.

Запішыце рады слоў з аднолькавымі суфіксамі. Суфіксы абазначце.

85. Прачытайце. Чаму верш называецца «Урок працы»? Адкажыце на пытанні, зададзеныя ў тэксце. У склад якіх назваў прафесій уваходзяць суфіксы **-ік-**, **-нік-**, **-чык-**, **-ак-**, **-ар-**?

Урок працы

Хто будзе з цэглы^п дом?

Хто працуе за станком?

Хто арэ і сее ў полі?^{сн}

Хто вядзе заняткі ў школе?

Хто ў сталовай ежу варыць?

Хто ў нябёсах уладарыць?

Хто пяе на сцэне весела?

Хто збірае ў храм святы?

Адкажы, што за прафесіі

І якую б выбраў ты?

Я. Хвалеі.

- Вызначце, якія тыпы сказаў па мэце выказвання ўжыты ў тэксце. Раскажыце аб прафесіях сваіх бацькоў.

Звярніце ўвагу!

У беларускай мове ёсць суфіксы, якія служаць для ўтварэння форм слова. Да іх адносяцца:

- суфіксы **-ў-** і **-л-** прошлага часу дзеяслова: *выкана^ў* □, *выкана^л* □;

- суфіксы неазначальнай формы дзеяслова **-ць**, **-ці**, **-чы**: *выкана^{ць}*, *нес^{ці}*, *бег^{чы}*.

86. Прачытайце і адгадайце загадку.

Золак*

Дрогнуў сонны^с ліст.

Ростам з ліст

Устаў саліст.

Засвістаў, зацёхкаў,

Засмяяўся лёгка,

Хорапа і звонка

На ўсю старонку.

Мы маўчым —

Ні слоўка.

Хай пяе ... .

Н. Сторажава.

Растлумачце значэнне слова *золак*.

Вызначце суфікс у слове *саліст*. Назавіце словы з такім жа суфіксам.

Выпішыце дзеясловы прошлага часу. Абазначце ў іх суфікс, які служыць для ўтварэння гэтай формы дзеяслова. Якое значэнне мае прыстаўка *за-* ў дзеясловах прошлага часу?

87. Настаўніца прапанавала вучням запісаць словы па схеме: агульнае значэнне асновы — ‘назва дрэва’, суфікс надае словам значэнне ‘сукупнасць дрэў’. Алесь запісаў наступныя словы: *бярэзнік, кароўнік, дворнік, асіннік, чайнік, ельнік*. Ці правільна хлопчык выканаў заданне?

§ 15. Чаргаванне зычных і галосных у аснове

88. Прачытайце верш.

Раніцою золкай
Ц..ц..рук з ц..цёркай
Прыв..лі ў дзіцячы сад
Ч..тырох ц..ц..ранят.

М. Пазнякоў.

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. У аднакаранёвых словах вызначце карань. Чым адрозніваецца карань у роднасных словах?

Разгледзьце малюнак. Карыстаючыся рознымі крыніцамі, падрыхтуйце паведамленне пра цецэрука ў навуковым стылі.

89. Дапоўніце выказванне прапушчанымі словамі. Прывядзіце ўласныя прыклады.

Пры ўтварэнні ці _____ слоў могуць адбывацца змены галосных і _____ у аснове: ... . Такія змены называюцца _____. Найчасцей яны назіраюцца ў _____ слоў: ... . У выніку чаргавання гукаў узнікаюць варыянты караня: *поле* — *палі*, *хадзіць* — *хаджу*, *дарога* — *прыдарожны*.

90. Прачытайце. Якіх слоў не хапае ў парах? Запішыце пары роднасных слоў. Назавіце гукі, якія чаргуюцца ў карані.

горад — гарадскі

крошка — крышыць

везці — вёз

мора — ...

гром — ...

несці — ...

рэдкі — радзець
цёплы — ...

смех — усміхацца
кветка — ...

сухі — сохнуць
глухі — ...

Складзіце два сказы з аднакаранёвымі словамі.

91. Прачытайце табліцу. Якія змены адбыліся ў словах?

Чаргаванне гукаў	Змены гукаў пры ўтварэнні і змяненні слоў	
	Роднасныя словы і формы слоў	
[Г] // [ж]	<i>кніга — кніжны</i>	<i>перамога — пераможны</i>
[Г] // [з']	<i>вага — вазе</i>	<i>крыга — ...</i>
[з] // [ж]	<i>казаць — кажу</i>	<i>вязаць — ...</i>
[х'] // [ш]	<i>глухі — глушыць</i>	<i>сухі — ...</i>
[х] // [с']	<i>муха — мусе</i>	<i>страха — ...</i>
[ц] // [ч]	<i>крыніца — крынічны</i>	<i>суніцы — ...</i>
[с'] // [ш]	<i>касіць — кашу</i>	<i>насіць — ...</i>
[т] // [ц']	<i>балота — балоцісты</i>	<i>золата — ...</i>
[к] // [ц]	<i>рука — руцэ</i>	<i>мука — ...</i>

Дапоўніце прыкладамі пропускі ў табліцы.

92. Прачытайце. Дайце тэксту заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Хлеб — аснова ўсяго. **Пшанічны**, як на поўдні, у нас пякуць рэдка. Беларус любіць **чорны** хлеб.^{сн} Пякуць яго ў печы на капусных або кляновых лістах. **Пасля** хлеб астывае пад ру..ніком **напа..няе** хату **найлепшым** у све..**е** пахам. Няма нічога смачнейшага за гарачую, пасыпаную **соллю** лусту хлеба (*Паводле У. Караткевіча*).

Падбярэце да выдзеленых слоў аднакаранёвыя, якія маюць наступныя значэнні: 'хлебны знак', 'станавіцца чорным', 'расліна сямейства кляновых', 'сыпаць соль у нешта'.

Запішыце роднасныя словы парамі. Якія змены адбыліся ў асновах слоў?

Спішыце выдзелены сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

Звярніце ўвагу!

Пры ўтварэнні ці змяненні слоў не пад націскам галосных могуць знікаць. Яны называюцца **беглымі галоснымі**: *вечер — ветру, сон — у сне.*

93. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Музей шоколада

Кто из нас не любит шоколад? Горький, молочный, белый. В больших плитках и маленьких, в виде зайчиков и монеток. А сколько сладостей можно увидеть в Музее шоколада в городе Витебске! Здесь есть единственная в мире копия картины Марка Шагала.

Можно удивляться свадебному платью в человеческий рост, роялю из шоколада, сладким открыточкам. Среди экспонатов музея — карта города Витебска. Здесь же находится маленькая шоколадная пирамида Хеопса (*По Л. Минкевич*).

Якія экспанаты з шакаладу вас уразілі?

Разгледзьце фотаздымак. Які экспанат музея на ім пададзены? Дзе знаходзяцца піраміды Хеопса і чым яны адметныя?

Пісьмова перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую.

Слоўнік

плитка — *плітка*

вид — *выгляд*

сладость — *сладыч*

единственный — *адзіны*

удивляться — *дзівіцца з*

свадебный — *вясельны*

открыточка — *паштовачка*

94. Прачытайце тэкст.

Ліпа ліпеньскім днём цвіла.

Ліпавы цвет любіла пчала.

Пах ліпы ліпкай

Чуваць быў здаля.

Ліпавым цветам пахла зямля.

А. Дзеружынскі.

Што вы ведаеце пра ліпу? Чым гэта дрэва карыснае для чалавека? Падбярыце з тэксту словы, аднакаранёвыя да слова *ліпа*.

Ці з'яўляюцца роднаснымі словы *ліпавы* і *ліпкі*? Абгрунтуйце сваю думку.

● Знайдзіце ў тэксце словы, у якіх пры змяненні назіраюцца чаргаванні галосных гукаў.

Зрабіце вусны і графічны разбор па саставе выдзеленых слоў.

§ 16. Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (паўтарэнне)

95. Прачытайце. Чаму тэкст мае такую назву? На колькі сэнсавых частак яго можна падзяліць?

Чорнае золата

Чорным золатам называюць нафту. **Бяскрайнія** і **бяздонныя** зямныя кладоўкі служаць для яе сховішчам. Нафту трэба толькі **адшукаць**, **падняць** на паверхню і ўмела **выкарыстаць**.

У 1965 годзе беларуская зямля **раскрыла** свае тайны. У рэчыцкіх нетрах геалагі^п **адкрылі** нафту. Пачалася яе прамысловая **здабыча** (*Паводле У. Ліпскага*).

[б'ас]крайнія
[б'аз]донныя
[ат]шукаць
[пад]няць
[рас]крыла
[ат]крылі
[з]дабыча

Параўнайце вымаўленне і напісанне прыставак у выдзеленых словах. Ад чаго залежыць напісанне прыставак на зычны?

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на **б** і **д**, пішуцца нязменна: *падняць*, *падход*, *абступіць*, *абвестка*.

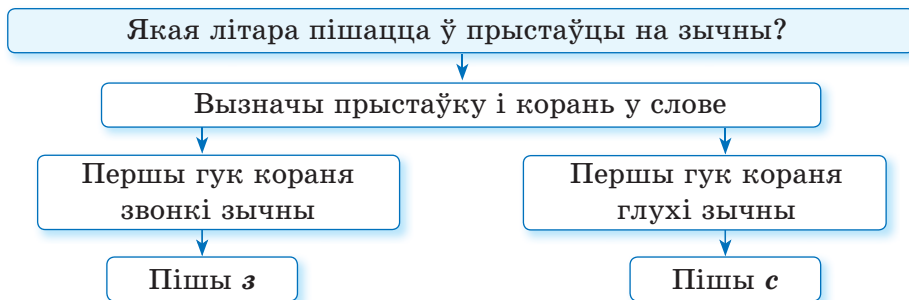
Напісанне прыставак на **з** і **с** залежыць ад першага зычнага гука караня: *разведаць*, *расклад*, *бяззорны*, *бясконца*.

96. Да прапанаваных слоў падбярыце аднакаранёвыя з прыстаўкамі **аб-**, **ад-**, **пад-**. Прыстаўкі і карані выдзеліце.

У з о р: *бегчы* — *аббегчы*, *адбегчы*, *падбегчы*.

Ставіць, гарэць, мокнуць.

97. Прачытайце схему. Растлумачце, як праверыць напісанне літары ў прыстаўках на зычны.

98. Карыстаючыся ўзорам, замяніце спалучэнні слоў словазлучэннямі «прыметнік + назоўнік». Запішыце іх. Растлумачце правапіс прыставак у словах.

У з о р: *ноч без сну — бяссонная ноч.*

Птушка без крылаў — ..., пасажыр без білета — ..., алень без рог — ..., хлопчык без сораму — ..., чалавек без голасу — ..., неба без зор — ..., возера без дна — ... .

Як называецца птушка без крылаў? Дзе яна жыве?

99. Прачытайце загадку, устаўляючы замест пропускаў утвораныя прыметнікі з практыкавання 98. Якія прыметы дапамаглі вам адгадаць, пра каго гаворыцца ў тэксце?

Хоць ..., а лятае,
... — свішча,
Хоць бязрукі^с, а, бывае,
Грушы ў садзе абівае,
Нават часам вырывае
Дрэва з каранішчам.
А як зморыцца — упадзе,
І няма яго нідзе.

Н. Гілевіч.

З апошняга сказа выпішыце слова з арфаграмай, напісанне якой адпавядае правілу «Правапіс прыставак на зычны».

Падбярыце аднакаранёвыя словы да слова *каранішча*.

Разгледзьце малюнак. Раскажыце, як сённяя чалавек выкарыстоўвае энергію ветру.

100. Прачытайце скорягаворкі М. Пазнякова. Запішыце іх, устаўляючы прапушчаныя літары. Абазначце прыстаўкі. Раствлумачце напісанне арфаграм.

У гародчыку^с чаромха ра..цвіла,
Пчоламі чаромха загула^с.

Галаваломку ра..гадвае Ромка,
Толькі няпростая галаваломка.

- Складзіце схему першага сказа.

101. Размяркуйце па групам словы з прыстаўкамі **раз-** і **рас-**. Раствлумачце напісанне прыставак. З трыма словамі складзіце сказы.

Ра(?)круціць, ра(?)вязаць, ра(?)шукаць, ра(?)жаваць,
ра(?)маляваць, ра(?)долле, ра(?)крой, ра(?)вага, ра(?)мова,
ра(?)вязаць, ра(?)гарнуць, ра(?)злаваць, ра(?)кінуць.

Да выдзеленага дзеяслова падбярыце аднакаранёвыя словы. Запішыце іх, вызначце карань.

Пры вымаўленні свісцячых гукі [з] і [с] у прыстаўках на зычны прыпадабняюцца да шыпячых у карані слова і разам з імі вымаўляюцца, як [ж], [ш], [шч]. На пісьме такое вымаўленне не перадаецца: [ж]аць — *зжаць*, [ш]ыць — *сшыць*, ра[шч]асаць — *расчасаць*.

Перад мяккімі зычнымі караня ў прыстаўках на зычны вымаўляюцца гукі [з'] і [с'], што таксама не перадаецца на пісьме: [уз']лесак — *узлесак*, [с']церці — *сцерці*, [б'эз']зямельны — *беззямельны*.

102. Размяркуйце прапанаваныя словы па графах табліцы. Падбярыце да яе загаловак.

Напісанне з і с супадае з вымаўленнем	Пішацца зз і сс, вымаўляецца [з'], [с']	Пішацца жж, сч, сш, вымаўляецца [ж], [ш], [шч]

Разбор, усчынаць, заду, успомніць, зелянец, беззямелле, зжаўцець, рассмяцца, сшытак.

103. Прачытайце тэкст. Якія словы пацвярджаюць думку, што бор — гэта сям'я? Падбярыце да тэксту заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

З аднаго берага ракі на другі заляцела некалькі бе..клапотных хваёвых семачак. З іх выраслі маленькія хвойкі.

Ішлі гады. Маладыя хвоі па..няліся высока ў неба. Вось ужо іх насенне па..хапіў вецер. Яно ўпала на беразе і дало свае ў..ходы. Паступова і гэтыя маленькія^Ф хвойкі па..раслі і падарылі свету сваіх дзетак. Так за шмат гадоў на беразе ракі ра..кінуўся вялікі бор.

А што адбылося са старымі хвоямі? Ніжнія галіны па..сохлі трохі, але дрэвы не ..трацілі сваёй прыгажосці^С. Маладыя дрэвы шчыльнай сцяной а..ступілі сваіх бацькоў, каб засланіць іх ад моцных вятроў (*Паводле Т. Дамаронак*).

Выпішыце з тэксту словы з прапушчанымі літарамі, растлумачце іх напісанне.

Знайдзіце ў тэксце і выпішыце апорныя словы. Вусна перакажыце тэкст па апорных словах.

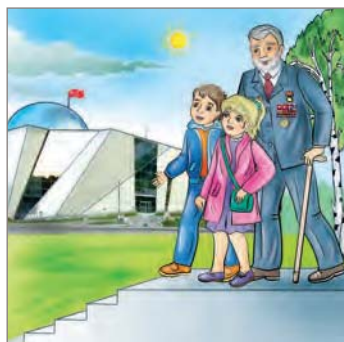

104. Выканайце тэставую работу па тэме «Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны».

§ 17. Правапіс *і, й, ы* пасля прыставак

105. Разгледзьце малюнкi. Выкарыстоўваючы словы для даведкі, складзіце апавяданне па малюнках.

Для даведкі: *выйсці, зайсці, прайсці, перайсці, узысці, сысці, падысці, абысці.*

Вызначце, ад якога слова і пры дапамозе якой марфемы ўтварыліся словы для даведкі.

Літара **й** пішацца замест каранёвага **і** пасля прыставак на галосны: *пайсці, зайграць, прайсці, пайменна.*

Літара **ы** пішацца замест каранёвага **і** пасля прыставак на зычны: *адысці, абыграць, безыменны, дэзынфармацыя, дэзынфекцыя.*

106. Прачытайце тэкст. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з тэмай.

У цэнтры горада Мінска ўжо шмат гадоў назад уз(?)шла яскравая Зорка. Гэта Зорка (П/п)ерамогі. Яна (з/с)зьяе над знакамітай (П/п)лошчай (П/п)ерамогі. Пасля (В/в)ялікай (А/а)йчыннай вайны на гэтым месцы ў(з/с)вялі абеліск у памяць пра без(?)менных герояў.

Кожны дзень побач з абеліскам Зорка бачыць людзей. Яны пад(?)ходзяць да Вечнага агню і кладуць кветкі.

Вось і сёння на спатканне да гераічнай Зоркі пры(?)шло шмат народу. Людзі глядзяць на яе і шчасліва ўсміхаюцца^{сн} (Паводле Т. Дамаронак).

Якая Зорка зьяе над плошчай у сталіцы Беларусі?
Чаму людзі ўсміхаюцца, гледзячы на яе?

абеліск

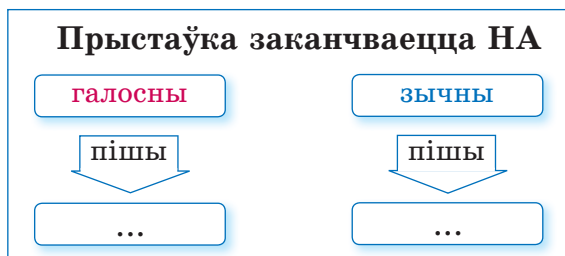
Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Абгрунтуйце свой выбар.

107. Вызначце парадак дзеянняў пры напісанні **й** і **ы** пасля прыставак.

1. Знайдзі і графічна абазнач у прапанаваным слове ... і ... .

2. Вызначы, на ... ці ... заканчваецца прыстаўка.

3. Калі

108. Устаноўце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

1) за вярсту (<i>ісці</i>);	а) ‘сэканоміць час’;
2) (<i>іграць</i>) ролю;	б) ‘марна прапасці’;
3) (<i>іграць</i>) час;	в) ‘пазбягаць каго-небудзь ці чаго-небудзь’;
4) (<i>ісці</i>) з дымам.	г) ‘мець значэнне’.

Запішыце фразеалагізмы, замяняючы словы ў дужках дзеясловамі з прыстаўкамі **па-**, **аб-**, **ад-**, **вы-**. Раствлумачце напісанне **і**, **й**, **ы** пасля прыставак.

Каранёвая **і** захоўваецца на пісьме:

- калі гук [i] ўтварае склад: за-і-ка, за-і-каца, аб-і-нець, пра-ін-фармаваць, за-і-скрыцца;
- пасля прыставак між-, звыш-, контр-, супер-, гіпер-: міжінстытуцкі, звышімклівы, контрідэя, суперінтэлект, гіперінфляцыя.

109. Спішыце сказы, устаўляючы ў словы прапушчаныя літары. Раствлумачце напісанне арфаграм.

1. Жыта ўз..дзе, зазімуе, а на лета закрасуе* (*В. Лукаша*).
2. Уклад дзядоў ніхто не пера..начыць (*Д. Бічэль*). 3. Цімка^с, ці ад хвалявання, ці ад холаду, пачаў за..кацца (*В. Праўдзін*).
4. У памяшканні, дзе знаходзіцца хворы, праводзіцца дээ..нфекцыя (*Паводле газеты «Звязда»*).

Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым сказе.

Каранёвая літара *i* ў словах з прыстаўкай на галосны служыць для абазначэння на пісьме двух гукаў — [й] і [i]. Вымаўляем: *за[йі]кацца, за[йі]скрыцца, аб[йі]нець*. Пішам: *заікацца, заіскрыцца, аб'інець*.

У словах з прыстаўкай на зычны каранёвая літара *i* выкарыстоўваецца для абазначэння гука [ы]. Вымаўляем: *між[ы]нстытуцкі, звыш[ы]дэйны, контр[ы]гра*. Пішам: *міжінстытуцкі, звышідэйны, контрiгра*.

110. Запішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары.

Спад..лба, за..канне, раз..граць, супер..нтэлект, пера..сці, пра..нфармаваць, па..менна, між..нстытуцкі, за..нтрыгаваць, контр..дэя, ад..маць, пра..люстраваць, пры..сці.

З двума словамі (на выбар) складзіце словазлучэнні.

111. Выканайце тэставую работу па тэме «Правапіс *i, й, ы* пасля прыставак».

§ 18. Утварэнне слоў. Утваральная аснова (азнаямленне)

112. Прачытайце верш. Каму ён адрасаваны?

Ці бачылі вы?

Ці бачылі вы,
пэўна, бачылі вы
прасторны^с ды ціхі
праспект Баравы?
Не бачылі, кажаце,
нават не чулі?
А плошчу Бярозак
хоць не прамінулі?
Пра плошчу Бярозак
не чулі таксама?^{сн}

А там жа такая
высокая брама*!
Не бачылі нават
прыпынку Грыбнога...
Тады зразумела:
вы страцілі многа.
Мы ў лес у нядзелю^ф
хадзілі ўсім класам.
Шкада мне, што вас
не было з намі разам.

В. Жуковіч.

Параўнайце пары слоў: бор□ — баравы, бяроз[а] — бярозка, грыб□ — грыбны. Чым яны адрозніваюцца?

- Раствлумачце напісанне слоў з вялікай літары.

Словаўтварэнне — гэта працэс утварэння новых слоў.

Словы, якія ўтварыліся ад іншых, называюцца **вытворнымі**. Значэнне вытворных слоў можна растлумачыць шляхам падбору аднакаранёвых: *баравы* — той, які адносіцца да *бору*, *бярозка* — малая *бяроза*, *грыбны* — той, дзе многа *грыбоў*. Вытворныя словы, акрамя кораня, у аснове маюць іншыя марфемы: баравы, бярозка, грыбны.

113. Прачытайце скорогаворку.

Спеюць суніцы раней за чарніцы, а самі чарніцы — раней за брусніцы (А. Клышка).

Вызначце, якое з выдзеленых слоў з'яўляецца вытворным. Абгрунтуйце сваю думку. Запішыце выдзеленыя словы. Абзначце асновы і марфемы.

Звярніце ўвагу!

Усе вытворныя словы маюць утваральную аснову.

Утваральная аснова — гэта слова (шумець → зашумець) ці аснова (чорн(ы) → чарніцы), што паслужылі для ўтварэння слова.

Каб вызначыць утваральную аснову, трэба вытворнае слова і слова, ад якога яно ўтварылася, запісаць у пачатковай форме: чарніцы ← чорн(ы), прамінуць ← мінуць. Утваральную аснову шукаюць не ў самім вытворным слове, а ў тым, ад якога яно ўтварылася: маліннік ← малін(ы), бярозка ← бяроз(а).

Утваральная аснова графічна абазначаецца прамой лініяй.

незлічоны

114. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Даўным-даўно людзі даведаліся пра дзівосныя скарбы лесаві-ка^c і вырашылі імі завалодаць. У пошуках незлічоных багаццяў

яны перакапалі ўсе лясы і пушчы. Не стала куды прытуліцца беднаму лесавіку. Пашкадаваў яго кусцік чарнічніку.

Ён ..хаваў л..снога ўладара і яго скарбы пад сваімі галінкамі. З таго часу лесавік апякуе чарніцы ра..сяляе іх па л..сах.

Чарніцы вартыя такой пашаны.^{сн} Яны смачныя і карысныя для здароўя^ф (Паводле У. Ягоўдзіка).

смáчны [шн]

Выпішыце з тэксту слова, аднакаранёвае да слова *чарніцы*. Графічна абазначце аснову слова і вызначце ўтваральную аснову.

Спішыце другі абзац, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку.

Разгледзьце ілюстрацыю А. Жыжыцы. Як выглядае лесавік? Што вы пра яго ведаеце? Перакажыце легенду, выкарыстоўваючы апорныя словы.

Звярніце ўвагу!

Пры вызначэнні ўтваральнай асновы трэба шукаць не любое аднакаранёвае слова, а найбольш «роднае», найбольш блізкае па значэнні да вытворнага. Назоўнік *чарнічнік* мае значэнне ‘кусцікі, на якіх растуць *чарніцы*’, а значэнне назоўніка *чарніцы* тлумачыцца праз прыметнік *чорны* — ‘чорныя ягады’. Утваральную аснову для назоўніка *чарнічнік* шукаем у слове *чарніц(ы)*, а для назоўніка *чарніцы* — у слове *чорн(ы)*. Памятаем, што пры словаўтварэнні можа адбывацца чаргаванне гукаў: *чарніцы* → *чарнічнік* ([ц] // [ч]).

115. Шляхам падбору роднасных слоў раскажыце пра асаблівасці прафесій. Письмова дакажыце, што назоўнікі ўтвораны ад слоў у дужках.

У з о р: *наладзі(ць)* + *чык* → *наладчык*.

Даглядчык (даглядаць), **перакладчык^ф** (перакладаць), перапісчык (перапісваць), разносчык (разносіць), **рэзчык^ф** (рэзаць).

Прывядзіце ўласныя прыклады назваў асоб па прафесіі ці роду заняткаў. Назавіце ўтваральныя асновы для іх.

- Абгрунтуйце напісанне выдзеленых слоў.

Новыя словы ўтварыліся і працягваюць утварацца на аснове вядомых нам лексічных адзінак па пэўных правілах і мадэлях. Напрыклад, па мадэлі «назоўнік + суфікс *-чанін*» → назоўнік са значэннем ‘асоба паводле месца жыхарства’ ўтварыліся словы *мінчанін*, *гамяльчанін*, *віцябчанін*; па мадэлі «прыстаўка *за* + дзеяслоў → дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне’» ўтварыліся словы *засмяяцца*, *закрычаць*, *закаркаць*.

116. Уявіце, што вы з матуляй печэце пірог. Як будзе называцца начынка для яго, зробленая з мёду, малін, суніц, яблыкаў, арэхаў, сліў?

Запішыце ўтвораныя словы. Па якіх мадэлях яны ўтварыліся? Вызначце ўтваральныя асновы.

Якія змены адбыліся ў асновах пры далучэнні да іх суфіксаў?

Запрасіце на пачастунак сваіх сяброў. Якія словы ветлівасці вы выкарыстаеце?

Звярніце ўвагу!

Аднакаранёвыя словы могуць быць запісаны ў выглядзе словаўтваральнага ланцужка: *чорн(ы)* → *чарніц(ы)* → *чарнічн(ы)*. Словы *чарніцы* і *чарнічны* маюць розныя ўтваральныя асновы.

117. Пабудуйце словаўтваральныя ланцужкі. Для кожнага вытворнага слова вызначце ўтваральную аснову.

1. Вадзяны, вада, вадзяністы. 2. Чырванець, чырвоны, пачырванець. 3. Жарт, жартаваць, жартаўнік. 4. Дзед^ф, прапрадзед, прадзед. 5. Саломіна, саломінка, салома. 6. Сакавіты, сок, сакавітасць. 6. Біятланіст, біятлон, біятланістка. 7. Пабяліць, бяліць, белы.

● Раствлумачце значэнні слоў *вадзяны* і *вадзяністы* праз падбор аднакаранёвых. Складзіце з імі сказы.

118. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Словаўтваральны ланцужок».

§ 19. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны

119. Пры дапамозе прыставак утварыце аднакаранёвыя словы ад прапанаваных. Пary слоў запішыце. Падкрэсліце ўтваральныя асновы.

пад-
пункт → па.. + пункт
раздзел → ...

без-/бяс-
націскны → бе.. + націскны
пісьменны → ...

су-
а..несці → су + а..несці
існаваць → ...

перад-
гісторыя → пера.. + гісторыя
умова — → ...

не-/ня-
натуральны → н.. + натуральны
шчыры → ...

уз-/ус-
кінуць → у.. + кінуць
ляцець → ...

Якія часціны мовы вы запісалі? Якое значэнне надае прыстаўка словам? Раствлумачце напісанне прыставак.

Словы ў мове ўтвараюцца пры дапамозе розных спосабаў. Спосаб утварэння слоў пры дапамозе прыставак называецца **прыставачным**. Пры словаўтварэнні прыстаўкі далучаюцца да ўсяго слова: пры + горад → прыгорад, да + ваенны → даваенны, ад + спяваць → адспяваць. Усе слова з'яўляюцца ўтваральнай асновай.

120. Прачытайце. Запішыце прыказкі, утварыўшы ад слоў у дужках дзеясловы з прыстаўкамі **пра-, с-, вы-, па-**. Пад якой тэмай можна аб'яднаць прыказкі?

1. Без навукі і лапця не (*плесці*). 2. Што (*вучыць*) у маладосці, таго не забудзеш у старасці. 3. З разумным (*гаварыць*) — набрацца розуму. 4. Чужым розумам не (*жыць*).

Якое значэнне надаюць прыстаўкі словам?

- У якіх формах ужыты дзеясловы ў сказах?

121. Разгледзьце малюнкi. Якія віды спорту на іх адлюстраваны? Якія беларускія спартсмены вядомыя ва ўсім свеце?

Запішыце парамі назвы відаў спорту і назвы спартсменаў, утвораныя ад назваў гэтых відаў спорту. Вызначце, якая частка слова ўдзельнічае ва ўтварэнні слоў.

Утварэнне слоў розных часцін мовы пры дапамозе суфікса называецца **суфіксальным** спосабам утварэння. Суфікс далучаецца да асновы слова: $\text{ліст}(\square) + \text{ок} \rightarrow \text{лісток}$, $\text{восень}(\square) + \text{ск} \rightarrow \text{восеньскі}$, $\text{бел(ы)} + \text{е} \rightarrow \text{балець}$. Пры далучэнні суфікса да ўтваральнай асновы ў ёй могуць адбывацца змены: $\text{зямл(я)} + \text{к} \rightarrow \text{зямелька}$.

122. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца?

Халаднік

Халаднік — нацыянальная беларуская страва. Назва паходзіць ад слова *халодны*. Халаднік — гэта халодны суп. Звычайна яго гатуюць ^Ф не ў холад, а летам, калі вельмі гарача і хочацца піць. Халаднік мае прыемны кіславаты смак. Гэту страву проста прыгатаваць, таму яна распаўсюджана на ўсёй тэрыторыі Беларусі (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Выпішыце аднакаранёвыя словы да слова *халаднік*, размясціўшы іх у парадку ўтварэння. Назавіце ўтваральныя асновы для кожнага слова.

Вызначце, ад якіх утваральных асноў і пры дапамозе якіх марфем утварыліся выдзеленыя словы.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі, раскажыце, як прыгатаваць халаднік.

126. Аднавіце прапушчанае звяно словаўтваральнага ланцужка.

Сонца — ... — бяссонечны; жоўты — ... — пажаўцець; праца — ... — працоўны; ліст — ... — лісточак; хмара — ... — хмарнасць; каса — ... — скасіць; дождж — ... — задажджыць.

Якую пару года можна апісаць, ужываючы прапанаваныя словы? Складзіце некалькі сказаў.

§ 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў

127. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Мастацкія творы **саломаяпляцення** паэтычна называюць «беларускім золатам». На працягу лета салома як частка жыта ўбірае ў сябе золата сонейка. А пасля ў складзе цудоўных саламяных вырабаў «выпраменьвае» яго. Сучасныя майстры саломаяпляцення ствараюць **высакаякасныя** сувеніры.^{сн} Дзякуючы ім «беларуская саломка» стала сапраўднай візітнай карткай нашага **добразычлівага** краю (*Паводле А. Коршак*).

Якія сувеніры робяць з саломы?

Шляхам падбору аднакаранёвых растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

Словы могуць утварацца шляхам складання. **Складанне** — гэта спосаб утварэння слоў ад дзвюх і больш утваральных асноў: *мала* + *прыкметны* → *малапрыкметны*, *беларуск(i)* + *a* + *руск(i)* → *беларуска-рускі*. Такія словы называюцца **складанымі**. Складаныя словы ўтвараюцца шляхам:

- асноваскладання: *хлеб(□)* + *a* + *завод(□)* → *хлебазавод*;
- асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальны спосаб): *зямл(я)* + *e* + *капа(ць)* + *льн* → *землекапальны*;
- словаскладання: *вечна* + *зьялены* → *вечназьялены*.

128. Разгледзьце схему. Якія словы ўтвораны спосабам словаскладання, асноваскладання, асноваскладання з суфіксацыяй (складана-суфіксальным спосабам)?

$$\begin{array}{l} \boxed{\text{цёмн(ы)}} + \boxed{-а-} + \boxed{\text{зьялён(ы)}} = \boxed{\text{цёмна-зьялёны}} \\ \boxed{\text{сыр(ы)}} + \boxed{-а-} + \boxed{\text{ес(ці)}} + \boxed{\text{к}} = \boxed{\text{сыраежка}} \\ \boxed{\text{глыбока}} + \boxed{\text{паважаны}} = \boxed{\text{глыбокапаважаны}} \end{array}$$

Якая частка слова дапамагае злучыць асновы ў адно складанае слова? У якой маўленчай сітуацыі вы выкарыстаеце слова *глыбокапаважаны*?

Звярніце ўвагу!

Злучыць асновы ў адно складанае слова дапамагаюць злучальныя галосныя **а, о, е, я**: *ярк(і) + а + чырво́н(ы) → ярка-чырвоны*; *падобны да зерня → зерн(е) + е + падобн(ы) → зернепадобны*; *валакно з лёну → лён(□) + о + валакн(о) → льновалакно*.

129. Прачытайце верш Г. Аўласенкі, устаўляючы замест пропуску складанае слова са значэннем 'невялічкая птушка, якая корміцца мухамі'.

Спраўдзіць годнае імя^Ф
 Можа вельмі лоўка:
 Мухі ўроссып —
 Не стрымаць:
 Побач ... .

Вызначце, якім спосабам утварылася складанае слова.

130. Прачытайце пары слоў. Вызначце, як яны ўтварыліся. Падзяліце другую частку кожнага слова на склад і пастаўце націск. Якая літара пішацца ў першай частцы складанага слова, калі націск падае на першы склад другой часткі? А якая літара пішацца, калі націскным з'яўляецца іншы склад у другой частцы?

чАрн-а-бровы

вАд-а-сховішча

дАбр-а-якасна

чОрн-а-бароды

вОд-а-канал

дОбр-а-сумленна

131. Прачытайце тэкст. Колькі сэнсавых частак можна выдзеліць у ім?

У складаных словах могуць быць два націскі. Наяўнасць другога націску адыгрывае ролю ў правільным напісанні слова. Які варыянт выбраць: *добразычлівы* ці *дабразычлівы*? Памытайце, што калі другая частка складанага слова мае націск не на першым складзе, то свой націск з'яўляецца ў першай частцы. Атрымліваецца, маем дзве часткі са сваімі націскамі: *добра-* і *-зычлівы*. Цяпер здагадаліся, чаму пішам *добразычлівы*, але *дабраякасны*? Два складаныя словы, але пішуцца па-рознаму ў залежнасці ад таго, колькі націскаў маюць (*Паводле М. Прохар*).

Колькі націскаў мае слова *дабраякасны*? Растворыце, як яно ўтварылася. Складзіце словазлучэнні са словамі *добразычлівы* і *дабраякасны*.

132. Прачытайце прыклады. Рашыце словаўтваральныя «задачы».

У з о р: *золата* + *каса* = прыметнік — *залатакосы*.

вада + канал = назоўнік

востры + вугал = назоўнік

вада + плаваць = прыметнік

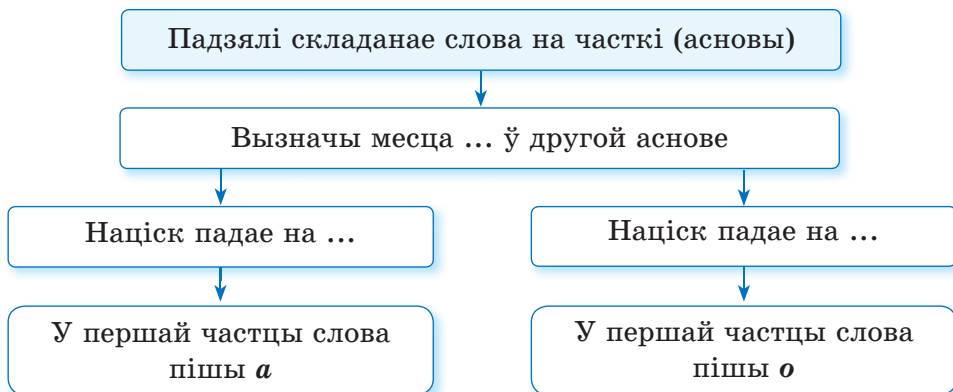
востры + зуб = прыметнік

сто + голас = прыметнік

сто + год = назоўнік

З двума словамі складзіце сказы.

133. Прачытайце схему. Дапоўніце яе прапушчанымі словамі. Прывядзіце прыклады да схемы з практыкавання 132.

У складаных словах часткі *што-*, *слова-*, *фота-*, *мота-* пішуща нязменна: *штогод*, *словатворчасць*, *фотакамера*, *мотаспорт*.

А л е: *фатограф*, *фатаграфія*, *матавоз*, *матацыкл*.

У першай частцы складаных слоў *э* захоўваецца: *мата-накіраваны*, *рэдкалесе*, *тэлерэклама*, *шэравокі*.

В ы к л ю ч э н н е. У словах з першай часткай *шэсць* [э] чаргуецца з [а], што адлюстроўваецца на пісьме: *шэсць год* → *шасцігадовы*, *шэсць знакаў* → *шасцізначны*.

134. Прачытайце. Ці з'яўляюцца сказы тэкстам?

Вы апрацоўвалі фотаздымкі пасля юбілею^Ф бабулі, і вас зацікавілі наступныя пытанні:

1. Ці змогуць у ф..таатэлье з ф..таздымка на тэлефоне зрабіць партрэт вашай бабулі?

2. Як выдаліць дату з ф..таздымка?

3. Як перанесці ф..таграфію з тэлефона на камп'ют..р?

4. Ці можна аднавіць^С выдаленыя з ф..таапарата ф..таздымкі?

Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Раствлумачце напісанне арфаграм.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі, адкажыце на пытанні практыкавання.

Напісанне злучальных галосных *а*, *о*, *е*, *я* падпарадкоўваецца правілам «Правапіс *о*, *э*, *а*», «Правапіс *е*, *ё*, *я*», якія прымяняюцца для напісання арфаграм у простых словах.

135. Запішыце па-беларуску назвы населеных пунктаў. Раствлумачце напісанне арфаграм.

Белоозёрск, Верхнедвинск, Новогрудок, Новолукомль, Новополоцк, Краснополье, Светлогорск, Славгород.

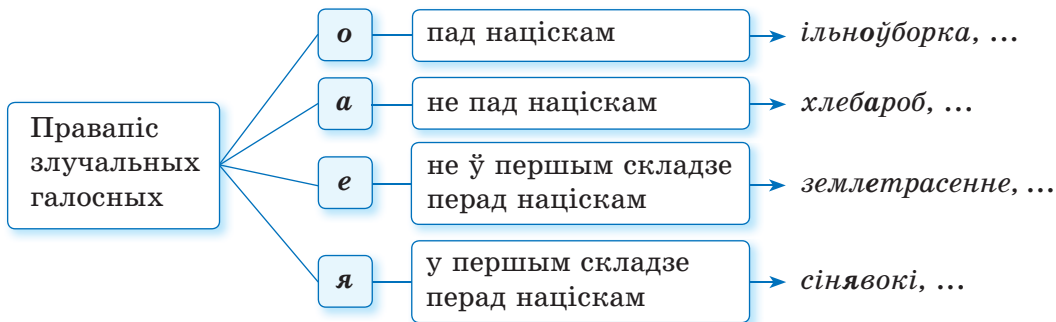
У якой назве няма злучальнай галоснай?

Разгледзьце карту Беларусі. Вызначце, у якіх абласцях знаходзяцца населеныя пункты, назвы якіх вы запісалі. Ад назваў абласных гарадоў пры дапамозе суфікса *-шчын-* утварыце назоўнікі.

136. Разгледзьце схему. Дапоўніце прыклады складаных слоў уласнымі.

Як вобразна называюць Беларусь? Складзіце з гэтым словам сказ.

137. Прачытайце. Падбярыце да тэксту заглавак.

Ляля, або Лёля, — самы светлы міфічны вобраз. Ляля — багіня д..ўгачаканай вясны. Яна прыгожая, высокая, апранутая ў бел..снежны ўбор дзяўчына. Багіня валодае жыцц..сцвярджалнай энергіяй. Характар у яе спакойны, д..бразычлівы. Ляля не шкадуе для людзей ні багацця^Ф, ні д..брабыту (*Паводле А. Бутэвіча*).

Назавіце складаныя прыметнікі, якія перадаюць рысы характару Лялі. Вызначце, як утварыліся гэтыя словы.

Спішыце тэкст. Раствлумачце напісанне арфаграм.

138. Выканайце тэставую работу па тэме «Правапіс галосных у складаных словах».

§ 21. Складанаскарочаныя словы (азнаямленне)

139. Прачытайце. Назавіце складаныя словы. Што паслужыла для іх утваральнай асновай?

Медпункт ← *медыцынскі пункт*, мапед ← *матацыкл і веласіпед*, ВТ ← *вылічальная* тэхніка*, СМІ ← *сродкі масавай інфармацыі*.

Ці выкарыстоўваюцца злучальныя галосныя пры ўтварэнні такіх слоў?

Складанаскарочанымі называюцца словы, якія ўтвораны шляхам аб'яднання частак слоў без дапамогі злучальных галосных. У якасці ўтваральных асноў выступаюць часткі слова (*мапед* ← *матацыкл* і *веласіпед*), літары (*ВТ* [вэтэ] ← *вылічальная тэхніка*), гукі (*ДАІ* [дайі] ← *дарожная аўтамабільная інспекцыя*).

Складанаскарочанае слова можа быць утворана і па мадэлі 'частка слова + цэлае слова': *медінстытут* ← *медыцынскі інстытут*, *спецатрад* ← *спецыяльны атрад*.

Спосаб утварэння складанаскарочаных слоў з'яўляецца разнавіднасцю складання.

140. Прачытайце. Назавіце складанаскарочаныя словы. Раствлумачце іх значэнне. Як утварыліся складанаскарочаныя словы?

Стаіць, ні з месца, пума^п
І паглядае сумна.

Патрэбна, мусіць, пуме
Купіць абнову^п ў ЦУМе.

Н. Галінойская.

Побач ездзяць і БелАЗы,
ЛАЗы, КраАЗы і КамАЗы.

І аўтобус, і трамвай —
Куды хочаш ад'язджай.

Т. Мушынская.

● Назавіце аднародныя члены сказа. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

141. Прачытайце словы. «Расшыфруйце» назвы.

Гарвыканкам, спартзала, райаддзел, гармалзавод, насценгазета, юннат, рыбагляд, Беларусбанк, РАУС, БРСМ, БДУ, МНС, ГУМ, ПВТ, СНД.

З двума словамі (на выбар) складзіце сказы.

Складанаскарочаныя словы, утвораныя з частак слоў, вымаўляюцца і пішуцца, як простыя словы: *гаркам* [гаркам], *газпрам* [гаспрам].

Літарныя і гукавыя складанаскарочаныя словы пішуцца з вялікай літары (*БДУ, МАЗ*) і вымаўляюцца, як літары ([бэдэу]) ці гукі ([мас]).

142. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце частку тэксту, у якой апісваецца лён.

Лён пасяўны

Адн..гадовая травяністая расліна з тонкім доўгім каранем. Сцябло пр..мастойнае ўверсе галінастае. Кветкі на доўгіх тонкіх квет..ножках, бледна-сінія ці блакітныя. Плод — шар..падобная скрыначка.

Больш за ўсё льну вырошчваецца ў краінах, што ўваходзілі ў склад былога СССР. На Беларусь, РФ, Прыбалтыку прыпадае^c больш за 70 % сусветнай^c вытворчасці льну.

З лячэбнай мэтай выкарыстоўваюцца насенне і алей. Яны ўваходзяць у склад многіх медпрэпаратаў (*Паводле Я. Шмарко, І. Мазана*).

Выпішыце ў асобныя групы складаныя і складанаскарочаныя словы. Вызначце, як яны ўтварыліся.

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

увёрсе

143. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца? Колькі чалавек пастукалася да гаспадара?

Толькі аднаго

Да аўцюкоўца пастукалі ноччу:

— Пусціце пераначаваць.

— Хто вы?

— Я шафёр... Вадзіцель... Механік... Разумеце?

Аўцюковец на хвіліну задумаўся, пасля адказаў:

— Магу пусціць толькі аднаго (*Паводле У. Лінскага*).

Пра якія словы ветлівасці забыўся госць?

Назавіце слова з арфаграмай «Правапіс прыставак на зычны». Раствлумачце напісанне.

Разбярыце па саставе выдзеленыя словы. Раствлумачце, як яны ўтварыліся.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Раскажыце пра марфемную будову слова. Ці з'яўляецца аснова марфемай?
2. Якія словы называюцца аднакаранёвымі? Прывядзіце прыклады.
3. Якія змены могуць адбывацца ў словах пры іх утварэнні і змяненні? Прывядзіце прыклады.
4. На якія групы можна падзяліць правілы правапісу прыставак на зычны? Сфармулюйце правіла напісання *і, ы, й* пасля прыставак.
5. Якія словы з'яўляюцца вытворнымі? Прывядзіце прыклады.
6. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння слоў. Прывядзіце свае прыклады.

144. Прачытайце тэкст. Падзяліце яго на абзацы.

Наш праваднік — сонечны праменьчык.^{сн} Мы жвава рухаліся за ім. Нарэ..це наш гарэзлівы праваднік прыпыні..ся. Ён як бы з радасцю паказваў нам: «Вось яна — кіслічка». Кісліца — звычайная траўка. Яна кіслая на смак, таму і мае а..паведную назву. Кіслічка — маленькая раслінка. Лісцік яе мае светла-зялёныя часткі і нагад..вае с..рца. Кіслічка вельмі карысная расліна. Лісце яе можна спаж..ваць як шчаў..е (*Паводле М. Бусько*).

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе патрэбна, прапушчаныя літары. Падкрэсліце аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх суфіксы.

● Знайдзіце ў тэксце словы, правапіс якіх адпавядае правілу «Напісанне спалучэнняў зычных».

145. Прачытайце. Дапоўніце разважанне словамі з практыкавання 144. Вызначце, да якога стылю адносіцца тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Пра што нам можа сказаць суфікс? Па суфіксе мы можам вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова, яго род. Некаторыя суфіксы назоўнікаў дапамагаюць вызначыць іх род. Так, словы з суфіксамі *-ар-, -нік-, -ік-* адносяцца да назоўнікаў мужчынскага роду. У тэксце суфікс *-нік-* мае назоўнік ... .

Суфіксы *-іц-*, *-ніц-*, *-асць-* падказваюць нам, што назоўнік жаночага роду. Суфікс *-іц-* мае слова ..., а суфікс *-асць-* — назоўнік ... .

Зрабіце разбор па саставе і словаўтваральны разбор слоў *праваднік*, *гарэзлівы*, *траўка*.

146. Прачытайце прыказкі і раскрыйце іх сэнс. Абгрунтуйце напісанне арфаграм.

1. Каб ры..ку з’есці, трэба ў ваду ле..ці. 2. Слова можа п..раніць і можа загаіць. 3. У крыніцу не носяць ва..іцу. 4. Пано-сіш^c мазалёў — пад..ясі хлеба. 5. Не хвалі с..бе, няхай людзі пахваляць.

Знайдзіце ў сказах вытворныя словы. Запішыце іх у пачатковай форме разам са словамі, ад якіх яны ўтварыліся. Вызначце спосаб утварэння.

Якая прыказка суадносіцца па значэнні з рускай *Хочешь есть калачи — не сиди на печи?*

147. Суаднясіце слова і спосаб яго ўтварэння. Назавіце словаўтваральныя марфемы.

- 1) торфапрадпрыемства
- 2) малапасяховы
- 3) узгорак
- 4) пракукаваць
- 5) ажыннік

- а) суфіксальны
- б) словаскладанне
- в) прыставачны
- г) асноваскладанне
- д) прыставачна-суфіксальны

У якіх значэннях можа ўжывацца выдзеленае слова? Складзіце два ска-зы са словам *пракукаваць* у розных значэннях.

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

§ 22. Самастойныя і службовыя часціны мовы

148. Прачытайце, ставячы словы ў патрэбным парадку і ў патрэбнай форме так, каб атрымаўся дыялог. Дзякуючы чаму сказы набылі сэнс?

Брат пытаецца ў малодшай сястры, якой доўга не было дома:

— Ты, быць, дзе?

— Сяброўка, у, лепшая. Мы, ёй, з, лялькі, у, гуляць.

— І, хто, выйграць? (З часопіса «Бярозка»).

Якія словы маюць самастойнае лексічнае значэнне?

Назавіце словы, якія абазначаюць прадмет, прымету прадмета, дзеянне, замяняюць назву асобы. Якія словы выконваюць службовую функцыю? Для чаго яны ўжываюцца ў маўленні?

У беларускай мове ўсе словы падзяляюцца на разрады, якія называюцца **часцінамі мовы**. Падзел слоў на часціны мовы адбываецца на аснове іх агульных рыс — лексічных значэнняў (прадмет, прымета, дзеянне, лік і інш.), марфалагічных прымет (род, лік, склон, скланенне, спражэнне і інш.), сінтаксічнай ролі, спосабу словаўтварэння.

Усе часціны мовы падзяляюцца на **самастойныя і службовыя**.

149. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Праблема часцін мовы неаднойчы ўзнікала перад мовазнаўцамі розных эпох і народаў. Яшчэ ў чацвёртым стагоддзі да нашай эры Арыстоцель падзяліў усе словы на 4 часціны мовы. Вядомыя

рускія вучоныя, пачынаючы з М. В. Ламаносава, выдзялялі 8 часцін мовы. «Беларуская граматыка» Браніслава Тарашкевіча вылучала 9 часцін мовы: «**імя, прымета, чысло, займя, дзеяслоў, прыслоўе, прыйма, злуч, кліч**». У больш познія класіфікацыі айчынных мовазнаўцаў уключана 10 часцін мовы (*Паводле Л. Сямешка*).

Падбярыце да выдзеленых назваў часцін мовы сучасныя адпаведнікі. Раскрыце лексічнае значэнне слова *мовазнаўца*.

150. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып маўлення.

Падарунак

У Толі і Колі на двух адзін дзень нараджэння. Толя і Коля — блізняты.

Тата і мама доўга абмяркоўвалі, што ім падарыць.

— Трэба іх саміх спытаць, — прапанавала мама.

— Я хачу хамяка, — не задумваючыся, сказаў Толя.

— Добра, — сказаў тата. — Хмяк не сабака, у кватэры трымаць лёгка.

— А я хачу рыбак! Акварыум! — запатрабаваў Коля.

— І акварыум можна. Рыбкі не брэшуць, — сказаў тата.

— А мама што нам падорыць? — спытаў Толя.

— Вы ў нас агульныя, і падарункі будуць агульныя, — адказаў тата, але запытальна паглядзеў на маму.

— А я торт куплю, — сказала мама.

— Эх, лепш бы ў нас былі два дні нараджэння. Мы б два разы святкавалі, у нас былі б два тарты! (*Паводле П. Місько*).

Выпішыце з тэксту прыклады самастойных часцін мовы, якія абазначаюць прадмет, прымету, дзеянне. Назавіце гэтыя часціны мовы.

Знайдзіце ў апошняй рэпліцы слова, якое выражае эмоцыю расчаравання.

● Прыведзіце з тэксту прыклады запазычаных слоў. Па якіх прыметах вы іх вызначылі?

● Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў выдзеленым сказе.

151. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Ёсць шмат правіл, як прымаць падарункі. Адны лічаць, што трэба хуценька схваць пакунак і, калі госці пойдучь дадому, паглядзець, што ж табе падарылі. Іншыя, наадварот, думаюць, што трэба адразу ж паглядзець падарунак і выказаць свае адносіны да яго. Вы, безумоўна, шмат атрымлівалі цікавых і нечаканых падарункаў. Які падарунак вам асабліва запомніўся і спадабаўся?

Парайце сябрам, якога правіла трэба прытрымлівацца, прымаючы падарунак, каб не пакрыўдзіць таго, хто яго падарыў.

Разыграйце з суседам па парце сітуацыю віншавання, апісаўшы падарункі, якія вы зрабілі б адзін аднаму. Прыдумайце словы віншавання на дзень нараджэння сябра.

152. Прачытайце верш. Падбярыце да яго загаловак.

Калі б магла в..сёлку з неба **зняць**,
Я падарыла б маме.
Каб з **хмарак** я магла дыван саткаць,
Я падарыла б маме!
Пралескі ўсіх л..соў і стужкі^ф рэк
Я **падарыла** б маме.
І ласку, і ц..пло на **доўгі** век
Я падарыла б маме!
Св..тло б..роз і пес..ньку **малой**
Сініцы сін..крылай —
Хачу паднесці ўсё, што мне самой
Матуля падарыла!

Э. Агняцвет.

Спішыце верш, устаўляючы прапушчаныя літары. Абзначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

Назоўнік

§ 23. Назоўнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля.

Пачатковая форма

153. Прачытайце верш.

Воблака

Уткнуўшы ў бераг вудзільно́,
Я вуджу раніцою.
А воблака? Плыве яно
І небам, і вадою.
Нарэшце клюнула разок —
І рыбка немалая! —

З пяром гусіным паплавок
Пад воблака нырае...
Вада ў кругах! Вада ў кругах!
І неба ў ёй не тое...
А воблака? Яно ў руках
Трапечацца жывое.

А. Куляшоў.

● Якія выдзеленыя словы адказваюць на пытанне *х т о?*, а якія — на пытанне *ш т о?* Растворыце лексічнае значэнне гэтых слоў. Да якой часціны мовы яны адносяцца?

Назоўнік — гэта часціна мовы, якая абазначае прадмет і адказвае на пытанні *х т о?* *ш т о?*: *глобус, падарожнік, карта, возера.*

Назоўнікі адносяцца да мужчынскага, жаночага або ніякага роду, змяняюцца па ліках і склонах.

Назоўнікі могуць выконваць ролю любога члена сказа: Святлана — шасцікласніца. Яна з маленства захапляецца мастацтвам саломалляцтва.

Пачатковай формай назоўніка з'яўляецца форма назоўнага склону адзіночнага ліку.

154. Прачытайце тэкст. Якое асноўнае прызначэнне назоўніка ў мове?

Назоўнік — важная часціна мовы. Яшчэ першабытныя людзі, пазнаючы навакольны свет, называлі прадметы і з’явы, і гэтыя найменні замацоўваліся ў мове. Па назіраннях вучоных, назоўнікі з’яўляюцца ў маўленні дзіцяці ў ліку першых слоў. І гэта зразумела. Дзіця з цікаўнасцю глядзіць на свет і хоча ведаць, як называецца ўсё тое, што яго акружае.

Назоўнік — самая прадстаўнічая па колькасці слоў часціна мовы. Амаль кожнае другое слова ў нашым маўленні — назоўнік (Д. Разенталь).

Запішыце апошні абзац тэксту. Дапоўніце яго двума-трыма сказамі для пацвярджэння думкі, выказанай аўтарам: *У выказванні пра ... было ўжыта ... назоўнікаў. Без назоўнікаў сказы былі б ...*

155. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль маўлення. Абгрунтуйце сваё меркаванне. Назавіце моўныя сродкі, якія вызначаюць асаблівасці стылю. Да якога тыпу маўлення адносіцца тэкст?

Рыбалоў

На св..танні Андрэй і Юра селі (ў/у) човен і паплылі на знаёмыя м..сціны да (в)озера. Там добра браліся карасі і краснапёркі. Пасярод (в)озера быў маленькі (в/а)стравок, хлопцы даплылі да яго і закінулі (в)уды. Пачалі ц..рпліва чакаць клёву. За (ў/у)сю раніцу Юрка злавіў некал..кі плотачак, а Андрэй — аднаго карася.

— Бач ты, і яму захацелася **рыбкі!** — Юрка паказаў **рукою** на шэрага з серабрыстым живоцікам каршуна. — Не, даражэнькі, сённяя і табе не пашанцуе.

Каршун зрабіў некалькі **кругоў**, нырнуў і стаў цяжка ўзнімацца ў паветра з вялікім **шчупаком** у кіпцюрах.

— А ты казаў, што яму не пашанцуе, — зірнуў Андрэй на Юрку.

— Снасці ў яго не такія, як у нас. Нездарма людзі празвалі яго **рыбалавам** (Паводле У. Ляўданскага).

Назавіце пачатковую форму выдзеленых назоўнікаў.

Знайдзіце сказ са звароткам. На якое пытанне адказвае слова, што выступае ў ролі зваротка? У чым асаблівасць яго выкарыстання ў гэтым сказе? Якой часцінай мовы выражаны зваротак?

Спішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Першы сказ разбярэце па членах сказа.

Назоўнікі маюць розныя лексічныя значэнні. Гэта назвы канкрэтных прадметаў (*кніга, дом*), раслін (*кветка, трава*), асоб (*сусед, пісьменнік*), жывых істот (*воўк, шчупак*), з'яў прыроды (*маланка, дождж*), дзеянняў (*плаванне, бег*), апрадмечаных уласцівасцей (*смеласць, радасць*), розных падзей (*свята, сход*), абстрактных паняццяў (*думка, вечнасць*), прымет (*блакіт, сінь*).

156. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Калі ёсць што самае прыгожае ў свеце, то гэта воблакі. О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве!

Толькі воблакі могуць сказаць пра нястрымны рух жыцця. Іх трэба навучыцца чытаць і разумець. Воблакі бываюць высокія і нізкія. На два паверхі і нават на тры. Ёсць рэдкія і суцэльныя. Ёсць хмары і хмаркі. Ёсць похмаркі. Адны прыносяць яснасць, другія — непагадзь і навальніцу.

Воблакі ўпрыгожваюць неба, апрачаюць яго (*Паводле І. Грамовіча*).

Знайдзіце ў тэксце назоўнікі. Выпішыце іх, размеркаваўшы па наступных групам: 1) назвы прымет; 2) назвы абстрактных паняццяў; 3) назвы з'яў прыроды; 4) назвы дзеянняў.

- Выпішыце з тэксту роднасныя словы, абазначце карань.

§ 24. Агульныя і ўласныя назоўнікі. Правапіс уласных назваў

157. Прачытайце тэкст. Як вы думаеце, якіх назоўнікаў у беларускай мове больш: агульных ці ўласных?

Назоўнікі падзяляюцца на агульныя і ўласныя. Агульныя адрозніваюцца ад уласных тым, што яны называюць аднародныя прадметы (*брат, чалавек, радасць, чырвань*), а ўласныя з'яўляюцца назвамі адзінкавых прадметаў (*Мінск, Няміга, (плошча) Перамогі, Алеся*).

Краіна — гэта агульная назва для ўсіх краін, аднак у кожнай краіны ёсць індывідуальнае імя: Беларусь, Расія, Балгарыя і інш. Ёсць свае імёны, імёны па бацьку і прозвішчы ў кожнага чалавека. Васілевіч Алена Сямёнаўна — прозвішча, імя і імя па бацьку беларускай пісьменніцы. Уласныя загалоўкі маюць і кнігі. «Пачакай, затрымайся...» — кніга Алены Васілевіч.

Выпішыце з тэксту па пяць агульных і ўласных назоўнікаў, дапоўніце рады сваімі прыкладамі.

Якія творы Алены Васілевіч вы читалі?

Агульныя назоўнікі — гэта назвы аднародных прадметаў, з’яў, паняццяў: *горад, колер, свята, зязюля*.

Уласныя назоўнікі — гэта імёны і прозвішчы, геаграфічныя і астранамічныя назвы, клічкі жывёл, назвы свят, гістарычных падзей, помнікаў, арганізацый (*Іван Дамінікавіч Луцэвіч, Гомель, Марс, Жучка, Дзень Перамогі, Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*).

У якасці ўласных назваў могуць выступаць словазлучэнні. У сказе яны з’яўляюцца адным членам сказа.

158. Прачытайце верш. Спішыце. Падкрэсліце агульныя назоўнікі. Назавіце іх пачатковую форму.

Калі рана ўстанеш —
Разам з сонц..м зыркiм,
Што ўсплыве над зыбкiм
В..гнiшчам зары, —
Колькi ты пабачыш
З’яў жыцця дз..восных,
Колькi цудаў розных
Згледзiш на двары!

Калі рана ўстанеш —
Разам з мамай, татам
Ды за справу-працу
Возьмешся хутчэй, —
Колькi ты пазнаеш
Радасцi н..сцерпнай —
Аж да песнi з сэрца,
Аж да слёз з вачэй!

Н. Гілевіч.

Да слова *вогнішча* падбярыце і запішыце роднасныя словы, выдзеліце ў іх корань. Ад чаго залежыць правапіс першай літары ў корані гэтых слоў?

159. Прачытайце. Знайдзіце ў сказах уласныя назоўнікі, якія маюць адпаведныя агульныя. З якой літары пішуцца агульныя назоўнікі?

1. Англійскі граф Сэндвіч прасіў падаваць на сьнеданне складзеныя разам дзве лустачкі хлеба, паміж якімі клалі халоднае мяса. 2. Французскі повар Аліўе прыдумаў знакаміты салат у другой палове XIX стагоддзя. 3. Марожанае з рознымі дабаўкамі — шакаладам, арэхамі і ягадамі — упершыню было прыгатавана ў французскім горадзе Пламбір.

Запішыце парамі ўласныя назоўнікі і адпаведныя агульныя.

Уласныя назоўнікі пішуцца з вялікай літары: *Палессе, вуліца Вінаградная, кошка Мурка.*

Назвы кніг, газет, часопісаў, карцін, кінафільмаў, фабрык і іншыя пішуцца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *аповесць «Насцечка», карціна «Хлеб», фабрыка «Камунарка», стадыён «Дынама».*

Калі ў назве ёсць слова *імя*, то яна ў двукоссе не бярэцца: *бібліятэка імя Міхася Лынькова, парк імя Янкі Купалы.*

160. Прачытайце тэкст. Каго са знакамітых людзей Віцебшчыны вы ведаеце?

Выдатныя мясціны Віцебшчыны

Віцебшчына — легендарны край блакітных азёр, старажытных гарадоў і старадаўніх помнікаў. Ён даў свету такія імёны, як Ефрасіння Полацкая, Францыск Скарына, Марк Шагал, Жарэс Алфёраў, Іван Чэрскі, Леў Выгоцкі...

Менавіта на віцебскай зямлі жыў сусветна вядомы мастак-авангардыст Казімір Малевіч. Тут таленавіты жывапісец Ілья Рэпін стварыў амаль 40 карцін і малюнкаў. Унікальныя прыродныя жамчужыны Віцебшчыны — Нацыянальны парк «Браслаўскія азёры», які славіцца сотнямі маляўнічых азёр і астравоў, Ландшафтны заказнік «Ельня», дзе знаходзіцца адзін з самых вялікіх у Еўропе масіваў

старадаўніх вярховых балот і ледавіковых азёр (*Паводле электроннага рэсурсу Belarus.by*).

Выпішыце з тэксту ўласныя назвы. Што яны абазначаюць? Падкрэсліце вялікую літару ў назоўніках. Раствлумачце яе правапіс.

● Спішыце першы сказ, разбярыце яго па членах сказа, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Якімі членамі сказа з'яўляюцца назоўнікі?

Выкарыстоўваючы матэрыялы электронных рэсурсаў, складзіце для адна-класнікаў паведамленне пра Нацыянальны парк «Браслаўскія азёры» або Ландшафтны заказнік «Ельня» на тэму «Запрашаю вас у падарожжа па...».

161. Спішыце верш, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ўласныя назоўнікі, растлумачце правапіс вялікай літары.

На ўроку геаграфіі

— Пакажы мне (*E/e*)нісей.

Як той слуп, стаіць (*M/m*)ацвей.

— Ну, а (*B/b*)олга, (*B/b*)олга дзе?

— Ды няма яе н..дзе.

— (*C/c*)віслач пакажы яшчэ.

— (*C/c*)віслач? Вунь яна ц..чэ.

Праз (*va/a*)кно яна відаць,

Мне н..цяжка паказаць.

А. Дзеружынскі.

§ 25. Назоўнікі адушаўлёныя і неадушаўлёныя

162. Прачытайце тэкст. Да якога стылю і тыпу маўлення ён адносіцца? Абгрунтуйце стылістычную ролю назоўнікаў у тэксце.

Крыўда

Вярнуўся Косця са школы надзьмуты і сярдзіты.

— Ты што сёння такі? — спытала мама.

— Мне настаўніца паставіла дрэнную адзнаку, — адказаў хлопчык. — За ката.

Косцік разгарнуў сшытак і паказаў намалёванага ката. Кот быў прыгожы: хвост трубою, поўсць паласатая і вусы, як у тыгра.

— Добры кот, — сказала мама. — Ты, можа, дрэнна паводзіў сябе на ўроку малявання?

— Не, — адказаў Косця. — У нас сёння не было малявання. Я на ўроку матэматыкі ката маляваў (*Паводле В. Хомчанкі*).

Выпішыце з тэксту па два назоўнікі, якія адносяцца да наступных сэнсавых груп: 1) назвы асоб; 2) назвы жывёл; 3) назвы канкрэтных прадметаў.

Адушаўлёныя назоўнікі — гэта агульныя назвы людзей, жывёл, жывых істот (*беларус, дзіця, рыба, дрозд, муха*), а таксама назвы міфалагічных, фантастычных істот (*Зейс, лесавік*), дзіцячых цацак (*лялька, мядзведзь*), шахматных фігур (*слон, ферзь*), якія адказваюць на пытанне **х т о?**

Неадушаўлёныя назоўнікі — гэта назвы прадметаў (*нож, машына*), прылад (*рыдлёўка, станок*), рэчываў (*мёд, алей*), пачуццяў (*любой, пяшчота*), раслін (*васілёк, вярба*), з'яў прыроды (*гром, снег*), якія адказваюць на пытанне **ш т о?**

163. Прачытайце назоўнікі.

Ш т о?

стол
атрад
дуб

Х т о?

слон
сын
снегавік

Паразважайце, якія словы называюць жывое ў прыродзе, а якія — нежывое.

Запішыце назоўнікі ў форме вінавальнага склону, абазначце канчаткі.

Дакажыце, што назоўнік *атрад* адносіцца да неадушаўлёных назоўнікаў, хоць і абазначае сукупнасць асоб, а назоўнік *снегавік* адносіцца да адушаўлёных назоўнікаў.

Звярніце ўвагу!

Форма вінавальнага склону неадушаўлёных назоўнікаў супадае з формай назоўнага склону: Н. скл. = В. скл.: *атрад*.

Форма вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў супадае з формай роднага склону: Р. скл. = В. скл.: *снегавіка*.

164. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Як вы разумееце назву тэксту?

Хто вінаваты

Міша ніяк не мог зразумець, чаго ад яго хочуць і што ён такое зрабіў. Падумаеш, у абед скарыначкай хлеба запусціў у сабаку Рубіка, каб не сумна было абедаць. Толькі бабуля з дзядулем перасталі есці, а потым дзядуля ціха сказаў:

— Прасі прабачэння...

Хлопчык незадаволена надзьмуўся і прамармытаў:

— Даруйце... Я болей не буду...

— Не-не, не ў нас прасі прабачэння, — паспяшаўся спыніць унука дзядуля.

— Даруй мне, Рубік, — звярнуўся хлопчык да Рубіка, які вінаватымі вачыма сачыў за ўсім, што адбывалася на кухні.

— Ты і зараз, мусіць, не зразумеў. У хлеба прасі прабачэння.

Як можна прасіць прабачэння ў хлеба?! Ён часта бачыць, як кідаюць хлеб у скрынкі для смецця, проста на зямлю. І ніхто не просіць прабачэння. А калі так робяць, значыць, хлеб — мёртвая рэч. А тут — прасі прабачэння. Хлопчык падняў скарыначку і заплакаў: ён не ведаў, хто вінаваты (Паводле А. Жука).

Выпішыце з тэксту адушаўлёныя назоўнікі. Раствлумачце правапіс вялікай літары ў некаторых з іх.

Як бы вы патлумачылі Мішу, за што ён павінен прасіць прабачэння ў хлеба? Падрыхтуйце вуснае выказванне.

Асабовымі называюцца адушаўлёныя назоўнікі, да якіх адносяцца назвы асоб па сацыяльнай і нацыянальнай прыналежнасці (*рабочы, літовец*), прафесіі і родзе дзейнасці (*урач, студэнт*), роднасці, сваяцтве (*брат, бацька*), месцы жыхарства (*гараджанін, мінчанка*), розных якасцях (*весялун, патрыёт*).

165. Спішыце прыказкі. Растлумачце іх сэнс. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асобу.

1. Лепш дзесяць прыяцеляў, чым адзін вораг. 2. Вада сябра лепшая за мёд ворага. 3. Мудрэц свайго розуму не паказвае. 4. Блізкі сусед лепшы за дальняга родзіча. 5. Дзе маці нарадзіла, там і радзіма. 6. Лепш у сваякоў з голаду ўмерці, чым у чужакоў золата збіраць.

§ 26. Назоўнікі канкрэтныя і абстрактныя

166. Прачытайце верш.

Колькі той **радасці** ў чалавека!
 Болей работы, **трывогі, турбот...**
 Ды сустракае вясною спрадвеку
 З радасцю чыстай ён птушак прылёт...
 Сёння мне зранку працуецца весела:
 Стукнула звонка ў шыбу **пчала**,
Ластаўка смутак крылом перакрэсліла,
Ліпа цвісці на двары пачала.

П. Панчанка.

Запішыце выдзеленыя назоўнікі ў пачатковай форме. Якія з іх спалучаюцца са словамі *два, дзве*? Запішыце гэтыя спалучэнні. Чаму некаторыя назоўнікі нельга палічыць?

Як вы разумееце выраз «працуецца весела»? Як вы думаеце, калі чалавеку весела працаваць?

Усе агульныя назоўнікі падзяляюцца на **канкрэтныя і абстрактныя**.

167. Прачытайце табліцу. Адкажыце на пытанні:

1. Якія назоўнікі адносяцца да канкрэтных?
2. Якія назоўнікі адносяцца да абстрактных?
3. Як адрозніць канкрэтныя назоўнікі ад абстрактных па марфалагічных прыметах?

Агульныя назоўнікі			
Назвы			
Канкрэтныя	<ul style="list-style-type: none"> • адзінкавых прадметаў: <i>аловак, палац</i>; • з’яў прыроды: <i>дождж, гром</i>; • часавых адзінак: <i>суткі, тыдзень</i>; • меры і вагі: <i>метр, грам</i>; • дзеянняў: <i>паход, падказка</i>; • людзей: <i>вучаніца, студэнт</i>; • геаграфічных паняццяў: <i>горад, рака</i>; • прадпрыемстваў: <i>фабрыка, завод</i>; • твораў: <i>аповесць, паэма</i> 	Абстрактныя	<ul style="list-style-type: none"> • разумовых паняццяў: <i>сумленне, мысленне</i>; • фізічных і псіхічных адчуванняў: <i>голад, стома</i>; • якасцей, уласцівасцей: <i>сціпласць, дабрата</i>; • прымет: <i>чырвань, сінь</i>; • стану, дзеянняў: <i>сон, касьба</i>; • навуковых паняццяў: <i>клімац, сюжэц</i>
	Адметныя марфалагічныя прыметы		
Канкрэтныя	<ul style="list-style-type: none"> • змяняюцца па ліках: <i>месяц — месяцы, яблык — яблыкі</i>; • спалучаюцца са словамі <i>два, тры</i> і г. д.: <i>дзе ракі, тры вуліцы</i> 	Абстрактныя	<ul style="list-style-type: none"> • звычайна маюць форму толькі адзіночнага ліку: <i>дабро, сум</i>; • не спалучаюцца са словамі <i>два, тры</i>, але могуць спалучацца са словамі <i>многа, мала</i>: <i>многа цяжкасцей, мала радасці</i>

168. Прачытайце тэкст — нататку з газеты. Вызначце яе асноўную думку. Да якога стылю адносіцца тэкст?

Калі мы пераехалі ў наш прыгожы новы шматпавярховы дом, двор быў як лялечны. А цяпер? Адны жалезныя штыры тырчаць на месцы спартыўнага гарадка, дзе парышваюць пад ветрам петлі, на якіх мацаваліся арэлі. Як войска вандалаў прайшло! Зразумела, што дарослы чалавек не будзе ламаць арэлі, «упрыгожваць» сцены ў пад’ездах рознымі слоўцамі, пакідаць свае «аўтографы» ў ліфце. Робяць гэты сённяшнія юныя, без выхавання і сумлення, накіроўваюць лішак* сіл на разбуральныя справы.

Сум бярэ ад гэтага: падлеткі, якім ужо па сілах зрабіць нешта карыснае, выбіраюць зусім іншае... (З газеты «Раніца»).

Выпішыце з тэксту пяць канкрэтных і ўсе абстрактныя назоўнікі.

Чаму ў нататцы словы «ўпрыгожваць» і «аўтографы» ўзяты ў двукоссе? У якім значэнні яны ўжыты?

● Вызначце, якім спосабам утворана слова *шматпавярховы*, разбярыце яго па саставе.

169. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак.

Неяк вясной пайшоў у лес паглядзець, ці ідзе ўжо сок з бяроз. Я ўбачыў тры дубкі, што раслі адзін каля аднаго. Яны ўяўляліся мне роднымі братамі.

Я выкапаў (*у/ў*)се тры ду(*н/б*)кі і пасадзіў іх на роўнай адлегла(*сь/с*)ці адзін ад аднаго.^{сн} Хай растуць дубы, апетыя ў ка(*с/з*)ках, вершах і розных апавяданнях. Ду(*б/п*)-цар, ду(*б/п*)-волат! Веліч і прыгажо(*сь/с*)ць. Бу(*д/дз*)е ад дубоў (*у/ў*)сім кары(*сь/с*)ць: (*у/ў*)летку будуць даваць цень^ф, (*у/ў*)восень можна збіраць жалуды (*Паводле А. Федарэнкі*).

Спішыце апошні абзац тэксту, раскрываючы дужкі.

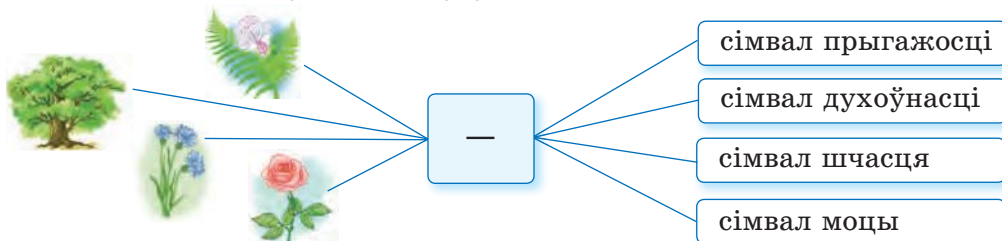
Падкрэсліце назоўнікі. Зверху літарай к пазначце канкрэтныя назоўнікі, літарай *а* — абстрактныя.

Абмяркуйце са сваімі сябрамі, ці лёгка рабіць карысныя справы. Выкарыстоўваючы інфармацыю з папярэдняга практыкавання, складзіце выказванне «Якая справа, такая і слава».

170. Часта назоўнікі, якія ўжываюцца ў пераносным значэнні, называюць вобразы-сімвалы. Падбярыце да назоўнікаў, якія адпавядаюць малюнкам, словазлучэнні і згрупуйце іх. Запішыце сказы.

Падкрэсліце назоўнікі. Вызначце, якія назоўнікі адносяцца да канкрэтных, а якія — да абстрактных.

§ 27. Назоўнікі зборныя і рэчыўныя

171. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып маўлення.

Тату ў нядзелю прыйшла добрая думка — схадзіць у Батанічны сад. Усе яе падтрымалі.

Каля ўвахода і на алеях было шмат людзей. Мітусліва бегала дзетвара. Дарослыя ўголос чыталі надпісы на таблічках і не стрымліваліся: «Ах, якія гладыёлусы! Якія астры! А вяргіні!»

Мы пайшлі па дубовай алеі, потым па яблыневай. На дрэвах ціха шапацела лісце, чырванела садавіна.

Потым мы ішлі каля возера, бачылі, як спаважна і ганарыста плаваюць чорныя і белыя лебедзі, жыруюць каля астраўка дзікія качкі, у хмызняку* мітусіцца дробнае птаства. Па бярозавай алеі дайшлі да плантацый руж і фантанчыка. Вецер раздзімаў пырскі, і ў іх пералівалася ўсімі фарбамі вясёлка (Паводле П. Місько).

З выдзеленых у тэксце назоўнікаў выберыце і запішыце тыя, якія абазначаюць сукупнасць: 1) людзей; 2) жывых істот; 3) аднародных прадметаў. Пагуляем у даследчыкаў-мовазнаўцаў. Паспрабуйце правесці наступны эксперымент: далучыце да выдзеленых назоўнікаў словы *два*, *тры*. Ці маюць сэнс такія граматычныя канструкцыі? Вызначце лік назоўнікаў. Зрабіце вывад пра тое, ці можна ад прапанаваных назоўнікаў утварыць форму множнага ліку.

гладыёлус

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных або падобных прадметаў, якія ўспрымаюцца як непадзельнае цэлае: *лісце, калоссе, вучнёўства, бярэзнік*.

Значэнне зборнасці выражаецца:

- пры дапамозе суфіксаў *-ств-* (*-цтва-*), *-ат-*, *-ар-*, *-нік-*, *-й-* і інш.: *студэ́нцтва*, *бедна́та*, *машка́ра*, *алеі́шнік*, *звяр'я́[й + о]*;
- шляхам падаўжэння зычных: *калоссе*, *насенне*, *лаmachча*.

Зборныя назоўнікі не спалучаюцца са словамі *два*, *тры* і маюць форму толькі адзіночнага ліку.

172. Выпішыце з прапанаваных пар слоў зборныя назоўнікі. Чым яны адрозніваюцца ад канкрэтных назоўнікаў?

Лісты — лісце, каласы — калоссе, галіны — голле, прамяні — праменне, крылы — крылле, птушкі — птаства, звяры — звяр’ё.

● Падкрэсліце словы з падоўжанымі зычнымі гукамі. Паміж якімі гукамі зычныя могуць вымаўляцца падоўжана?

● Пракаменціруйце правапіс слова з апострафам.

173. Прачытайце верш.

Светлячок

Дзе вербы плакучай галінкі
Адбіў серабрысты паток,
На дробным лісточку расінку
Аднойчы сустрэў светлячок.
Сустрэў ён і залюбаваўся,
Як ранню, ціхай парой

У светлых **прамёнях** яна ўся
Вясёлкавай ззяе красой.
Часамі яна ў аддаленні
З галінкі якой замігціць,
Схаваецца зноў у **праменне**,
Пакуль светлячок дабяжыць.

Максім Танк.

Які з выдзеленых назоўнікаў указвае на колькасць, а які — на сукупнасць?

Знайдзіце ў апошнім сказе верша зборны назоўнік. Дакажыце, указваючы адметныя марфалагічныя прыметы, што ён адносіцца да зборных.

● Выпішыце з верша словы, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс **д і дз, т і ц**».

174. Прачытайце і адгадайце загадкі.

1. Была жоўтай, стала зялёнай, сонца пацалавала, зноў жоўтай стала. 2. Вырас куст, на кусце домікі, а ў доміках дзеткі. Домікі разваліліся, дзеткі пакаціліся. 3. На вадзе родзіцца, на агні вырастае, а як у ваду пападае, зноў прападае. 4. Белы, як снег, салодкі, як мёд. 5. Салодкі, ды не цукар, ліпкі, ды не клей, смачны, ды не цукерка.

А д г а д к і: *гарох, пшаніца, мёд, соль, цукар.*

Падумайце і адкажыце, ці паддаюцца запісаныя назвы лічэнню. Ці можна гэтыя рэчывы вымяраць?

175. Прачытайце. Выпішыце ў адзін слупок словы, якія абазначаюць прадметы, што можна палічыць; у другі — словы, якія абазначаюць прадметы, што палічыць нельга; у трэці — словы, якія абазначаюць адзінкі вымярэння (грам, кілаграм, метр і інш.).

Ліст, лістота, лісце, алей, дзятва, галінка, голле, студэнт, студэнцтва, мука, калоссе, каласок, сок, пер’е, шоўк, дубняк, дубок, суніцы, духі.

Як называюцца гэтыя групы назоўнікаў?

Назоўнікі, якія абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу, называюцца **рэчыўнымі**. Да рэчыўных назоўнікаў адносяцца назвы:

- розных матэрыялаў: *сталь, нафта, азот, соль*;
- траў, агародных культур, ягад: *пшаніца, капуста, чабор, маліны*;
- харчовых прадуктаў: *чай, цукар, малако, сыр*;
- лекаў: *аспірын, валідол*;
- тканіны: *шоўк, бавоўна*;
- прыродных з’яў: *снег, град, іней*.

Рэчыўныя назоўнікі не спалучаюцца са словамі *два, тры* і іншымі і маюць форму толькі адзіночнага або толькі множнага ліку.

176. Спішыце. Падкрэсліце рэчыўныя назоўнікі, вызначце іх лік.

Лета ў бабулі жыла ўнучка Зіна,
Ела цыбулю, клубніцы, маліны.
Бабуля з ягад варэнне варыла,
Унучку на радасць карміла-паіла,
Сок выціскала з маліны, каліны.
— Карысна, — казалы, — адны вітаміны.
Яблыкі церла, чысціла бручку.
— Еш на здароўе, расці, мая ўнучка.

Х. Жычка.

§ 28. Род назоўнікаў. Несупадзенне роду некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах

177. Прачытайце тэкст.

Катэгорыя роду — адна з самых цікавых і загадкавых з’яў у мове. Ці задумваліся вы пра тое, чаму *стол* — мужчынскага роду, *парта* — жаночага, а *малако* — ніякага? Ніхто з сучаснікаў не ўсведамляе, чаму назвы дрэў *вяз, клён, ясьень, дуб* — мужчынскага роду, а *ліпа, асіна, сасна, бяроза, вярба* — жаночага. Што пакладзена ў аснову размеркавання назоўнікаў па родавых групам?

У розных мовах свету — неаднолькавая колькасць родаў. У многіх сучасных мовах тры роды. Ёсць мовы, у якіх толькі мужчынскі і жаночы род, а ёсць мовы «бязродавыя». Чаму так? Усе гэтыя загадкі даўно хвалююць вучоных. Існуе думка, што ў старажытнасці рэчы, якія належалі жанчыне, называліся словамі жаночага роду — *нітка, хата, зямля, печ, каза*, а рэчы мужчыны — *конь, зубр, воўк, акунь* — мужчынскага роду.

У сучаснай беларускай мове род адушаўлёных назоўнікаў адлюстроўвае адрозненні паводле полу: *хлопчык — дзяўчынка, студэнт — студэнтка, воўк — ваўчыца*. Род неадушаўлёных назоўнікаў не залежыць ад лексічнага значэння слова, а вызначаецца па характары асновы і канчатку (*Паводле Л. Сямешкі*).

Чаму катэгорыю роду вучоным называюць адной з самых цікавых і загадкавых з’яў у мове? Ці існуе адказ на пытанне пра ўзнікненне катэгорыі роду?

● Якога роду бываюць назоўнікі? Вусна прывядзіце прыклады з тэксту. Далучыце да прыведзеных назоўнікаў прыметнікі і дзеясловы ў форме прошлага часу. Запішыце. Выдзеліце ў словах канчаткі.

У з о р: Расл[а] прыгож[ая] ліп[а].

178. Прачытайце тэкст, далучаючы прыметнікі да назоўнікаў. Спішыце. Вызначце род назоўнікаў.

Калі на зямлі з’явіўся першы мастак? Яго след вядзе ў (*сівы*) даўніну, бо (*выяўлены*) мастацтва адно з самых старажытных. (*Галоўны*) тэма першых выяў старажытных мастакоў — жывёлы. Першыя малюнкі чалавека — гэта яго першыя веды пра свет, які поўніўся (*бясконцы*) безліччу небяспечных з’яў. Ствараючы

выявы жывёл, чалавек нечакана для сябе самога ўсвядоміў сваю (*магутны*) сілу і перавагу над зверам (*Паводле А. Таланцавай*).

• Прывядзіце прыклады канкрэтных і абстрактных назоўнікаў. Знайдзіце ў тэксце асабовыя назоўнікі.

Да якога тыпу маўлення адносіцца тэкст? Сцісла перакажыце яго змест.

Назоўнікі **агульнага роду** абазначаюць асоб і жаночага, і мужчынскага полу: *непаседа Аня, непаседа Толя*.

Некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць прафесіі, званні, пасады, маюць толькі форму мужчынскага роду, але могуць адносіцца і да асоб жаночага полу: *сакратар (урач, інжынер, прафесар) Сямёнаў, сакратар (урач, інжынер, прафесар) Сямёнава*. Прыметнікі ўжываюцца пры такіх назоўніках у мужчынскім родзе, а дзеясловы прашлага часу — у мужчынскім ці ў жаночым родзе ў залежнасці ад полу асобы: *Дзяжурны ўрач Васількоў прымаў хворых. Участковы ўрач Маскалькова выпісала рэцэпт*.

179. Прачытайце. Вызначце род назоўнікаў.

Задзіра, плакса, падліза, соня, непаседа, забіяка, чысцёха, ціхоня.

Запішыце два словазлучэнні «прыметнік + назоўнік», каб у адным выпадку назоўнік меў значэнне мужчынскага роду, а ў другім — жаночага. Праскланяйце гэтыя словазлучэнні.

Якія назоўнікі характарызуюць чалавека з адмоўнага боку? У якім стылі пераважна ўжываюцца такія назоўнікі?

180. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Живопись

Живопись — это создание художественных картин красками. Это очень древнее искусство. Там, где жили первобытные люди, можно найти изображения животных. На них люди охотились. Первые краски люди получали из растений и минералов («Календарь школьника»).

Слоўнік

создание — *стварэнне*

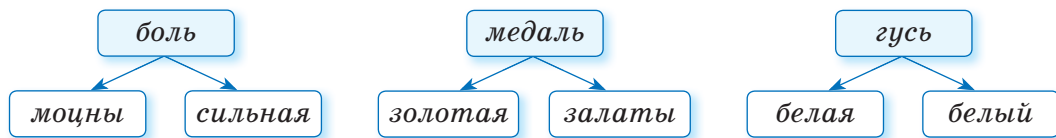
изображение — *выява*

охотиться — *паляваць*

Да выдзеленых слоў падбярыце і запішыце беларускамоўныя адпаведнікі. Зрабіце вывад пра тое, ці ўсе назоўнікі супадаюць у родзе ў беларускай і рускай мовах.

181. Утварыце словазлучэнні. Запішыце іх парамі на рускай і беларускай мовах. Вызначце род назоўнікаў і прыметнікаў.

Зрабіце вывад аб несупадзенні роду назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

182. Прачытайце і адгадайце загадкі.

медаль

1. Нітак многа, а ў клубок не зматаеш. 2. Стаіць на гары, крыламі махае, супраць ветру грудзі падстаўляе. 3. Рагаты, ды не бык, ежу бярэ, людзям падае. 4. Ні свет ні зара пайшоў сагнуты са двара. 5. Расце без цветку, а яе кветку на шчасце шукаюць. 6. Што на свеце ўсім трэба?

А д г а д к і: *назва, павуцінне, відэлец, млын, папараць, каромысел.*

Да слоў-адгадак падбярыце рускамоўныя адпаведнікі. Запішыце словы парамі. Вызначце род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

§ 29. Лік назоўнікаў. Назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку. Несупадзенне ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах

183. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Вызначце, якім спосабам звязваюцца сказы ў тэксце.

Цудаў у лесе было шмат! І ярка-чырвоныя ягады шыпшыны на белых кустах. І зялёныя венічкі чарнічніку. Чырвоным

жарам гарэлі буйныя гронкі каліны, зелянела лісце малінніку, залаціліся яловыя шышкі. І, вядома, радавалі вока крамяныя баравікі (*Паводле Р. Ігнаценкі*).

Выпішыце ў адзін слупок назоўнікі, ужытыя ў форме адзіночнага ліку, у другі — у форме множнага ліку. Абазначце канчаткі назоўнікаў. Зрабіце вывад пра канчаткі назоўнікаў у форме адзіночнага і множнага ліку.

● Знайдзіце зборныя назоўнікі. У якой форме ўжываюцца зборныя назоўнікі? Ці можна ад іх утварыць форму множнага ліку?

Большасць назоўнікаў абазначаюць прадметы, якія можна палічыць. Для іх абазначэння ўжываюцца назоўнікі **адзіночнага і множнага ліку**: *сын — сыны (тры сыны), возера — азёры (два возеры)*.

Некаторыя назоўнікі ўжываюцца ў форме толькі адзіночнага ліку (*кісель, моладзь, смех*) або ў форме толькі множнага ліку (*лекі, крупы, Каляды*).

184. Размяркуйце назоўнікі, якія ўжываюцца ў форме толькі адзіночнага ліку, па групам: 1) рэчыўныя; 2) зборныя; 3) абстрактныя; 4) назвы напрамкаў свету; 5) уласныя назвы.

Сок, галлё, поўдзень, ветлівасць, Няміга, поўнач, масла, мёд, Мінск, радасць, усход, калоссе, Венера, птаства, смех, захад, жалеза, клей, Нёман.

Ці паддаюцца лічэнню запісаныя назоўнікі? Зрабіце вывад пра групы назоўнікаў, якія маюць форму толькі адзіночнага ліку.

Складзіце і запішыце сказы з уласнымі назоўнікамі.

185. Знайдзіце «лішняе» слова ў кожным радзе. Па якой прымеце можна аб'яднаць словы?

1. Нажніцы, акуллары, вагі, клешчы, алоўкі.
2. Грошы, фінансы, рэсурсы, рублі.
3. Дрожжы, духі, пірагі, крупы.
4. Вячоркі, дажынкi, Дзяды, святы.
5. Альпы, Навасёлкі, Докшыцы, гарады.

186. Знайдзіце пары назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

змрок	дверь	клопат	поведение
чарніла	хлопоты	сумерки	пригоршня
прыгаршчы	паводзіны	дзверы	чернила

Складзіце са словамі словазлучэнні і запішыце іх парамі. Вызначце лік назоўнікаў. Ці супадае лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах?

Падрыхтуйце паведамленне ў навуковым стылі на тэму «Лік назоўнікаў». Падумайце, колькі частак будзе ўключаць навуковы тэкст. Сцісла сфармулюйце асноўную думку кожнай часткі. У пачатку кожнай часткі выкарыстоўвайце словы *па-першае*, *па-другое*, *па-трэцяе*... Выступіце з паведамленнем перад класам.

187. Прачытайце тэкст. Спішыце, дапісваючы канчаткі прыметнікаў.

Маленьк.. жоўт.. лісічкі — сапраўды дружн.. сястрычкі. Пасобку яны не растуць, а нібыта водзяць вясёл.. карагод. Убачыў адну — другая просіцца ў рукі. Нахіліўся над ёю — трэцяя кліча да сябе. А там — чацвёртая, пятая, шостая... Толькі паспявай лічыць. Як усё роўна самі просяцца ў кошык. Збіраеш і дзіву даешся: хто іх столькі тут насеяў?!

Лісічкі — вельмі смачн.. грыбы. І, што асабліва важна, яны не чарвів.. Збірай — не правярай. Смела кідай у кошык: яны ніколі не пакрышацца, як іншыя грыбы (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

● У якім яшчэ значэнні можа ўжывацца слова *лісічкі*? Як называюцца такія словы?

§ 30. Патрабаванні да сцісллага пераказу

Сціслы пераказ коратка і абагульнена перадае змест прапанаванага тэксту. Каб зрабіць сціслы пераказ тэксту, трэба выдзеліць галоўнае, скараціць тэкст (змест абзаца, дыялогу перадаць адным-двума сказамі), знайсці і выкарыстаць моўныя сродкі для абагульненай перадачы зместу. Затым узнавіць тэкст, захоўваючы яго кампазіцыю і моўныя асаблівасці.

188. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак. Раствлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

Усе чакалі заўтрашняга дня, чакалі выстаўкі. І вось прыйшло заўтра, і дзядзька Міхась стрымаў сваё слова: Толя і Коля паехалі на выстаўку сабак.

Выстаўка толькі пачыналася. Людзі з сабакамі крыху **памітусіліся** і пачалі выстройвацца радамі. Расчэсвалі іх, папраўлялі нагруднікі з медалямі. Хлопцы не дачакаліся, пакуль усе падрыхтуюцца, пайшлі глядзець выстаўку.

Спачатку стаялі і сядзелі сабакі-веліканы. Усе хадзілі каля іх і чыталі надпісы. Хортая барзая — сабака высокі, худы, ногі доўгія... Дог — сабака-велікан. Страшна падступіцца да яго. Ubачылі і баксэра. Галава вялікая, нос нібы ўціснуўся ў яе. Ад гэтага ў яго **зморшчын*** і складак многа на лбе, каля носа. Аўчарка ўсходнеўрапейская вельмі прыгожая. Вочы ў яе разумныя-разумныя. Сенбернар — вялікі і тлусты **здравяка**. Аўчарка колі — прыгажуня, спакойная і **лагодная***. Былі тут і эрдэль-тэр'ер, фокстэр'ер, японскі чын, чыхуахуа.

Але самае цікавае было наперадзе. Сабакі пачалі паказваць, што яны ўмеюць: хадзілі па крузе, бегалі па бервяне, пераскоквалі праз сценку, лазілі па лесвіцах, поўзалі на жываце, «вартавалі». **Гледачы** назіралі і дзівіліся, а журы ацэньвала. Хлопчыкаў увесь час хвалявала думка, хто з сабак атрымае самы прыгожы медаль (*Паводле П. Місько*).

Да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца тэкст? Вызначце яго тэму і асноўную думку.

На колькі частак можна падзяліць тэкст?

Пры дапамозе якіх моўных сродкаў аўтар расказаў пра асноўную падзею — паход на выстаўку сабак? Якую ролю адыгрываюць у тэксце назоўнікі?

Складзіце план тэксту. Якія пункты можна апусціць, каб перадаць асноўную інфармацыю пра паход на выстаўку сабак?

Змест абзаца, у якім апісваюцца сабакі, перадайце некалькімі сказамі з аднароднымі членамі. Пастарайцеся, каб асноўнай інфармацыяй сталі звесткі пра тое, як праходзіла выстаўка, а не апісанне сабак.

Зрабіце сціслы пераказ тэксту (вусна).

ПАМЯТКА

Як зрабіць сціслы пераказ

1. Прачытайце тэкст, высветліце значэнне незразумелых слоў.
2. Вызначце тэму і падтэмы, асноўную думку тэксту, яго стыль і тып маўлення.
3. Знайдзіце галоўнае і другараднае ў тэксце (галоўная інфармацыя вылучаецца з улікам мэты выказвання).
4. Вызначце, якая інфармацыя сціскаецца спосабам пропуску матэрыялу, а якая — спосабам абагульнення (падобныя дзеянні, прыметы, прадметы назваць, калі гэта магчыма, адным словам; змест абзаца, дыялогу перадаць адным-двума сказамі).
5. Помніце, што задача пераказу — сцісла, коратка ў адпаведнасці з асноўнай думкай перадаць змест тэксту, захоўваючы пры гэтым моўныя сродкі, апорныя словы і выразы.
6. Складзіце план пераказу (колькасць пунктаў плана можа быць меншай, чым колькасць падтэм у тэксце).

189. Уважліва прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак. Растлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

Дзядуля расказаў мне такую гісторыю.

Ішоў хлопчык у суседнюю вёску да **радні** ў госці. Дарога была няблізкая, незнаёмая. Вечар **заспеў** яго ў дарозе, пачало цямнець. А тут яшчэ дагнаў яго сабака, стары, худы, поўсць лапікамі. **Жывы** да жывога цягнецца, вось і сабака прыстаў да хлопчыка. Ідзе за ім, галоднымі вачамі есці просіць.

Зусім сцямнела. Дарога нырнула ў лес, звузілася, завіляла, закруцілася ў **гушчары**. А ў лесе цямней, чым у полі. І хлопчык заблудзіўся. Дарога павярнула ў адзін бок, а ён — у другі.

Ідзе хлопец, а сабака за ім **трушком** бяжыць, не адстае. Але вось сабака абагнаў хлопчыка і стаў на яго шляху.

— Ты што? — напалохаўся хлопчык, замахнуўся на яго, але сабака не адступіў.

Паспрабаваў абысці сабаку, але той усякі раз станавіўся перад ім. І здагадаўся нарэшце хлопчык, што сабака засцерагае яго ад нейкай **небяспекі**. Спыніўся, прыгледзеўся і ўбачыў на парадзе, за высокай травой, **абрыў**. А ў глыбіні блішчала вада

і бялелі вялікія камяні. Гэта ж якая бяда чакала хлопца, калі б не ўратаваў сабака! Дастаў хлопец **акраец** хлеба, падзяліў яго папалам — сабаку і сабе.

— Даруй, што я праганяў цябе, хлеба пашкадаваў.

А потым прывёў сабаку ў свой двор і да самай яго смерці карміў і даглядаў.

Вось такая гісторыя. Засталася толькі дадаць, што гэтым хлопчыкам быў мой дзед (*Паводле В. Хомчанкі*).

Да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца тэкст? Знайдзіце ў тэксце дзеясловы, ужытыя ў пераносным значэнні. Якія яшчэ сродкі стылістычнай выразнасці ўжываюцца аўтарам тэксту?

Карыстаючыся памяткай, сцісла перакажыце частку тэксту пра тое, як сабака засцярог хлопчыка ад небяспекі.

§ 31. Склон назоўнікаў. Асновы назоўнікаў

190. Прачытайце тэкст.

Калі слова ўжываецца ў пачатковай форме — у назоўным склоне адзіночнага ліку, — яно толькі называе прадмет, з’яву прыроды, расліну ці жывёлу. Але паміж людзьмі, прадметамі, з’явамі прыроды, раслінным і жывёльным светам існуюць разнастайныя і складаныя адносіны: прасторавыя, часавыя, умовы, мэты ці прычыны. Паглядзіце навокал, звярніце ўвагу на прадметы, якія знаходзяцца вакол вас: сцяна, парта, стол, падручнік, сшытак і інш. Называючы іх, мы толькі даём ім імёны, а ў якіх адносінах яны знаходзяцца адно з адным, нам не зразумела. І толькі з дапамогай розных склонавых форм, якія звязваюць словы, мы можам устанавіць іх узаемазалежнасць: **У класе стаяць парты. За партамі сядзяць вучні.** Граматыка ўстанавіла правілы сувязі слоў і арганізавала словы ў сказах. Гэта сувязь выражаецца пры дапамозе змянення слоў па склонах (*Паводле В. Івановай*).

Якое значэнне выражаецца ў слове, калі яно ўжываецца ў пачатковай форме? З дапамогай якіх відаў сувязі словы звязваюцца ў сказах?

Які раздзел мовазнаўства ўстанаўлівае правілы сувязі слоў у сказах?

Колькі склонаў у беларускай мове? Як вызначыць склон назоўніка? Вызначце склон назоўнікаў у выдзеленых сказах.

191. Спішыце тэкст, ужываючы назоўнікі ў патрэбнай форме. Абзначце склон гэтых назоўнікаў.

Пра (*чалавек*) з дрэннай памяццю кажучь: «Галава як рэшата». Рэшата — гэта не жывая істота, а то і пакрыўдзіцца б магло.

Складаецца рэшата з (*абадок*) і сеткавага (*дно*). Абадок рабілі звычайна з ліпавай ці вязавай (*кара*). (*Сетка*) плялі з лубянога (*валакно*) або конскага воласу. Праз дробную (*сетка*) прасейвалі (*мука*) — на хлеб, на аладкі. Дарэчы і загадкі: «Новая пасудзіна, а ўся ў дзірках», «Пад ліпавым (*куст*) мяцеліца^Ф мяце».

Сіта і ў нашы дні бывае белым ад (*мука*). Праўда, цяпер яго выгінаюць не з кары, а робяць з (*фанера**), дно — з металічнай (*сетка*) (*Паводле М. Маляўкі*).

рэшата

Успомніце іншыя фразеалагізмы, якія характарызуюць памяць чалавека. Якія загадкі ўключаны ў тэкст? Складзіце слоўніквы артыкул да слова-адгадкі, раскрыўшы яго лексічнае значэнне.

192. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак.

Яшчэ грэчаскія вучоныя заўважылі, што назоўнікі маюць асноўную, прамую, форму і ўскосную. Ускосныя формы нібы адхіляюцца ад прамой. Адсюль вядомы тэрмін — «скланенне».

Словы ўжываюцца ў маўленні ў той ці іншай форме — скланяюцца. **Назоўны** склон — пачатковая форма для называння прадмета: *дапамога*, *вясёлка*. **Родны** — літаральна азначае «атрыманы ад нараджэння», таму і родны (дом *бацькі*, ліст ад *сына*). **Давальны** — ад слова *даць*. Найбольш тыповае яго значэнне — назва таго, каму нешта адрасуюць (дзякаваць *сябру*, падарыць *брату*). **Вінавальны** так названы таму, што аб'ект, які абзначаны назоўнікам, з'яўляецца прычынай ці «віной», што выклікала само дзеянне (чытаць *кнігу*, рабіць *зарадку*, хварэць на *грып*). **Творны** звязаны з дзеясловам «ствараць», таму што адно з асноўных яго значэнняў выклікала прылада, што стварае дзеянне (рэзаць *нажом*, маляваць *алоўкам*). **Месны** — указвае

на месца, дзе адбываюцца падзеі (ісці *на сцежцы*, падарожжа *на краіне*) (Паводле В. Івановай).

Які склон называецца прамым, а якія — ускоснымі? Адкуль паходзяць гэтыя тэрміны?

● Знайдзіце сярод прыведзеных у тэксце прыкладаў словазлучэнні, у будове якіх выяўляюцца асаблівасці беларускай мовы.

Перакажыце частку тэксту, у якой даецца тлумачэнне назвам склонаў. Дапоўніце інфармацыю склонавымі пытаннямі.

Змяненне назоўнікаў па склонах называецца **скланеннем**. У залежнасці ад канчаткаў у назоўным склоне адзіночнага ліку і роду большасць назоўнікаў размяркоўваецца па трох тыпах скланення: **1, 2 і 3-е скланенне**.

193. Прачытайце схему, раскажыце пра тыпы скланення назоўнікаў. Падбярыце з дапамогай малюнкаў прыклады назоўнікаў кожнага скланення. Запішыце словы, абазначце канчаткі.

194. Прачытайце верш. Сфармулюйце яго асноўную думку.

Беларус

Белы ручнік мой, белы абрус,

Сам я няцёмны душою.

Хто ў белым свеце я? Я — беларус!^{сн}

Будзьце знаёмы са мною.

Дружбу цаню і гатовы дружыць
 Я ці не з цэлым сусветам.
 Свету адкрыты, хачу вольна жыць,
 Добрым служыць запеветам*.

В. Жуковіч.

Знайдзіце ў вершы назоўнікі, вызначце іх склон. Выпішыце назоўнікі ў пачатковай форме, у дужках абазначце скланенне.

Знайдзіце ў тэксце слова, што мае значэнне 'наказ, дадзены кім-небудзь сваім патомкам'. Складзіце з гэтым словам сказ, у якім заключалася б асноўная думка верша.

195. Разгледзьце малюнак. На які зычны можа заканчвацца аснова назоўніка? Да якога скланення адносяцца прыведзеныя назоўнікі? Запішыце іх, выдзеліце аснову, падкрэсліце літары, якія абазначаюць апошні зычны гук асновы. Падбярыце свае прыклады назоўнікаў 1-га скланення ў адпаведнасці з тыпам асновы.

<p>Нazoўнікі з асновай на цвёрды зычны:</p> <p><u>рыба</u>, <u>згода</u>, <u>спадчына</u>, <u>дамова</u></p> 	<p>Нazoўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны:</p> <p><u>мяжа</u>, <u>груша</u>, <u>сястра</u>, <u>пушча</u></p>
<p>Нazoўнікі з асновай на мяккі зычны:</p> <p><u>цішыня</u>, <u>хваля</u>, <u>сям[йа]</u>, <u>таполя</u></p> 	<p>Нazoўнікі з асновай на -г-, -к-, -х-:</p> <p><u>адвага</u>, <u>страха</u>, <u>рука</u>, <u>сястрычка</u></p>

196. Прачытайце верш.

Твая Беларусь

Мяжуе з Польшчай,
 Украінай,
 Расіяй, Латвіяй, Літвой
 Твой родны край, твая
Айчына —
Жыццё тваё і **гонар** твой.
 І ты яе запомні імя,

Як неба, сонца і зару.
Твая зямля, твая Радзіма
Названа светла —
Бе-ла-русь! *Ю. Свірка.*

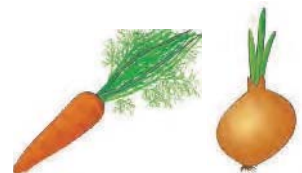
Спішыце. Абазначце скланенне выдзеленых назоўнікаў.

● Падкрэсліце словы з арфаграмай «Правапіс уласных назоўнікаў».
Вывучыце верш на памяць.

§ 32. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 1-га скланення (у давальным і месным склонах адзіночнага ліку)

197. Прачытайце і адгадайце загадкі.

1. Без голасу, а вые, без рук, а абрусы сцеле. 2. Цякла, цякла і пад шкло лягла. 3. Сядзіць пані ў жупане*, хто жупан здзірае, той слёзы пралівае. 4. Сама пані ў каморы, а яе косы на двары. 5. Ні рук, ні ног не мае, а яблыкі страсае. 6. Маленькага росту, прыгожага стану, хто яе знае, той розум мае.

Запішыце адгадкі. Выдзеліце канчаткі назоўнікаў. Ахарактарызуйце аснову кожнага назоўніка.

Праскланяйце ў адзіночным ліку па адным назоўніку з асновай кожнага тыпу. У якіх склонах назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі?

Скланавыя канчаткі назоўнікаў 1-га скланення залежаць ад характару асновы, а ў давальным і месным склонах — ад націску.

Апошнія зычныя асновы назоўнікаў 1-га скланення ў давальным і месным склонах на *-з-, -к-, -х-* чаргуюцца: *з//з, к//ц, х//с*: *дарога — (на) дарозе, сцежка — (на) сцежцы, скруха** — *(у) скрусе*.

198. Прачытайце табліцу. Аднавіце пачатковую форму назоўнікаў. Вызначце скланавыя канчаткі назоўнікаў, зрабіце вывад пра іх правапіс.

Склон	Пытанне	Назоўнікі з асновай на:			
		цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны	-з-, -к-, -х-
Д.	каму? чаму?	лісэ бярозе вясне	сястры паліцы	Тані яблыні	дарозе вавёрцы ткачысе
М.	аб (на, пры, па) кім? аб (на, пры, па) чым?	(аб) лісэ (на) бярозе (па) вясне	(пры) сястры (на) паліцы	(на) Тані (на) яблыні	(на) дарозе (аб) вавёрцы (аб) ткачысе

Складзіце і запішыце па адным сказе з назоўнікамі кожнай групы, ужываючы назоўнікі ў форме давальнага або меснага склону.

199. Прачытайце тэкст. Вызначце тып маўлення. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

У даўнія часы на бераз.. сіняга мора стаяў блакітны казачны горад.^{сн} Жылі ў ім шчаслівыя людзі. Людзі ўсміхаліся сонц., што шчодро пасылала цяпло зямл.. . Птушкі яшчэ весялей спявалі^ф на дрэвах, радуючыся кожнай (*усмешка*). Зялёныя лісточкі шчасліва трымцелі пад павев.. лёгкага ветрыку. Удзень людзі працавалі і спявалі песн., бо праца прыносіла ім задавальненне. А ўвечары людзі радаваліся (*музыка*), што лілася з іх дам.. . (*Паводле Г. Васілеўскай*).

Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і дапісваючы канчаткі назоўнікаў. Падкрэсліце назоўнікі 1-га скланення, вызначце тып асновы.

200. Прачытайце тэкст. Спішыце, раскрываючы дужкі.

У адным Маркоўным (*царства*), у Капусным (*гаспадарства*) на (*вуліца*) Бабовай жылі дзве сястрычкі — Моркаўка і Капустачка. Быў у іх меншы брат — Пакаці-гарошак. Сястрычкі ўвесь час у клопатах па (*гаспадарка*) дзень за днём праводзяць.

А Пакаці-гарошак з (*раніца*) да вечара па (*сцежка-дарожка*) на (*самакат*) катаецца. А каб дапамагчы адной ці другой (*сястрычка*) — (*Моркаўка*) або (*Капустачка*), — пра гэта нават і не думаў!

Аднойчы... (*Паводле А. Бутэвіча*).

Падумайце, як развіваліся падзеі далей. Якім можа быць працяг казкі? Уявіце сітуацыю, калі Моркаўка і Капустачка звяртаюцца да Пакаці-гарошка і: 1) просяць у яго дапамогі па гаспадарцы; 2) павучаюць, як трэба ставіцца да сваіх абавязкаў. Раскажыце казку паводле адной з сітуацый. Якія формулы маўленчага этыкету вы будзеце выкарыстоўваць?

201. Запішыце словазлучэнні ў тры слупкі ў адпаведнасці з тым, з якім гукам чаргуюцца зычныя ў аснове на **-г-, -к-, -х-**: [г] // [з'], [к] // [ц], [х] // [с'].

Ляжаць у (*сумка*), аб'явіць падзяку (*ткачыха*), плыць на (*крыга*), дом пры (*дарога*), трымаць у (*рука*), радзімка* на (*шчака*), быць у (*скруха*), ісці па (*сцяжынка*), радавацца (*завёрка^п*), на каляровай (*дуга*) вясёлкі.

Знайдзіце слова, што мае значэнне 'афіцыйная высокая ацэнка чыёй-небудзь работы'. Якія яшчэ значэнні мае гэта слова? Падбярыце да яго аднакаранёвыя словы, разбярыце іх па саставе.

§ 33. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 2-га скланення (у родным і месным склонах адзіночнага ліку)

202. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Падбярыце да тэксту загаловак.

Зіма — парá не толькі святкаванняў, але і **холаду**, і прастуды. Засцерагчыся ад **грыпу** дапамогуць народныя рэцэпты.

Адным з самых галоўных сродкаў народнай медыцыны з'яўляецца **мёд**, які лечыць ад вялікай колькасці хвароб. Але самае галоўнае,

што натуральны мёд — прыродны імунастимулятар. Маленькая лыжачка мёду нашча* і яшчэ адна, разведзеная ў шклянцы цёплай вады ці малака, — на ноч перад **сном**. Майце на ўвазе: у гарачай вадзе мёд траціць прыродныя ўласцівасці! Пры прастудных захворваннях рэкамендуецца піць **адвар** ягад шыпшыны замест **чаю**.

Ад дрэннага **настрою** добра спяваць на прыродзе — у **лесе** ці на **лузе**. Нашы продкі верылі: калі пасля **абеду** прыкладна адну гадзіну спяваць песні на ўвесь голас, то ўсе дрэнныя думкі і кепскі настрой абавязкова пройдуць (*Паводле І. Казаковай*).

Размяркуйце па групах выдзеленыя назоўнікі ў залежнасці ад значэння: 1) рэчывы; 2) стан прыроды ці чалавека; 3) прасторавыя паняцці; 4) хваробы; 5) дзеянні. Запішыце іх у форме роднага склону, выдзеліце канчаткі.

На аснове звестак з тэксту падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Што нам раіць народная медыцына?» і выступіце з ім перад класам.

нашча

Скланавыя канчаткі назоўнікаў 2-га скланення залежаць ад іх лексічнага значэння. Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне могуць мець канчаткі **-у (-ю)** або **-а (-я)**.

Канчаткі **-у (-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- абстрактныя паняцці: *інтэлекту*, *поспеху*, *блакіту*;
- прасторавыя і часавыя паняцці: *лугу*, *краю*, *веку*, *перапынку*;
- рэчывы: *цукру*, *клею*, *шоўку* (а л е: *хлеба*, *аўса*);
- сукупнасць прадметаў ці асоб: *народу*, *беразняку*, *люду*;
- дзеянні, працэсы: *перапісу*, *масажу*, *нагрэву*;
- пачуцці, адчуванні: *сораму*, *спакою*, *жалю*;
- захворванні: *грыпу*, *інфаркту*, *радыкуліту*;
- з'явы прыроды, стыхіі: *грому*, *холаду*, *дажджу*;
- падзеі ў грамадскім жыцці: *фестывалю*, *кірмашу*, *форуму*.

Астатнія назоўнікі 2-га скланення маюць канчаткі **-а (-я)**: *зуба*, *рубля*, *алфавіта*.

203. Прачытайце табліцу. Запомніце групы назоўнікаў, якія ўжываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку з канчаткамі **-а (-я)**.

Лексіка-семантычныя групы назоўнікаў	Прыклады
Назоўнікі ніякага роду	возер <u>а</u> , сял <u>а</u> , збожж <u>а</u> , ...
Навуковыя і тэхнічныя тэрміны	дзеінік <u>а</u> , артыкл <u>я</u> , спектакл <u>я</u> , ...
Назвы жывых істот	вожык <u>а</u> , бусл <u>а</u> , лас <u>я</u> , ...
Назвы канкрэтных прадметаў	дом <u>а</u> , кран <u>а</u> , аўтамабіл <u>я</u> , ...
Назвы органаў, частак цела	ілб <u>а</u> , зуб <u>а</u> , язык <u>а</u> , ... (але: твар <u>у</u>)
Назвы адзінак вымярэння, грашовых адзінак	міліметр <u>а</u> , літр <u>а</u> , рубл <u>я</u> , ...
Назвы прамежкаў часу	дн <u>я</u> , вечар <u>а</u> , год <u>а</u> , ... (але: ранк <u>у</u>)
Назвы месяцаў, дзён тыдня	верасн <u>я</u> , аўторк <u>а</u> , лістапад <u>а</u> , ...
Назвы грамадскіх арганізацый, устаноў	камітэт <u>а</u> , савет <u>а</u> , клуб <u>а</u> , ...
Назвы танцаў, гульняў	балет <u>а</u> , вальс <u>а</u> , футбол <u>а</u> , ...

Падрыхтуйце паведамленне пра канчаткі назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку.

204. Са слоў складзіце прыказкі, паставіўшы назоўнікі ў патрэбнай форме. Запішыце сказы. Раствлумачце правапіс канчаткаў.

1. Аўчына, выраб, не варта. 2. Лыжка, дзёгаць, псуе, мёд, бочка. 3. Адзін, з'еш, хоць, вол, адна, хвала. 4. Без, хлеб, яда, да, парог, хада. 5. Дождж^Ф, не просяць, як, жнуць, косяць, ды.

Знайдзіце прыказку, якая мае значэнне 'справа не варта патрачаных на яе сіл і сродкаў'. Успомніце і раскажыце пра выпадак, калі было б дарэчным ужыванне гэтай прыказкі.

У залежнасці ад значэння некаторыя назоўнікі могуць ужывацца з канчаткамі **-а (-я)** і **-у (-ю)**: голле старога дуба — стол з дубу, каля маладога ясеня — мэбля з ясеню (назоўнікі набываюць значэнне рэчывых); ішлі па сцежках сада — у канцы саду (назоўнік набывае прасторавае значэнне).

205. Прачытайце таблицу і раскажыце аб правапісе канчаткаў назоўнікаў 2-га скланення ў месным склоне. Прывядзіце свае прыклады, паставіўшы назоўнікі з папярэдняга практыкавання ў форму меснага склону.

Назоўнікі з асновай на:			
цвёрды зычны	зацвядзелы зычны	мяккі зычны	-г-, -к-, -х-
-е (на) мосц[е] (у) неб[е]	-ы (на) даждж[ы] (у) гушчар[ы]	-і (на) фестывал[і] (у) руча[і]	-е [г]//[з'] (на) бераз[е] [х]//[с'] на верс[е]
Назоўнікі маюць канчаткі -у, -ю:			
калі абазначаюць асобу чалавека: (пры) сусед[у], (пры) урач[у], (аб) вучн[ю], (пры) Алег[у]; а л е: назоўнікі з асновай на цвёрды зычны могуць ужывацца і з канчаткам -е: (пры) суседз[е], (пры) брац[е]		калі апошнія зычныя асновы -г-, -к-, -х- не чаргуюцца з -з-, -ц-, -с-: (у) жах[у], у сшытк[у]; (на) мітынг[у], (аб) насарог[у]	

206. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Абзначце канчаткі і вызначце склон назоўнікаў 2-га скланення, растлумачце правапіс канчаткаў.

Зверабой — «л..карства ад ста хвароб», як гавораць у народз.. . Гэту расліну называюць яшчэ святаяннік. Ён з род.. раслін сямейства зверабойных. Жоўтыя кветачкі зверабо.. сабраны ў суквецц.. . Яго лісце можа стаць асновай¹ для добрага і карыснага ча.. . Разламі яго тонкую сц..блінку — і на злом.. выступіць ч..рвонакр..авы сок. Таму зверабо.. прыпісваюць і магічныя ўласцівасці (Паводле Х. Гурыновіча).

- Назавіце словы з арфаграмамі — галоснымі ў корані.

Чаму зверабой называюць «лякарствам ад ста хвароб»? Як вы думаеце, чаму гэта расліна атрымала такую назву?

207. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Канчаткі назоўнікаў 2-га скланення ў месным склоне».

§ 34. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 3-га скланення (у творным склоне адзіночнага ліку)

208. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку.

Белая Русь

Шчочку да вуснаў туліць,
Каб таямніцу спытаць:
— Белая Русь, матуля, —
Гэта дзяўчынка? Так?
Як называецца дзіўна...

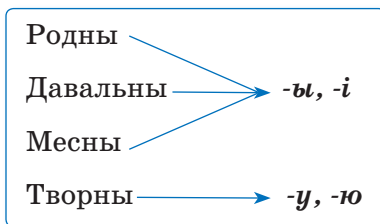

Ты пра яе раскажы.
— Белая Русь — Радзіма
Перад табой ляжыць.
Крыкні — яна адгукнецца,
Звонам гарачых кос.
Кропля з ліста сарвецца,
Ускалыхнецца плёс*.
Даль захлынецца громам —
Белая Русь запяе.
І азарыцца Нёман —
Чыстае вока яе.

Д. Бічэль.

Выпішыце з верша назоўнікі, паставіўшы іх у пачатковую форму і згрупаваўшы ў тры слупкі ў адпаведнасці са скланеннем: 1, 2 і 3-е. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

Праскланяйце назоўнік 3-га скланення. Праверце правапіс канчаткаў па схеме.

У залежнасці ад тыпу асновы назоўнікі 3-га скланення ў родным, давальным, месным склонах маюць канчаткі **-і, -ы**: *ноч***[ы]**, *рыс***[і]**, *радасц***[і]**.

У творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі 3-га скланення ў залежнасці ад апошняга зычнага асновы маюць канчаткі **-у, -ю**: *ночч***[у]**, *рысс***[ю]**, *радасц***[ю]**.

209. Прачытайце верш. Падбярыце да яго загаловак.

Знаёмцеся: мы гараджане.
Наш горад расце ў добры час.
Завёмся мы проста — мінчане.
Мінск найдаражэйшы для нас.
Прыходзім у парк грамадою,
Стаім на прыгожым мастку.
Любуюцца вербы сабою —
Глядзяцца ў Свіслач-раку.
Спяшаем да плошчы славутай,
Дзе помнік адважным байцам.
Стаім у маўчанні мінуту,
І Вечны агонь свеціць нам.

Н. Галіноўская.

Якія славуць мясціны Мінска згадваюцца ў вершы? Запішыце іх назвы. Знайдзіце сярод запісаных слоў назоўнік 3-га скланення. Перабудуйце сказ, у якім ужываецца гэты назоўнік, так, каб ён стаяў у форме творнага склону.

Запішыце першыя чатыры радкі верша. Падкрэсліце назоўнікі. Вусна ахарактарызуйце іх разрады паводле значэння.

210. Запішыце назоўнікі ў форме творнага склону. Праверце правапіс канчаткаў па схеме (с. 100).

1. Квецень, гладзь, шчодрасць, прыгажосць, радасць, нама-разь, памяць. 2. Рэч, мыш, шчолач, ноч. 3. Глыб, верф, Свір, шыр.

З назоўнікамі першай групы складзіце сказы, у якіх апішыце: 1) прыроду вашага краю; 2) сады вясной у вашым горадзе (вёсцы); 3) рысы характару, уласцівыя вашым землякам.

Калі апошні зычны асновы назоўніка 3-га скланення стаіць пасля галоснага, то ён падаўжаецца: *бель — беллю, рунь — рунню*; калі пасля зычнага — не падаўжаецца: *вернасць — вернасцю, радасць — радасцю*.

Не падаўжаюцца зычныя *б, п, м, р, ф, ў*. Пасля іх (акрамя *ў*) перад канчаткам *-ю* пішацца *апостраф*: *Сібір — Сібір'ю; любоў — любоўю*.

211. Прачытайце тэкст, ставячы словы, што ў дужках, у правільную форму. Чаму тэкст мае такую назву? Падбярыце да тэксту свой заглавак. Спішыце, вызначце склон і скланенне назоўнікаў.

Бацька гарадоў беларускіх

Полацк... Услухайцеся: у самім (*гучанне*) гэтага слова — гісторыя. Яна адчуваецца і ў (*посвіст*) стралы, і ў лагодным (*перашэптванні*) хваляў Дзвіны, і ў лёгкім (*подых*) (*ветрык*), і ў (*прыгажосць*) блізкіх азёраў.

Полацк — гэта і велічныя абрысы Сафіі, і старажытны вал, і Чырвоны мост, і маленькая царква над Палатой. Менавіта адсюль і пачынаўся Полацк.^{сн}

Калі сёння падняцца па вузкай (*сцяжынка*) ўздоўж вала, можна ўбачыць, як высока пад неба ўздымае свае вежы храм Святой Сафіі. Гэта самае прыгожае месца ў (*горад*), якое радуе вока, усяляе (*павага*) і гонар (*Паводле Н. Гальпяровіча*).

Назавіце апорныя словы, з дапамогай якіх можна расказаць пра Полацк. Якое месца сярод іх займаюць назоўнікі?

Складзіце тэматычны слоўнік, уключыўшы ў яго назвы прыродных аб'ектаў, выдатных мясцін, славуцасцей вашай малой радзімы (горада, раёна, мястэчка, вёскі). Выкарыстоўваючы словы ў якасці апорных, падрыхтуйце выказванне «Партрэт маёй малой радзімы».

212. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Чужая старонка без ветр.. сушыць. 2. Хто страціў Радзіму, той плача ўсё жы(*цц/ц*)ё. 3. Кожная птушка сваё гн..здо ведае. 4. Родная зямля мя..чэйшая за чужую пярыну. 5. У сваім кра(*і/ю*), як у ра(*і/ю*).

Падкрэсліце назоўнікі, у якіх пры змене граматычнай формы адбываецца чаргаванне зычных перад канчаткам. У якіх склонах назіраецца такая з'ява?

§ 35. Правапіс канчаткаў назоўнікаў у множным ліку (у родным і творным склонах)

213. Прачытайце верш. У якіх радках перададзена яго асноўная думка?

І радасць — ніякая радасць, а горыч,
І песня — ніякая песня, а скарга,
І страва — ніякая страва, а камень,
І сонца — ніякае сонца, а крыга, —
Калі ты на свеце ўсім гэтым
Не маеш з кім падзяліцца.

Максім Танк.

Якія з назоўнікаў, што ўжываюцца ў вершы, не маюць формы множнага ліку?

Выпішыце назоўнікі, якія маюць форму множнага ліку, утварыце формы роднага склону. Абазначце канчаткі.

Знайдзіце ў тэксце слова, што мае значэнне 'выражэнне незадавальнення, нараканне з прычыны якіх-небудзь непрыемнасцей'.

Назоўнікі ўсіх трох скланенняў у множным ліку ва ўсіх склонах, за выключэннем роднага, маюць аднолькавыя канчаткі.

Абсалютная большасць назоўнікаў у родным склоне маюць канчаткі **-оў (-ёў)** або **-аў (-яў)**: *апельсін* [аў], *рубл* [ёў], *сэрца* [аў], *рэч* [аў], *вед* [аў], *гульн* [яў].

Большасць назоўнікаў з асновай на адзін зычны маюць нулявы канчатак: *мова* — *моў*□, *думка* — *думак*□, *падзея* — *падзей*□.

Некаторыя назоўнікі з асновай на адзін зычны і з асновай на збег зычных могуць мець варыянтныя канчаткі: *сёстры* — *сясцёр*□ і *сёстр*[аў], *норма* — *норм*□ і *норм*[аў].

У назоўніках на **-ня** ў родным склоне множнага ліку на канцы пішацца мяккі знак: *яблыня* — *яблынь*, *кнігарня* — *кнігарань*.

214. Спішыце, раскрываючы дужкі.

1. Як мы да (*людзі*), так і людзі да нас. 2. Салаўінымі (*песні*) не будзеш сыты. 3. Чалавек без (*сябры*), што печ без (*дровы*). 4. Для добрых (*госці*) вароты самі адчыняюцца. 5. Хто ў (*людзі*) не верыць, той сабе рады не дасць. 6. Хто душы не мае, у таго (*госці*) не бывае.

● Чаму слова без у трэцім сказе ў спалучэннях з рознымі назоўнікамі вымаўляецца па-рознаму?

У творным склоне множнага ліку назоўнікі ўсіх трох скланенняў у залежнасці ад апошняга зычнага асновы маюць канчаткі **-амі, -ямі**: бяроз**амі**, верш**амі**, геро**ямі**, пал**ямі**.

Назоўнікі *вочы, вушы, грошы, дзверы* могуць ужывацца з варыянтнымі канчаткамі **-амі, -ыма**: вач**амі** — вач**ыма**, граш**амі** — граш**ыма**, дзвяр**амі** — дзвяр**ыма**.

215. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму. Да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца тэкст?

Віця, Сцёпа і Лёня лічаць сябе (*сябры*). Ідуць сабе па сцяжын(*к/ц*).. каля ракі. Вада халодная, цёмнымі (*хвалі*) пераліваецца, дрыжыць ад пранізлівага восеньскага ветр.. . Хлопцы перамаўляюцца ды (*мары*) пра будучыню дзеляцца. Віця (*караблі*) цікавіцца, марак.. хоча стаць. Сцёпа артыст.. хоча быць. Толькі хацеў Лёня пра сваю мару паведаміць, як хлопцы пачулі: хтосьці ў вад(*д/дз*).. плюхаецца, жаласна скуголіць. Лёня хуценька распрануўся і кінуўся ў ваду. Праз некалькі хвілін хлопчык ужо на бера(*г/з*).. стаіць, да (*грудзі*) сабачк.. прыціскае... (*Паводле В. Дзякевіча*).

Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце выбар канчаткаў.

Як вы думаеце, што адбылося далей? Прыдумайце працяг апавядання. Падбярыце да яго загаловак. Вусна перакажыце тэкст, прыдумаўшы яго працяг.

216. Спішыце, падкрэсліце назоўнікі. Вызначце ўсе вядомыя вам марфалагічныя прыметы назоўнікаў: нязменныя (агульны ці ўласны; адушаўлены ці неадушаўлены; канкрэтны ці абстрактны; зборны, рэчывыны; род, скланенне) і зменныя (склон, лік).

Хай свята дружбы будзе лепшым святам,
 Хай векам дружбы наш завецца век,
 Хай другу друг заўсёды будзе братам,
 І другам — чалавеку чалавек.
 Заўжды хто-небудзь некага чакае,
 Заўжды хто-небудзь некага шукае —
 Патрэбен чалавеку чалавек...

С. Грахоўскі.

§ 36. Скланенне назоўнікаў, якія абазначаюць імёны, прозвішчы і назвы населеных пунктаў на *-оў, -ёў, -еў, -аў, -ын, -ін*

217. Працуйце табліцу. Письмова праскланяйце ўласныя назоўнікі. Параўнайце канчаткі прозвішчаў і назваў населеных пунктаў. Зрабіце вывад аб правапісе канчаткаў гэтых назоўнікаў у творным і месным склонах.

Склон	Канчаткі	Прозвішчы	Склон	Канчаткі	Назвы населеных пунктаў
Н.		<i>Барадулін</i> ☐ <i>Куляшоў</i> ☐	Н.		<i>Кобрын</i> ☐ <i>Тураў</i> ☐
Р.	<i>-а</i>		Р.	<i>-а</i>	
Д.	<i>-у</i>		Д.	<i>-у</i>	
В.	<i>-а</i> (як Р.)		В.	☐ (як Н.)	
Т.	<i>-ым</i>		Т.	<i>-ам</i>	
М.	<i>-у</i>		М.	<i>-е</i>	

Складзіце і запішыце тры сказы, выкарыстоўваючы назвы населеных пунктаў на *-оў, -ёў, -еў, -аў, -ын, -ін*. Раствлумачце іх правапіс.

218. Адкажыце на пытанні краязнаўчай віктарыны «Гарады Беларусі». Складзіце сказы, выкарыстоўваючы інфармацыю, пададзеную ў дужках.

1. Пад якім горадам да пачатку 1990-х гг. размяшчаўся гарнізон марской авіяцыі Балтыйскага флоту? (*Быхаў.*)

2. На гербе якога горада знаходзяцца чырвоная лісіца і рука, што трымае меч? (*Мсціслаў.*)

3. Сімвалам якога горада з'яўляецца вежа з гадзіннікам? (*Шчучын.*)

4. У якім горадзе знаходзіцца помнік князю Барысу? (*Барысаў.*)

5. У якім беларускім горадзе знаходзіцца помнік агурку? (*Шклоў.*)

Запішыце сказы. Падкрэсліце назвы гарадоў. Абазначце канчаткі і вызначце склон гэтых назоўнікаў. Вусна пастаўце назоўнікі, якія абазначаюць назвы гарадоў, у форму творнага склону. Якія канчаткі яны маюць?

219. З прапанаваных слоў складзіце сказы. Запішыце тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Гарады, зямля, беларуская, адрознівацца, свая, непаўторнасць, свае, здабыткі. Адны, славіцца, старажытнае, мінулае, і, гістарычныя, падзеі. Другія, ганарыцца, адметныя, архітэктурныя, помнікі, і, прыгажосць, сучасныя, збудаванні.

Гарады, Кіеўская Русь, самыя, старажытныя, гарады, на, тэрыторыя, Беларусь. У, трынаццатае, стагоддзе, на, тэрыторыя, наша, краіна, быць, каля трыццаці, гарады. Яны, з'яўляцца, цэнтры, рамяство, і, гандаль (*Паводле У. Малішэўскага*).

● Знайдзіце сказы з аднароднымі членамі, назавіце рады аднародных членаў.

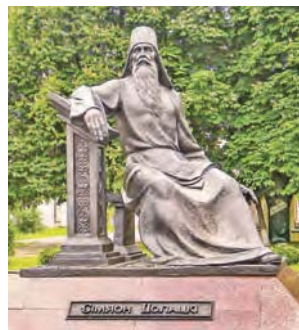
Успомніце назвы старажытных беларускіх гарадоў. Складзіце іх спіс. Перакажыце тэкст, дапоўніўшы яго звесткамі пра старажытныя гарады, якімі славіцца Беларусь. Уключыце ў пераказ сказы з уласнымі назвамі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

220. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову.

В историю русской культуры оказались включенными судьбы многих в разной мере замечательных людей. С белорусскими

землямі они звязаны географіяй рождзенія или родасловной. Это Иван Фёдоров (первопечатник), Симеон Полоцкий, Булгарин, Михаил Глинка, Писарев, Достоевский, Пржевальский, Ковальская, Стравинский, Шостакович, Щерба (По Н. Мечковской).

Слоўнік

судьба — лёс

замечательные люди — *знакамітыя (славутыя) людзі*

родословная — *радавод*

Запішыце прозвішчы па-беларуску, паставіўшы іх у формы творнага і меснага склонаў. Растлумачце правапіс канчаткаў.

● Знайдзіце ў тэксце назоўнікі са спалучэннем **-ео**. Запішыце іх па-беларуску.

Пра дзейнасць каго з пералічаных знакамітых людзей вы ведаеце? Выкарыстоўваючы інтэрнэт-крыніцы, даведайцеся і сцісла раскажыце, чым славутыя гэтыя людзі.

221. Прачытайце верш.

Запрасілі Маргарыту
Пагасціць у Маларыту.
А ў Ружанах і Пружанах
Пабывала летам Жанна.
Лёва з Буда-Кашалёва
Вандраваў да Магілёва.
Лепшы ў свеце для Барыса
Горад з назваю Барысаў.
Вельмі любяць, уявіце^Ф,
Ліду — Ліда, Віцебск — Віця,
Слава — Слаўгарад, а Люба

Для сябе адкрыла Любань,
Света — Ветку, Казімір —
Старажытны замак^Т Мір.
Назбіраў парэчак збан
За Іванавам Іван.
З Васілевічаў Васіль
Вёз матулі дзівасіл.
Шмат сяброў знайшоў, калі
Быў у Клімавічах Клім.
Назвы, родныя здавён,
Нагадалі шмат імён.

У. Мазго.

Знайдзіце ў вершы назвы населеных пунктаў на **-ёў (-ёва)**, **-аў (-ава)**. Запішыце іх, паставіўшы ў формы назоўнага, творнага і меснага склонаў.

§ 37. Рознаскланяльныя назоўнікі

222. Прачытайце тэкст. Раствлумачце, чаму ён мае такую назву.

Юны псіхолаг

Аднойчы суседка папрасіла, каб Жэня пабыў з яе чатырохгадовым сынам Толікам. Дзіця не хацела адпусцаць маці, плакала. Валянціна Пятроўна пачала суцяшаць яго, але хлопчык не супакойваўся, а плакаў яшчэ мацней. Тады Жэня сказаў:

— Плач, Толік, плач! Мне нават падабаецца, як ты плачаш.

Спачатку хлопчык нібыта не чуў такой дзіўнай просьбы і працягваў плакаць. Потым на момант сцішыўся, а Жэня сур'ёзна і спакойна працягваў гаварыць дзіцяці:

— Калі ласка, Толічак! У цябе гэта добра атрымліваецца — ніхто ў нашым доме не ўмее так прыгожа плакаць. Ты зараз паплач — я паслухаю. Пасля ты крыху адпачнеш — я пасплю. І ўсё ў нас будзе цудоўна!

Толік выцер слёзы, усміхнуўся Жэню і зусім супакоіўся. Яны з дзіцём так захапіліся гульнёй, што не заўважылі, як вярнулася Валянціна Пятроўна. Шчыра падзякавала мама за клопат аб дзіцяці (*Паводле М. Слівы*).

Вызначце скланенне выдзеленых назоўнікаў. Якія словы нельга аднесці ні да аднаго з трох скланенняў? Чаму?

Выпішыце з тэксту ўсе скланавыя формы назоўніка *дзіця*. Пастаўце да іх пытанні, вызначце склон. У якіх скланавых формах гэтага назоўніка ёсць суфікс *-яц-*? Абзначце суфіксы і канчаткі.

● Які канчатак меў бы ўласны назоўнік *Жэня* ў форме давальнага склону, калі б ён абзначыў імя дзяўчынкі?

Назоўнікі, якія пры змяненні па склонах набываюць канчаткі назоўнікаў розных тыпаў скланення, адносяцца да **рознаскланяльных**. Да іх належаць:

- назвы маладых істот: *дзіця(-ё)*, *цяля(-ё)*, *кураня(-ё)*;
- назоўнікі на *-мя*: *імя*, *племя*, *стрэмя*;
- назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам *-а (-я)*: *дзядуля*, *Вася*, *стараста*.

223. Прачытайце тэкст, ставячы словы, што ў дужках, у правільную форму.

Мы ведаем (*птушкі-прыгажуні*), што вачэй не адарваць. Не менш бывае і знакамітых (*птушкі-пявунні*). А між іх зязюля — шэрая, непрыкметная, герайня песень і казак. Гэта птушка нават (*гняздо*) свайго не ладзіць. Вернецца з (*вырай*) і ўсё лятае, кукуе па (*пералескі*) і (*сады*). Пройдзе час — знясе проста на (*зямля*) яйка. Потым возьме яго ў (*дзюба*) і пакладзе ў гняздо мухалоўкі ці берасцянкі. Праз тыдні два вылупіцца падкідыш — зязюляня. Праз колькі дзён яно павыкідвае з гнязда астатнія яйкі і застаецца адно. Зязюляня вельмі пражэрлівае. Каб яго пракарміць, птушкі-бацькі **шчыруюць** з (*раніца*) да самага (*вечар*) і не здагадваюцца, што кормяць чужака (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з галоўным словам — дзеясловам і залежным словам — назоўнікам, які ўзяты ў дужкі, ставячы назоўнікі ў патрэбную форму. Вызначце склон назоўнікаў, абазначце канчаткі.

Выпішыце з тэксту назву маладой істоты і праскланяйце яе. Раскажыце пра асаблівасці скланення такіх назоўнікаў.

Да якога разраду лексікі паводле паходжання адносяцца выдзеленыя словы? Растлумачце іх лексічнае значэнне.

Успомніце назвы песень, казак ці легенды пра зязюлю. Якімі рысамі надзяляецца гэта птушка ў мастацкіх творах? Выкарыстоўваючы выпісаныя словазлучэнні як апорныя, перакажыце тэкст.

У родным, давальным і месным склонах назоўнікі адзіночнага ліку, якія абазначаюць назвы маладых істот, набываюць суфікс **-яц-** (**-ац-**) і маюць канчатак **-і**: *дзіця* — *дзіцяц[і]*, *птушаня* — *птушаняц[і]*.

Суфікс **-ят-** гэтыя назоўнікі набываюць ва ўсіх склонах множнага ліку (акрамя назоўніка *дзеці*): *жарабяты* — *жарабят[амі]*, *птушаняты* — *птушанят[амі]*, *шчаняты* — *шчанят[амі]*.

224. Перанясіце табліцу ў сшытак. Дапішыце патрэбныя формы слоў, дапоўніце кожны слупок сваімі прыкладамі. Якую назву вы далі б табліцы?

Склон	Скланенне		Рознаскланяльныя
	2-е	3-е	
Н.			<i>ласяняты</i>
Р.	<i>насення</i>		
Д.		<i>радасці</i>	
В.			
Т.			
М.			

225. Уявіце, што вы збіраецеся паўдзельнічаць у выстаўцы жывёл «Маё кацяня (шчаня)». Да пачатку выстаўкі неабходна ўважліва пазнаёміцца з праграмай, спісам узроставых класаў («Бэбі», «Юніёры», «Прамежкавы») і вырашыць, у якім будзе выступаць ваш гадаванец. Для ўдзелу неабходна запоўніць бланк па прапанаванай схеме:

1) выставачны клас, у які вы хочаце ўключыць жывёлу; 2) прозвішча і імя ўладальніка жывёлы; 3) падрабязныя звесткі пра ўдзельніка выставы; 4) пацвярджэнне ўступнага ўзносу (наяўнасць квітка аб аплаце). Складзіце просьбу аб удзеле ў конкурсе жывёл «Маё кацяня (шчаня)».

Назоўнікі на *-мя* — *імя, племя, стрэмя* — ва ўскосных склонах адзіночнага ліку могуць мець формы з суфіксам *-ен* або без яго: Р. *імя* (*імені*), Д. *імя* (*імені*), Т. *імя* (*іменем*).

У множным ліку назоўнікі *імёны* і *стрэмёны* могуць скланяцца з суфіксам *-ён* і без гэтага суфікса, а назоўнік *плямёны* скланяецца толькі з суфіксам *-ён*: Р. *імяў* (*іменяў*), *стрэмяў* (*стремёнаў*), *плямён* (*плямёнаў*).

226. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест кропак назоўнік *імя* ў патрэбнай форме. Дайце тэксту заглавак.

«Кожнае дзіця мае права на ...» — так запісана ў артыкуле № 20 Закона «Аб правах дзіцяці». Права выбару ... нованаро-

джанаму маюць бацькі. Як заповітны дар ... набывае кожны чалавек. Ён як бы злучаецца з ..., яно становіцца яго спадарожнікам. Цяжка нават уявіць, што ў Пушкіна было б іншае ... . Гэта можна сказаць пра ... і псеўданімы нашых класікаў — Янкі Купалы, Максіма Багдановіча, Уладзіміра Караткевіча.

Іван, Янка, Ян азначае міласць Божую. Кажуць, чалавек з такім ... павінен мець вялікую ўнутраную сілу, незласлівы характар, грунтоўныя веды. Максім у лацінскай мове — найвялікшы. А Уладзімір у старажытных славян быў не інакш як валадар міру. Я патлумачыў толькі некаторыя ... . А кожнае з іх расшыфроўваецца па-свойму. Вось і давайце ўгледзімся, як у люстэрка, у свае ..., убачым у іх сваю гісторыю (*Паводле У. Лінскага*).

Запішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя формы слова *імя*.

● Падбярыце да назоўніка *імя* аднакаранёвыя словы, запішыце іх, разбярыце па саставе.

Спытайце ў бацькоў, чаму вам далі такое імя. Адшукайце інфармацыю пра сваё імя: з якой мовы паходзіць, што абазначае, як уплывае на характар чалавека. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму «Маё імя — мая гісторыя» і выступіце перад класам.

227. Прачытайце табліцу. Звярніце ўвагу на аснову слоў, месца націску і зрабіце вывад, ад чаго залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*. Дапоўніце табліцу.

Склон	Назоўнікі м. р. з націскам на аснове		Назоўнікі м. р. з націскам на канчатку	
	Н.	<i>ста́роста Жэ́ня</i>	<i>дзяду́ля Ва́сіль</i>	<i>суддзя́</i>
Р.	<i>старасты́ Жэні́</i>		<i>суддзі́</i>	
Д.	<i>старасту́ Жэню́</i>		<i>суддзі́</i>	
В.	<i>старасту́ Жэню́</i>		<i>суддзю́</i>	
Т.	<i>старастам́ Жэнем́</i>		<i>суддзёй́ (-ёю́)</i>	
М.	<i>(пры) старасце́ Жэню́</i>	<i>(пры) дзяду́лю Ва́слю</i>	<i>(пры) суддзі́</i>	

228. Прачытайце прыказкі і прымаўкі, ставячы словы ў дужках у патрэбную форму.

1. Самая балючая рана ад свайго (*дзіця*). 2. У ласкавага (*цяля*) дзве маці. 3. Заяц і жабы баіцца. 4. І сабака на таго не брэша, чый хлеб есць. 5. Страляў у сокала, а трапіў у варону. 6. Спех курам на смех.

Выпішыце з першых двух сказаў назвы маладых істот. Дапоўніце рад, утварыўшы ад назваў жывых істот, якія ўжываюцца ў астатніх сказах, назойнікі, што абазначаюць маладых істот. Вусна праскланяйце адзін назойнік у формах адзіночнага і множнага ліку.

§ 38. Нескланяльныя назойнікі

229. Прачытайце тэкст.

Радзімай сушы прынята лічыць Сярэдняю Азію. Тут прыдумалі незвычайны **спосаб** кансервавання **рыбы**. Свежую рыбу наразалі, змешвалі з **рысам**, перасыпалі соллю і прыціскалі каменным **прэсам**. Такую рыбу можна было захоўваць цэлы год.

Праз некалькі стагоддзяў **рэцэпт** змянілі. З'явілася два **стылі** гатавання сушы — **кансай** (стыль з горада **Осака**) і **эдо** (з **Токіа**). Першы — тое, што называюць «роламі» (маленькія рулецікі з водарасцей, рысу і рыбы), другі — невялічкі кавалачак рыбы на камочку рысу.

З чаго ж гатуюць сушы? Ды з усяго! Каб сушы былі сапраўдныя, у страве абавязкова павінен быць рыс, а да яго можна дадаваць рыбу, крэветкі, кальмары, агародніну (агурок, спаржу, авакада), мяса.

Падаваць сушы прынята ў парнай колькасці (*З часопіса «Свет падарожжаў»*).

вóдарасці

Перанясіце табліцу ў сшытак. Размяркуйце выдзеленыя словы па адпаведных слупках. Скланяльныя назойнікі запішыце ў пачатковай форме.

Назоўнікі			
Скланяльныя			Нескланяльныя
1-е скланенне	2-е скланенне	3-е скланенне	

Да нескланяльных назоўнікаў падбярыце прыметнікі.

Назоўнікі, якія не змяняюцца па склонах, маюць толькі адну форму, называюцца **нескланяльнымі**. Да іх належаць:

- іншамоўныя агульныя і ўласныя назоўнікі, якія заканчваюцца на галосны гук: *калібры, авеню, журы, Гётэ, Чылі*;
- прозвішчы на зычны, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу: *Кацярыне Русак, Ірыне Кураш*;
- прозвішчы на **-о** (пад націскам) і на **-ых**: *Івана Крайко, Святланы Сядых*;
- некаторыя складанаскарочаныя словы: *паступіла ў ВНУ, студэнт БДЭУ*.

230. Прачытайце словы. Дакажыце, што прыведзеныя назоўнікі з'яўляюцца нескланяльнымі.

Эскімо, пано, Радары, Тбілісі, рагу, кенгуру, Осла, паліто, Дзюма, івасі, Місісіпі, **піяніна**, Чуйко, поні, бра, **інтэрв'ю**, Гюго, кіно.

Выпішыце ўласныя назоўнікі. Што яны абазначаюць?

• Назавіце ў выдзеленых словах гукі і літары, якімі яны абазначаны. У якіх словах колькасць гукаў і літар не супадае? Чаму?

Каб правільна ўжываць у маўленні нескланяльныя назоўнікі з прыметнікамі і дзеясловамі ў форме прошлага часу, трэба ўмець вызначаць іх род: *вытанчаная лэдзі, вясёлы канферансье, паскакаў кенгуру*.

231. Разгледзьце схему. Раскажыце, як пазбегнуць памылак у маўленні пры ўжыванні нескланяльных назоўнікаў. У якасці прыкладаў выкарыстайце словы з папярэдняга практыкавання: складзіце з імі словазлучэнні, далучыўшы да назоўнікаў прыметнікі, якія падыходзяць па сэнсе.

Вызначэнне роду нескланяльных назоўнікаў

Мужчынскі род

- назвы асоб мужчынскага полу;

- назвы жывёл і птушак;

- назвы гарадоў

Жаночы род

- назвы асоб жаночага полу;
- назвы рэк

Ніякі род

- неадушаўлёныя назоўнікі;
- назвы азёр

Род складанаскарочаных слоў вызначаецца па родзе асноўнага (апорнага) слова: *вышэйшая навучальная ўстанова* (ж. р.).

232. Вызначце назоўнікі паводле прыведзеных значэнняў. Падбярэце да назоўнікаў прыметнікі, каб па граматычнай форме прыметнікаў можна было вызначыць род нескланяльных назоўнікаў.

1. Падарожжа па кругавым маршруце. 2. Спартыўная барацьба, самаабарона без зброі. 3. Рознакаляровыя папяровыя кружочки, якімі абсыпаюць адзін аднаго на карнавалах, маскарадах. 4. Гарадская падземная электрычная чыгунка. 5. Набор страў да абеду ў сталовай, рэстаране. 6. Назва замужняй жанчыны ў Францыі.

Для даведкі: *самба, турнэ, метро, канфеці, мадам, меню.*

233. Прачытайце тэкст. Спішыце першы абзац, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Вызначце род і склон нескланяльных назоўнікаў.

Японская паэзія вельмі прыгожая. Але яна зусім не падобная да знаёмых нам вершаў. Адзін з цікавых яе жанраў — незвычайн.. хайку. Хайку вельмі каротк.., складаецца з 17 складоў. Утвары..ся хайку з японск.. танка. ^{сн} У (*ім/ёй*) 31 склад. Першыя

радкі класічн.. танка сталі выкарыстоўвацца як самастойныя творы — хоку, што з японскай мовы перакладаецца як «пачатковая страфа». Часам (*яго/яе*) таксама называюць хайку. Гэтыя вершы заваявалі сэрцы аматараў паэзіі ва ўсім свеце.

Знаёмай нам рыфмы ў хайку няма. Тут значна важнейшы рытм. У першым радку традыцыйна павінна быць пяць складоў, у другім — сем, а ў трэцім — зноў пяць. Яшчэ адна асаблівасць — кожны радок можа выконваць сваю ролю. Адзін распавядае пра тое, што адбываецца, другі — дзе адбываецца, а трэці — указвае калі. У хайку павінны прысутнічаць з’явы прыроды і поры года. Чытаць хайку — усё роўна, што глядзець на прыгожую карціну:

Між роснай травы
Дзьмухавей захістаўся.
Халодны ранак. *М. Шайбак.*
(З часопіса «Свет падарожжаў»).

Паспрабуйце стварыць сваю карціну праз верш у форме хайку. Якія вобразы можна ўявіць, паназіраўшы за тым, як падаюць сняжынкі? Да чаго падобнае сонца, якое апускаецца за гарызонт? Якія думкі ўзнікаюць, калі глядзіш на застылыя ў шэрані дрэвы? Выберыце адзін з прапанаваных варыянтаў ці свой варыянт як аснову для напісання хайку.

234. Напішыце сачыненне-аповяданне пра выпадак са свайго жыцця на тэму «Маленькае падарожжа». Падрыхтуйцеся да гэтай работы.

1. Падумайце над загаловам сачынення. Маленькім падарожжам можа быць звычайная прагулка, паездка з бацькамі, паход з сябрамі і інш. Галоўнае, каб у час падарожжа вы адкрылі для сябе штосьці новае, пазнаёміліся з новай краінай, сустрэліся з незвычайным чалавекам або паглядзелі на звыклых з’явы іншымі вачыма.

2. Падумайце, пра што будзе сачыненне, сфармулюйце і запішыце асноўную думку.

3. Складзіце рабочы план. Насупраць пунктаў плана запішыце апорныя словы.

4. Паводле тыпу маўлення сачыненне будзе апавяданнем. Успомніце будову тэксту-апавядання.

5. Па форме сачыненне будзе маналогам (апавяданне можа весціся ад 1-й асобы). Калі ў падарожжы будуць прымаць удзел іншыя персанажы, то ў тэкст сачынення будуць уключаны дыялог, простая мова.

6. Сачыненне павінна быць напісана ў мастацкім стылі. Таму разам з агульнаўжывальнай лексікай старайцеся выкарыстоўваць вобразныя сродкі мовы: параўнанні, словы ў пераносным значэнні, эпітэты.

7. Напішыце першы варыянт сачынення на чарнавіку. Прачытайце тэкст, праверце, ці ўдалося выканаць 1—5 пункты задання. Ці адпавядае колькасць абзацаў колькасці пунктаў плана?

8. Уважліва праверце пастаноўку знакаў прыпынку (звярніце ўвагу на афармленне дыялогу, калі ён уключаны ў тэкст). Праверце правапіс слоў.

С л о в ы і в ы р а з ы, якія можна выкарыстоўваць у якасці апорных: *краіна, край, зямля;*

падарожжа, паездка, вандроўка, вандраванне;

шлях, дарога, мяжа, мытня*;

чыгунка, чыгуначны вакзал, цягнік, самалёт;

чаканне, хваляванне, настрой, самаадчуванне;

сустрэча, знаёмства, уражанне, пачуццё;

паехаць, пайсці, накіравацца, адправіцца, рушыць;

спадабацца, здарожыцца, сталіцца;

Шчаслівай дарогі! Лёгкай дарогі! Усяго найлепшага! Да сустрэчы!

§ 39. Спосабы ўтварэння назоўнікаў

235. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Раствлумачце іх сэнс.

1. Гультайства горшае за хваробу. 2. Ранняя птушка дзюбку цярэбіць, а позняя — вочкі працірае. 3. На добрае запытанне добрае і апавяданне. 4. Не лянися за плужком, будзеш з піражком. 5. Адклад не ідзе на лад. 6. Птушачка па зернетку збірае і сытая бывае.

Вызначце, як утвораны выдзеленыя словы.

Назоўнікі ў беларускай мове ўтвараюцца рознымі спосабамі: **суфіксальным, прыставачным, прыставачна-суфіксальным, складаннем** (асноваскладаннем, словаскладаннем, складана-суфіксальным): *будаўнік, праўнук, асілак, інжынер-канструктар, снегаход, шасцікласнік*.

Суфіксы ў назоўнікаў могуць быць нулявымі, не выражанымі гукам: *адлятаць — адлёт, ціхі — ціш, блакітны — блакіт*. Такі спосаб словаўтварэння называецца **бяссуфіксным**, ці **нульсуфіксальным**.

236. Прачытайце тэкст. Які заглавак можна яму даць? Ад якіх слоў утварыліся выдзеленыя назоўнікі? Вызначце спосаб іх утварэння. Выпішыце выдзеленыя словы ў пачатковай форме, абазначце сродкі словаўтварэння.

«Прабабуля» зубной шчоткі была вядомая ў Старажытным Рыме яшчэ ў чацвёртым стагоддзі да нашай эры. У той жа час у **Закаўказзі** і Сярэдняй Азіі зубы чысцілі **лупінкамі** ад пладоў граната ці грэцкага арэха. **Жыхары** Сібіры і Урала карысталіся масцікай, якую варылі з сасновай смалы. А вось у В’етнаме ў далёкія часы зубы пакрывалі чорным лакам. На Русі баяры карысталіся **палачкай** з пучком шчаціння на канцы.

Зубная шчотка той канструкцыі, да якой мы прывыклі, з’явілася ў XVIII стагоддзі ў Германіі (*Паводле У. Багданава, С. Паповай*).

237. Прачытайце сказы. Ці можна іх назваць тэкстам?

Яны сцвярджаюць, што калі (*у/ў*)зяць цыркуль і абвесці **акружнасц(ц/ц)ю** (*Е/Я*)ўропу, то цэнтр яе будзе знаходзіцца на т(*э/а*)рыторыі Беларусі. **Но(ш/ж)ка** цыркуля будзе стаяць паміж Мінскам і Гроднам — (*у/ў*) Міры. Шмат краін аспрэчваюць права валодаць ге(*а/я*)графічным цэнтрам (*Е/Я*)ўропы. Тут, на сц(*е/я*)не старажытнага замка, і зафіксавана ге(*а/я*)графічная кро(*п/б*)ка. Беларускія (*в*)учоныя маюць на гэты конт (*у/ў*)ласнае **меркава(н/нн)е** (*Паводле А. Таборавай*).

Размясціце сказы так, каб атрымаўся тэкст. Спішыце, раскрываючы дужкі. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся выдзеленыя назоўнікі.

238. Прачытайце табліцу. Раскажыце, якое значэнне надаюць суфіксы назоўнікам. Да кожнай групы падбярыце ўласныя прыклады, запішыце, абазначце суфіксы назоўнікаў.

Значэнне слова	Суфіксы	Прыклады
Асоба паводле прафесіі, занятку	-нік-, -шчык-, -іст- (-ыст-), -ар-, -ач-, -ец-	Фокуснік, кранайшчык, лыжнік, артыст, змагар, скрыпач, касец, ...
Асоба паводле нацыянальнасці, месца жыхарства	-ін- (-ын-), -ук-, -ец-, -ак-	Балгарын, паляшук, українец, сібірак, ...
Асобы і жывыя істоты жаночага полу	-к-, -анк- (-янк-), -іц- (-ыц-), -ніц-, -ін- (-ын-)	Беларуска, кітаянка, гаспадыня, царыца, удзельніца, ...
Канкрэтныя прадметы, прылады	-ік-, -нік-, -ак-, -ок-, -унак-	Помнік, прыёмнік, здымак, глыток, ласунак, ...
Абстрактныя паняцці і з'явы	-оць/-асць-, -ств-, -б-, -ізм-, -енн-, -от-	Ужывальнасць, сяброўства, дружба, герайзм, захапленне, лягота, ...
Рэчывы і зборныя назоўнікі	-ін- (-ын-), -нік-, -няк-, -й-, -от-	Збжына, ельнік, хмызняк, пер'[іэ], лістога, ...

● Зрабіце марфемны разбор двух абстрактных і двух рэчывых назоўнікаў (на выбар).

З трыма назоўнікамі першай групы складзіце і запішыце сказы.

239. Прачытайце верш.

Пугач

У сасняку на скразняку
Сядзіць на зломаным суку
Пануры згорблены пугач
З маркотнай думкаю пра харч.^{сн}
Калі атуліць змрок гушчар,
Ён будзе цар і гаспадар.

А ўдзень узлезе ён на сук,
Дрыжыць і ловіць кожны гук.
Упаў кавалачак кары...
Шкрабецца мышанё ў нары...
Завухкай з голаду, заплач,
Пануры згорблены пугач!

А. Мінкін.

Выпішыце з верша назоўнікі, утвораныя суфіксальным спосабам. Падумайце, якое значэнне выражае суфікс як значымая частка ў запісаных словах.

Ад слова *гаспадар* утварыце назоўнікі. Вызначце спосабы словаўтварэння.

● Знайдзіце назоўнік, які абазначае назву маладой істоты. Вусна праскланяйце яго.

Падрэсліце ў вершы словы, у лексічным значэнні ці ў будове якіх выяўляецца самабытнасць, адметнасць беларускай мовы. Якія з іх з'яўляюцца «гаваркімі»?

§ 40. Правапіс назоўнікаў з суфіксамі *-ак-, -ык-, -ік-, -ачк-, -ечк-*; мяккі знак перад суфіксамі *-к-, -чык-* і ў суфіксах *-аньк-, -еньк-*

240. Прачытайце верш. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Малюнак

Надзя ў альбоме в..сну мал..вала —
Гожая дужа в..сна паўставала.
(?)образ в..сны атрымаўся жаночы:
Мілая ..смешка, чаро..ныя вочы,
Ўропкі в..снушак ля ясных вачэй,
Шчочкі палаюць за сонца ярчэй,
Ну а на шчоках — в..сёлыя **ямачкі**, —
Надзя пісала **малюнак** свой з **мамачкі**.

В. Жуковіч.

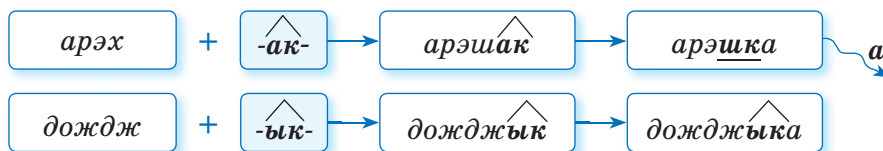
● Выдзеленыя назоўнікі разбярыце па саставе. У якіх словах суфікс надае слову дадатковае памяншальна-ласкальнае значэнне?

241. Ад прапанаваных слоў утварыце новыя словы пры дапамозе суфікса *-ак-* або *-ык-*. Размяркуйце іх па двух слупках у залежнасці ад таго, які суфікс будзе выкарыстаны.

Дубок, малаток, нож, малюнак, вецер.

Праскланяйце адзін назоўнік з суфіксам *-ак-* і адзін назоўнік з суфіксам *-ык-*. Што вы заўважылі ў правапісе слоў?

242. Разгледзьце схему правапісу слоў з суфіксамі **-ак-**, **-ык-**.

Падрыхтуйце выказванне ў навуковым стылі на тэму «Як не памыліцца ў правапісе слоў з суфіксамі **-ак-**, **-ык-**?».

243. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку, падбярыце загаловак.

Мая родная мова с..рабрыстай, ч..стай крыніцай выліваецца з маёй душы. Родная мова дапамагае гл..бока зразумець і палюбіць Айчыну. Яе словы як з..рняты для мукі, як **зоркі** для неба, як н..ктар для **кветак**. Слова беларускае ж..вое, гаваркое, музычнае, напеўнае, н..паўторнае. Мы ўсе павінны бера..чы гэты спа..чынны скар.. нашых про..каў! (*Паводле У. Лінскага*).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Выпішыце выдзеленыя назоўнікі ў пачатковай форме, утварыце ад іх словы з дапамогай суфікса **-ачк-**. У тэкстах якіх стыляў маўлення ўжываюцца словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі?

- Першы сказ разбярыце па членах сказа.
- Вызначце, якім спосабам утвораны выдзеленыя словы.

У назоўніках з памяншальна-ласкавымі суфіксамі мяккі знак пішацца:

- пасля мяккіх зычных перад суфіксам **-к-**: *зямель[^]ка, яблынь[^]ка*;
- пасля мяккіх [л'] і [н'] перад суфіксам **-чык-**: *паль[^]чык, аген[^]чык*;
- у суфіксах **-аньк-**, **-еньк-**: *песень[^]ка, рэчан[^]ька*.

244. Прачытайце прыказкі. Спішыце іх, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак. Раствлумачце правапіс мягкага знака.

1. Верасок і ў цян..ку зац..вітае.
2. Бол..ка доктара шукае.
3. І на здаровай яблын..цы гнілы яблык^ф знойдзеш.
4. І няў-

мел..ка пяе, калі голасу стае. 5. Кропел..кай мора не напоіш.
6. І кругламу камен..чыку ў падмурку месца будзе. 7. Усякая
зязюл..ка пра сваё кукуе.

245. Прачытайце верш.

Страціў слова, страціў спадчыннае слова —
Штосьці страціў у душы абавязкова!
Можа — **годнасці** хоць кропельку малую?
Можа — **мудрасці** хоць дробачку якую?
Можа — памяці хоць **зернетка-іскрынку**?
Можа — праўды хоць **пылінку-парушынку**?
Я не ведаю дакладна, што ты страціў.
Запытайся, ці не скажа табе маці...

Н. Гілевіч.

Спішыце, у выдзеленых назоўніках абазначце суфіксы. Якое значэнне яны надаюць словам?

Падбярыце антонім да слова *страціць*.

§ 41. Складаныя назоўнікі, іх правапіс

246. Прачытайце тэкст. Якія словы і выразы перадаюць асаблівасці казкі як жанру мастацкага стылю?

За трыдзевяць зямель, у трыдзясытым царстве-гаспадарстве плавае па моры-акіяне кіт. Кіт — незвычайны вадалюб. Імя яго — Велярыб. Пачуў ён лямант, які ўзнялі паны, і пытаецца:

— Чаго паны раскрычаліся?

— Няхай пан Кіт пакаштуе вунь таго быка, што пасецца на ўзгорку, — паважна запрашае пан Кубліцкі.

— А потым мы пана Кіта засмажым і з'ямо, — дадае пан Заблоцкі.

Велярыб выслухаў гэтыя прапановы, чорным вокам аглядае паноў і быка, запускае пад воблака вадзяны струмень, як вада-качка, і дае адказ:

— За пачастунак — дзякуй, але такога мы, кіты, не ямо. Зубы не тья. Ешце, панове, самі вашага быка. А мне б што-небудзь далікатнае, чарвячка або рыбку... — і Кіт паварочвае назад да мора (*Паводле П. Васючэнкі*).

Знайдзіце ў тэксце складаныя назоўнікі. Размяркуйце і запішыце іх па групах у залежнасці ад спосабу ўтварэння: 1) словаскладанне; 2) аснова-складанне; 3) складана-суфіксальны спосаб.

Якія выразы выкарыстоўвае Кіт, каб адмовіць панам у іх просьбе? Якія часткі можна выдзеліць у выказванні-адмове? Якія словы «змякчаюць» адмову? Чаму важна ў такіх выпадках быць ветлівым?

Складаныя назоўнікі пішучца разам і праз злучок.

Р а з а м п і ш у ц ц а назоўнікі:

- утварэння шляхам спалучэння дзвюх і больш асноў з дапамогай злучальных галосных: *снегаход, галалёд, законапраект*;
- першай часткай якіх з'яўляюцца іншамоўныя асновы *авія-, айта-, кіна-, касма-, тэле-, мота-, фота-, электра-, радыё-*: *авіяканструктар, фотаальбом, касмаграфія, электраток*.

247. Вызначце, якім спосабам утвораны словы. Раствлумачце іх лексічнае значэнне.

Рыбалоў, канькабежац, байкапісец, сарвігалава, тэлеглядач, ардэнаносец, кнігалюб, касмафізік, авіямадэліст, кінагерой, радыёдыджэй.

Падбярэце прыметнікі, якія характарызавалі б названых асоб. Слова-злучэнні запішыце.

248. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце складаныя назоўнікі і растлумачце іх напісанне.

З першакрыніц вядома, што ў часы, калі нашы далёкія про..кі жылі ў п..чорах, выхаваннем дз..цяці займалася выключна мама. Яна была і лекарам, і настаўнікам, і суддзёй. Так доўжылася да п..ці гадоў. А далей дзіця гадала ўсё племя.

Пазней, пры ф..адалізме, дз..цінства лічылася да с..мі гадоў. Пасля дзеці станавіліся памо..нікамі бацькам ва ўсім — у гаспадарцы, у хлебаро..стве, у рамёствах. Яны поўнасьцю залежалі ад домаўладальнікаў. Пазней пачалі лічыцца з дзецьмі, прызнаваць іх самастойнасць. Але толькі ў васьмнаццатым стагоддзі ў краінах Еўропы ўсур'ёз загаварылі пра дз..цей як пра асоб, іх правы і абавя..кі (*Паводле У. Ліпскага*).

● Вызначце стыль тэксту. Прывядзіце прыклады з тэксту, характэрныя для гэтага стылю маўлення.

П р а з з л у ч о к пішуцца назоўнікі:

- утвораныя ад двух самастойных слоў без злучальнай галоснай: *папараць-кветка, горад-герой, жар-птушка*;
- складаныя прозвішчы і геаграфічныя назвы: *Буда-Кашалёва, Санкт-Пецярбург, Дунін-Марцінкевіч*.

249. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак. Складзіце план тэксту.

Сёлета бусліная сям'я павялічылася ў тры разы — вывелася ажно чацвёрта (*птушаняты*). Бусел(?)тата і бусліха(?)мама даглядаюць дзяцей, стараюцца не абдзяліць ніводнага (*бусляня*). Аднаму ў разяўлены рот — жабяня, другому — рыбку, трэцяму — травінку(?)раслінку. Вырасшы ў я ім дапамагчы. Калі бусел з бусліхай паляцелі на пошукі ежы, залез на страху і ўладкаваў ля гнязда каструлю з рыбай, што раніцай налавіў.

Першай прыляцела бусліха. Зазірнула ў каструлю і апусціла ў яе сваю доўгую дзюбу. Узрадавалася, што ёсць чым накарміць (*дзеці*), і весела заклекатала. А бусляняты задаволена ківалі (*Паводле І. Муравейка*).

Спішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ставячы назоўнікі ў патрэбную форму. Раствлумачце правапіс складаных назоўнікаў.

- Падкрэсліце словы, у якіх літары **е, я, і** абазначаюць два гукі.

Вусна перакажыце тэкст. Дапоўніце яго паведамленнем пра тое, як буслы аддзячылі за дапамогу.

250. Утварыце рознымі спосабамі складанья назоўнікі і запішыце іх. Раствлумачце правапіс.

Хлеб + рэзаць, лес + стэп, плацеж + здольнасць, гук + запіс, лісце + падаць, кіно + сцэнарый, шафа + купэ, генерал + лейтэнант, мароз + устойліваць, сок + выціскаць, кава + варыць, жыццё + любіць.

§ 42. Правапіс *не (ня)*, *ні* з назоўнікамі

251. Запішыце назоўнікі, якія адпавядаюць прыведзеным значэнням. Ці ўжываюцца гэтыя словы без **не**?

1. Стан, калі не захоўваецца чысціня, парадак. 2. Няшчасны чалавек, які выклікае спагаду, спачуванне. 3. Выдумка, ілжывае паведамленне. 4. Вялікая рыбалоўная сетка. 5. Адсутнасць звестак, ведаў аб чым-небудзь. 6. Маленькая тонкая заколка для жаночай прычоскі. 7. Маладасведчаны чалавек.

Для даведкі: *небарака, нехайнасць, невад, небыліца, невідзімка, недавучка, неведомасць.*

невідзімка

● Якое з запісаных вамі слоў з'яўляецца мнагазначным? Утварыце на аснове яго спосабам словазлучання назоўнік. Запішыце з ім сказ.

Не (ня) з назоўнікамі **п і ш а ц ц а р а з а м**, калі:

- слова не ўжываецца без **не (ня)**: *непагадзь, нявольнік*;
- назоўнік з **не (ня)** можна замяніць сінонімам без **не (ня)**: *неспакой (трывога), нядоля (бяда), неадукаванасць (адсутнасць адукаванасці)*.

Не (ня) з назоўнікамі **п і ш а ц ц а а с о б н а**, калі ў сказе ёсць супрацьпастаўленне ці што-небудзь адмаўляецца: *Не праўда, а падман.*

Ні з назоўнікамі **з а ў с ё д ы п і ш а ц ц а а с о б н а**: *ні рыба ні мяса.*

252. Размяркуйце словазлучэнні па групам: 1) словазлучэнні, у якіх **не (ня)** — прыстаўка; 2) словазлучэнні, у якіх **не (ня)** — частка кораня. Устаўце патрэбную літару, растлумачце правапіс.

Памылка з-за н..ўважлівасці, спыніцца ў н..рашучасці, н..ахайнасць у справе, старажытны н..кропаль*, н..дакладнасць пры адказе, застацца н..вукам, закінуць н..вад, выказаць н..згоду, н..выразнасць выказвання, н..абгрунтаванасць адказу, н..дарэчнасць прапаноў, салодкі н..ктар, н..бяспечнасць учынкаў.

нектар

253. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце, дзе трэба, коскі. Растлумачце правапіс **не (ня)** з назоўнікамі.

1. (*Не*)дасол на сталe, перасол на спіне. 2. (*Не*)чужынка а свая радзінка. 3. (*Не*)сілай а розумам. 4. (*Не*)чалавек родзіць праўду а праўда сама нараджаецца. 5. (*Ня*)годніка глупству вучыць не трэба. 6. (*Не*)піток, (*не*)ядок — невялікі работнік. 7. (*Не*)рыба, што ў рацэ, а рыба, што ў руцэ. 8. (*Не*)штука растраціць — штука назбіраць.

Знайдзіце прыказку, якая вучыць ашчаднасці, беражлівасці. Успомніце іншыя ўстойлівыя выразы на гэту тэму.

254. Прачытайце гумарыстычны верш.

Салодкая лячэбніца

Як толькі за Оршай
Направа павернеш —
Прыедзеш у вёску
Пад назвай Цукерня.
Бабулі ласкавыя
Добра там лечаць
Дзяцей, што цукеркамі
Зубы калечаць.
На сонечным мёдзе
Пірожныя смажаць.

Гузы, сінякі
Тут марожаным мажуць.
Ды хутка ўсе дзеці
Пытаюць трывожна:
— Ізноўку цукеркі?
Не хочам пірожных!
Ні хлеба, ні мяса,
Ні кроплі гарчыцы?
Як цяжка лячыцца —
Цяжэй, чым вучыцца!

П. Панчанка.

Знайдзіце ў вершы назоўнікі, пры якіх ужываецца адмоўе **ні**. Зрабіце вывад пра тое, як пішацца **ні** з назоўнікамі.

● Выпішыце з тэксту рэчыўныя назоўнікі, вызначце іх скланенне.

Знайдзіце ў вершы аднакаранёвыя назоўнікі. Падбярыце да іх іншыя роднасныя словы, запішыце іх, абазначце карані.

255. Замяніце словазлучэнні назоўнікамі з прыстаўкай **не- (ня-)**. Запішыце.

1. Адсутнасць увагі. 2. Няшчасны выпадак. 3. Нездаровы стан. 4. Адсутнасць ахвоты. 5. Нелюдзімы чалавек. 6. Непаседлівы чалавек. 7. Адсутнасць прывычкі. 8. Страта прытомнасці. 9. Недахоп царпення. 10. Чалавек у няволі.

З трыма словамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце азначэнне назоўніку як часціне мовы.
2. Чым абумоўлена высокая ўжывальнасць назоўніка ў маўленні?
3. На аснове якіх прымет вылучаюцца адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі?
4. Якія назоўнікі маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку?
5. Што абазначаюць агульныя і ўласныя назоўнікі?
6. У чым адметнасць канкрэтных і абстрактных назоўнікаў?
7. У чым адметнасць зборных і рэчыўных назоўнікаў?
8. Што называецца скланеннем назоўніка?
9. Якія назоўнікі адносяцца да 1, 2 і 3-га скланення?
10. Якія назоўнікі адносяцца да рознаскланяльных?
11. Якімі спосабамі ўтвараюцца назоўнікі?

256. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу маўлення ён адносіцца? Дайце тэксту заглавак.

Звычайна людзі гавораць: «Бульба — хлеб.. падмога». І гэта праўда. Без бульбы нельга ўявіць ні традыцыйны, ні св..точны стол. За..седы яна побач з хлеб.. . Бульб.. вараць, п..куць, смажаць, фаршыруюць. А якія сма..ныя і ап..тытныя — толькі што з патэльн.. — дранікі! Сучасныя кулінары могуць прыгатаваць з бульб.. 500 розных страў.

Дзікія родзічы бульбы раслі ў Паўднёвай Амерыцы. Адтуль праз акіян, праз тысячы кіламетраў мараплаўцы Хрыстафора Калумба завезлі бульбу ў Еўропу. На нашу зямлю клубні трапілі дзякуючы Пятру I. З цягам часу чалавек ацаніў харчовыя якасці бульбы, назваў яе «другім хлебам». У засушлівыя гады, калі не

радзіла жыта, іншаземка ратавала людзей ад голаду, ад смерці. Нездарма народны пісьменнік Беларусі Янка Брыль вельмі слухна сказаў: «Пах бульбы — не проста пах, а водар жыцця» (*Паводле З. Марозава*).

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце назоўнікі, вызначце іх склон і скланенне.

Знайдзіце ў тэксце складаныя назоўнікі. Вызначце, як яны ўтварыліся.

Знайдзіце ў тэксце выказванні пра бульбу. Каму належаць словы ў першым выпадку? Хто аўтар другога выказвання?

Перакажыце частку тэксту, у якой падаюцца звесткі пра тое, як да нас трапіла бульба.

Якія стравы з бульбы гатуюць у вашай сям'і? Раскажыце сваім сябрам пра такія стравы, выкарыстоўваючы звесткі з першай часткі тэксту.

257. Прачытайце і адгадайце загадкі. Адгадкі запішыце. Пастаўце назоўнікі ў формы роднага, давальнага і меснага склonaў. Раствлумачце, ад чаго залежыць правапіс канчаткаў.

Адзін лье,
Другі п'е,
Трэці расце.

Лёгкі, але не падняць,
Сцалецца, як рагожа...
Бераг, лужок і стажок —
Кожны схавацца ў ім можа.

В. Жуковіч.

Урадзіўся ён высокі,
Шаўкавісты, сінявокі.
Апранае нас здавён.
Здагадайцеся, хто ён?

Цвіту ўсё лета я,
Жыву звычайна ў жыце,
Нашу хлапечнае імя.
Як зваць мяне, скажыце?

Знайдзіце ў загадках рознаскланяльны назоўнік. Праскланяце яго.

258. Запішыце словы, якія ўжываюцца, калі называем:

- 1) маладую істоту — дзіцяня каровы, авечкі, лісы, зубра;
- 2) памяшканне, дзе друкуюць кнігі; пякуць хлеб; прадаюць кнігі;
- 3) чалавека, які займаецца перапісваннем чаго-небудзь; капіраваннем; перакладам на іншую мову; пасланы ў разведку.

Раствлумачце правапіс суфіксаў назоўнікаў.

259. Прачытайце верш. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Зрабіце марфалагічны разбор трох назоўнікаў (на выбар).

Журавінка

Журавінка(яга..інка),
Вузенькі лісточ..к,
У маленькай журавін..
Кветка, як званочч..к.
Ружавее журавінк...,
Сонц.. наліваецца,

Ч..рванее, палымнее,
Сок.. набіраецца.
Вельмі любіць журавель
Яга..кі(кіслінкі).
Ну а мы з табой к..сель
Зварым з журавінк.. .

А. Дзержынскі.

260. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып маўлення. Раскажыце па-беларуску аб праблеме, якая закранаецца ў тэксце.

Всё человечество делится на две половины. Одна безумно любит животных и пытается адаптировать их к условиям городской жизни, взять на себя заботу о них. Вторая — безразлична и безучастна к проблемам братьев наших меньших.

Как сделать так, чтобы хорошо было всем? Чтобы одни вместе со своими питомцами не создавали хлопот соседям по площадке, подъезду, улице; другие были более терпимы к животным и их хозяевам, взявшим на себя ответственность за их существование. Давайте подумаем вместе! Ведь страшно представить мир без птиц, кошек, собак, если бы они вдруг исчезли. Он стал бы мрачным, пустынным, холодным, а люди — ещё более жестокими и унылыми. Давайте лучше радоваться — жизни, друг другу, всему живому! (*Из газеты «Друзья животных»*).

Знайдзіце ў тэксце адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі, запішыце іх беларускія адпаведнікі, размеркаваўшы па двух слупках.

Уявіце, што вы ўдзельнічаеце ў пасяджэнні гуртка аматараў прыроды, якое прысвечана праблемам аховы свойскай жывёлы. Падрыхтуйце паведамленне, у якім вы дасце адказ на пытанне, якое вельмі хвалюе аўтара артыкула. Выкажыце і абгрунтуйце сваю думку ў дачыненні да ўзнятай праблемы: як зрабіць так, каб добра было ўсім — і тым, хто вельмі любіць свойскую жывёлу і стараецца адаптаваць яе да дамашніх умоў жыцця, і тым, хто абьякавы да гэтай праблемы.

261. Выканайце тэматычную тэставую работу па раздзеле «Назоўнік».

Прыметнік

§ 43. Прыметнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма

262. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест пропуску словы для даведкі. Якую ролю яны адыгрываюць у тэксце? Вызначце яго стыль і тып.

Зямля

Майму воку адкрываецца ... абшар зямлі. Перада мною расцілаюцца яе ... багацці.

Як у казцы, нясуцца поры года: ... вясна, ... лета, ... восень, ... зіма.

Зямля! Чуецца тваё ... дыханне, што медам па жылах разліваецца (*Паводле Э. Бядулі*).

Для даведкі: *бязмежны, жыватворнае, багатая, маладая, гарачае, неверагодныя, здаровая.*

Да якой часціны мовы адносяцца словы, якімі вы дапоўнілі тэкст? Абгрунтуйце сваю думку. Выпішыце з тэксту словазлучэнні «прыметнік + назоўнік», пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага.

Разгледзьце малюнак. Якія колеры характарызуюць поры года?

263. Прачытайце тэкст. З якой мэтай выкарыстоўваюцца ў ім прыметнікі?

Бываюць словы^М розныя,
Бываюць словы ўсякія.
Бываюць словы ясныя,
І цвёрдыя, і мяккія,
Адважныя, упартыя,

І злосныя, суровыя.
Але абавязкова
Стаяць^Ф павінна справа
За кожным гэтым словам.
А. Дзеружынскі.

Запішыце другі сказ. Якім членам сказа з'яўляюцца прыметнікі? Назавіце прыметнікі-антонімы. Запішыце іх у пачатковай форме.

Прыметнік — самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні *які? чыі?*: *добразычлівы, восеньскі, матулін*.

Прыметнік змяняецца па ліках і склонах, а ў адзіночным ліку — і па родах. Род, лік і склон прыметніка залежаць ад роду, ліку і склону назоўніка: *зімовы настрой* (м. р., адз. л., Н. скл.), *зімовую казку* (ж. р., адз. л., В. скл.).

Пачатковая форма прыметніка — форма мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону: *белы, вясковы, зайцаў*.

У сказе прыметнік выконвае ролю азначэння або выказніка: *Каля белых бяроз, на зямлі белых рос буслава айчына* (В. Жуковіч). *Мне любы елкі і хвайны пад белай посцілкай снягоў* (Я. Колас).

264. Падбярыце да назоўнікаў прыметнікі і запішыце словазлучэнні. Выдзеліце канчаткі прыметнікаў і вызначце іх род.

Дырэктар Марыя Сяргееўна, шынель, Токія, безэ, плакса Васіліса, гваздзік, забіяка Максім, Нарач, шэрань, ДУА, лебедзь.

З двума ўтворанымі словазлучэннямі складзіце сказы. Падкрэсліце прыметнікі як члены сказа.

265. Прачытайце тэксты. Вызначце, да якога стылю яны адносяцца. Знайдзіце ў тэкстах апісанні і растлумачце, чым яны адрозніваюцца.

Рыжая чапля

I. Рэдкі залётны від. Верх г..лавы, чубок, палоскі і плямы на шыі чорныя, спіна шэра-бурая, крылы ш..раватыя, з чорнымі канцамі. Г..лава, шыя і грудзі рыжыя, дзюба і ногі жа..тавата-бурыя (*Паводле «Чырвонай кнігі ў казках і вершах»*).

Рыжая чапля

II. Алесь сустрэў бацьку каля вёскі. У руках ён асцярожна трымаў прыгожую вялікую птушку. На галаве ў яе была чорная бліскучая плямка, падобная да капялюшыка. Чубок — некалькі заостраных пёркаў. Доўгая шыя і грудзі залаціліся ў промнях сонца. Толькі жаўтавата-бурая дзюба звисала з бацькавай рукі.

— Трэба, сынку, хутчэй несці чаплю дахаты, — сказаў бацька. — Браканьеры яе паранілі, крыльцы падбілі... (Паводле В. Праўдзіна).

Спішыце першы тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Вусна складзіце некалькі сказаў, каб закончыць апавяданне. Разгледзьце фотаздымкі. Па якіх прыметах вы пазналі птушак?

У маўленні прыметнікі выкарыстоўваюцца для таго, каб:

- падкрэсліць адметныя прыметы прадмета;
- стварыць яркае вобразнае апісанне;
- паказаць стаўленне аўтара да прадмета, з’явы, падзеі.

266. Аднавіце фразеалагізмы, устанавіўшы адпаведнасць паміж словамі першага і другога слупкоў. Запішыце ўстойлівыя выразы, ужываючы прыметнікі ў патрэбнай форме. Вызначце канчаткі прыметнікаў.

бабін	край
малочны	рэкі
пярэдні	грамата
кітайскі	лета

Які фразеалагізм мае значэнне ‘тое, у чым цяжка разабрацца’?

§ 44. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі

267. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак.

Вожык — адзін з любімых п..рсанажаў народных казак і дзіцячых мультфільмаў. Гэты звярок — л..сны жыхар. Ён харчуецца нас..комымі. Але часам можа і птушынае гн..здзечка разарыць.

Галоўнай асаблівасцю вожыка з’яўляюцца вострыя іголки на спіне^ф і баках. Яны ўтварыліся ў далёкіх вожыкавых продкаў з валасянога^с покрыва і служаць надзейнай аховай маленькага звярка ад злых ворагаў (Паводле Г. Аўласенкі).

Выпішыце з тэксту прыметнікі, што абазначаюць прыметы прадметаў паводле: 1) якасці, знешняга выгляду, памеру; 2) адносін да прадмета, асобы, месца; 3) прыналежнасці жывёле.

Спішыце першы абзац, устаўляючы прапушчаныя літары.

Паводле значэння прыметнікі падзяляюцца на якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў паводле іх якасцей і адказваюць на пытанні *які? якая? якое? якія?: добры, упэўнены, чырвоны, спелы.*

Якасныя прыметнікі могуць спалучацца са словамі *вельмі, надта*: *вельмі дарагі, надта здольны.*

Адносныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў паводле іх адносін да прадмета, асобы і адказваюць на пытанні *які? якая? якое? якія?: шаўковы пояс — пояс з шоўку, дзіцячая пляцоўка — пляцоўка для дзяцей.*

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў паводле іх прыналежнасці пэўнай асобе ці жывёле і адказваюць на пытанні *чыі? чыя? чыё? чые?: мамін голас, баброва плаціна, Васількоў шыйтак, Ірынін пенал.*

Адносныя і прыналежныя прыметнікі не могуць спалучацца са словамі *вельмі, надта.*

268. Прачытайце табліцу.

Разрады прыметнікаў па значэнні	
Назвы прымет паводле:	
Якасныя	<ul style="list-style-type: none"> • формы і памеру: <i>шырокая да рога, круглы стол;</i> • колеру і масці: <i>сіняе неба, буланы конь;</i> • смаку і паху: <i>горкі палын, духмяны хлеб;</i> • фізічных асаблівасцей: <i>высокі сусед, кульгавае цяля;</i> • рыс характару і разумовых здольнасцей: <i>шчырая сяброўка, кемлівае дзіця</i>
Адносныя	<p>адносін да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • асобы: <i>дзіцячыя цацкі, вучнёўскі шыйтак;</i> • прадмета: <i>камп'ютарны стол, тэлефонны даведнік;</i> • матэрыялу ці рэчыва: <i>ільняны ручнік, айсяная каша;</i> • месца: <i>вясковы жыхар, лугавая кветка;</i> • часу: <i>вясенні гром, учарашні дзень</i>
Прыналежныя	
Якасныя	<ul style="list-style-type: none"> • прыналежнасці асобе: <i>татаў шалік, Антосеў смартфон</i>
Адносныя	<ul style="list-style-type: none"> • прыналежнасці жывёле: <i>буслава гняздо, лісіная нара</i>

269. Прачытайце прыметнікі і растлумачце іх значэнні. Вызначце, да якога разраду яны адносяцца.

Светлы, медны, ластаўчын, сакавіты, чорна-белы, заўтрашні, Надзеін^ф, асенні, упарты, гняды, дзядулеў, добразычлівы, бацькоўскі, вусаты, Коласаў, школьны, мядовы, бабулін, шырокі.

З адным прыметнікам кожнага разраду складзіце словазлучэнне.

Звярніце ўвагу!

Якасныя прыметнікі могуць ужывацца ў кароткай форме.

Кароткая форма прыметніка ў назойным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду мае нулявы канчатак: *сын дуж* □, *хлеб горак* □; у жаночым і ніякім родзе — канчатак **-а**: *праца са-лодк* **а**, *дзіця шчаслів* **а**; у множным ліку — канчатак **-ы (-і)**: *вучні гатов* **ы**, *мясціны дораг* **і**.

У сказе кароткая форма прыметніка выконвае ролю выказніка: *Печ прыгорне* нас, як матка, добра там, дзе я здароў* (Я. Колас).

270. Прачытайце. Растлумачце сэнс прыказак. Выпішыце са сказаў кароткія прыметнікі. Падбярыце да іх адпаведныя прыметнікі ў поўнай форме.

У з о р: *повен* □ — *поўн* **ы**, *поўн* **а** — *поўн* **ая**, *поўн* **ы** — *поўн* **ыя**.

1. Горка часам праца, ды хлеб ад яе салодкі^с. 2. Не той харош, хто з твару прыгож, а той харош, хто на справу гош. 3. Вясна кветкамі багата, а восень з пірагамі ў хату. 4. Ён хоць і не багат, але госцю рад. 5. І ваўкі сыты, і козы цэлы.

Якое значэнне мае слова *гош* у другім сказе: а) ‘прыгодны для якіх-небудзь мэт’; б) ‘прывабны’?

271. Складзіце словазлучэнні «прыметнік + назойнік». У спалучэнні з якімі назойнікамі прыметнік будзе адносным ці прыналежным, а ў спалучэнні з якімі — якасным?

музычны $\begin{cases} \rightarrow \text{інструмент} \\ \rightarrow \text{голас} \end{cases}$

свінцовая $\begin{cases} \rightarrow \text{куля} \\ \rightarrow \text{хмара} \end{cases}$

залатое $\begin{cases} \rightarrow \text{калье} \\ \rightarrow \text{дзяцінства} \end{cases}$

кураыная → памяць
 → дзюба
 → катлета

воўчы → хвост
 → апетыт
 → кажух

Запішыце словазлучэнні з якаснымі прыметнікамі. З адным словазлучэннем складзіце сказ. Падкрэсліце прыметнік як член сказа.

Адносныя і прыналежаўныя прыметнікі могуць пераходзіць у якасныя.

У словазлучэнні *срэбны бранзалет* (у значэнні ‘зроблены са срэбра’) прыметнік *срэбны* з’яўляецца адносным, а ў словазлучэнні *срэбны іней* (у значэнні ‘падобны да срэбра’) гэты прыметнік ужываецца ў значэнні якаснага.

У словазлучэнні *кураыны хвост* (у значэнні ‘хвост, які належыць курыцы’) прыметнік *кураыны* з’яўляецца прыналежным, а ў словазлучэнні *кураыны розум* (у значэнні ‘розум, як у курыцы’) — якасным.

272. Прачытайце тэкст. Ці можна лічыць яго гумарыстычным?

Саша заўважыў у кантралёра^с лісіны каўнер і запытаў у мамы: — Гэта цёця прычапіла лісу, каб яе зайцы баяліся?

Т. Сучкова.

Якое значэнне мае слова *лісіны* ў словазлучэнні *лісіны каўнер*: а) ‘які належыць лісе’; б) ‘зроблены з футра лісы’; в) ‘такі, як у лісы’? Назавіце разрад гэтага прыметніка па значэнні.

Складзіце словазлучэнне з прыметнікам *лісіны* ў значэнні ‘такі, як у лісы’. У прамым ці пераносным значэнні ўжываецца гэты прыметнік?

Звярніце ўвагу!

Прыналежаўныя прыметнікі могуць пераходзіць у адносныя, калі яны маюць значэнне ‘зроблены з ...’. Прыметнік *воўчае* ў словазлучэнні *воўчае логова* (у значэнні ‘логова, што належыць ваўку’) з’яўляецца прыналежным, а ў словазлучэнні *воўчае футра* (у значэнні ‘футра са скуры ваўка’) — адносным.

273. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце, да якога разраду адносяцца прыметнікі.

1. Расчасалі^{сн} вішні шоўкавыя косы і ўранілі долу снежавы вянок (П. Трус). 2. І над вёскаю далёка чуецца бусліны клёкат (Г. Аўласенка). 3. Малюе мастачка зіма крышталёныя кветкі на шкле і дзівіцца з шыбы сама пры цьмяным, халодным святле (М. Курыла). 4. Наварысты курыны булён яшчэ ў XII стагоддзі лічыўся лекамі супраць грыпу і прастуды («Звязда»). 5. Так пяе птушыны хор, аж звініць зарэчны бор! (А. Русак).

Якое слова мае значэнне ‘з густым наварам’?

булён

§ 45. Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх утварэнне і ўжыванне

274. Прачытайце тэкст. На колькі сэнсавых частак яго можна падзяліць?

Чаму снег рыпіць пад нагамі?

Снег складаецца з **найдрабнейшых** часцінак замёрзлай вады. Рыпенне снегу — гэта ўсяго толькі шум ад расціснутых крышталікаў. Рыпіць снег^м толькі ў мароз. Чым **мацнейшы** мароз, тым **вышэйшая** танальнасць* рыпення. Узмацненне маразоў робіць ледзяныя крышталікі **больш цвёрдымі** і крохкімі.

Калі на двар.. мароз, то ты не змож..ш скачаць снежны к..мяк, таму што снег занадта ра..сыпісты. Вельмі мокры снег таксама не пад..дзе, бо снежная баба стане падобнай да апаленай свечкі (Паводле А. Чайкі).

крыштáлік

Запішыце выдзеленыя словы ў пачатковай форме паводле ўзору.

У зор: *найсвятлейшы* — *светлы*, *дужэйшы* — *дужы*, *больш мяккі* — *мяккі*.

Спішыце апошні абзац, устаўляючы прапушчаныя літары.

Якасныя прыметнікі могуць мець вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання прыметнікаў паказвае, што ў адным прадмеце якасці больш ці менш у параўнанні

з іншым прадметам: *вясёлы — весялейшы за сябра, малады — больш малады, чым бацька*. Вышэйшая ступень параўнання паказвае і на большае ці меншае праяўленне прыметы ў аднаго прадмета, асобы, жывёлы, з’явы: *дзядуля стаў мудрэйшым, калідор зрабілі шырэйшым, ён быў менш вясёлы*.

Найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў абазначае самую высокую або самую нізкую ступень якасці: *моцны — наймацнейшы або самы моцны, дрэнны — найгоршы або самы дрэнны*.

Пры формах вышэйшай ступені параўнання могуць ужывацца словы *куды, яшчэ*: *куды лепшы, яшчэ горшы*.

275. Прачытайце. Запішыце ў асобныя групы сказы з прыметнікамі ў форме вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

1. Як сонца, матуля найлепшая ў свеце (*У. Мазго*). 2. Вецер уверсе быў мацнейшы, чым на зямлі (*Я. Сінакоў*). 3. Мама імя — самае лепшае, мама і слова — найдаражэйшае (*М. Хведаровіч*). 4. Камета Галея^Ф значна больш актыўная за іншыя кометы (*А. Чайка*). 5. Прыпяцкія балоты лічацца самымі вялікімі ў Еўропе (*Г. Аўласенка*).

Растворыце, што абазначаюць прыметнікі ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання прыметнікаў мае простую (*прыгажэйшы*) і складаную (*менш прыгожы*) формы.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца ад пачатковай формы якасных прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ейш-(-эйш-)*: *цікавы — цікавейшы, высокі — вышэйшы* ці пры дапамозе іншых асноў: *добры — лепшы, дрэнны — горшы*.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўжываецца ў канструкцыях «прыметнік + *за* + В. скл.», «прыметнік + *чым* + Н. скл.»: *дзядуля мудрэйшы за ўнука; дзень даўжэйшы, чым ноч*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца шляхам спалучэння прыметнікаў са словамі *больш (болей), менш (меней)*: *сучасны — больш сучасны, чым ... ; самастойны — больш самастойны за ...*. Калі параўноўваецца прымета прадмета з яго папярэднім станам, то прыназоўнік *за* не ўжываецца: *я стаў весялейшым ці больш вясёлым*.

Зварніце ўвагу!

Спалучэнні слоў *вельмі, надта* з прыметнікам не з'яўляюцца формамі ступеней параўнання: *вельмі мокры, надта халодны*.

276. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Грак і шпак

Дзень шпаку даказваў грак,
Што ў яго чарнейшы фрак^т.
Ды не мог згадзіцца шпак,
Што ў яго святлейшы фрак.
А ў пяску як паваляліся —
Болей птушкі не спрачаліся.

А. Зэкаў.

Знайдзіце ў тэксце прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання. Вызначце, як яны ўтварыліся. Абзначце асновы і суфіксы.

Выкарыстоўваючы формы ступеней параўнання з тэксту, складзіце сказы з выразамі *чарнейшы за ... , святлейшы, чым ...*.

277. Прачытайце і адгадайце загадку.

Аднойчы дзядзька^ф русы
Спаткаўся ў полі нам:
Тырчаць угору вусы
(Доўгі), чым сам.

Н. Гілевіч.

У якой форме ўжыты ў тэксце прыметнік *доўгі*? Як яна ўтварылася?

278. Разгледзьце малюнкi. Параўнайце прыметы прадметаў. Выкарыстоўвайце простыя і складаныя формы вышэйшай ступені параўнання.

Для даведкі: *вялікі, малады, сумны, малы, нізкі, стары, высокі, вясёлы.*

Складзіце і запішыце два сказы з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Пакажыце графічна, як яны ўтварыліся.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца ад простага формы вышэйшай ступені пры дапамозе прыстаўкі **най-**: *малы — меншы — найменшы, вялікі — большы — найбольшы.*

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца шляхам далучэння слова **самы** (*самая, самае, самыя*) ці **найбольш, найменш** да пачатковай формы якаснага прыметніка: *самы малы, самы вядомы; найбольш цёплы, найменш любімы.*

Формы найвышэйшай ступені параўнання могуць ужывацца з прыназоўнікамі **з і сярод**: *найсмялейшы з нас, самы смелы сярод хлопцаў.*

Звярніце ўвагу!

Прыметнік **малодшы** ўжываецца ў значэнні ‘больш позні паводле часу свайго з’яўлення’: *малодшая сястра, малодшае пакаленне.* У якасці антоніма да слова **малодшы** ўжываецца прыметнік **старэйшы**: *Збудавай старэйшы брат мне драўляны самакат* (М. Мятліцкі).

Такія прыметнікі не з’яўляюцца формай ступені параўнання.

279. «Рашыце» моўную задачу. Утварыце прапушчаныя формы ступеней параўнання. Прапорцыі запішыце, абазначце суфіксы прыметнікаў.

У з о р: *ціхі: ? = ? : даўжэйшы* — *ціхі: цішэйшы = доўгі: даўжэйшы*.

1. Высокі: ? = ? : мацнейшы.
2. Дрэнны: ? = ? : лепшы.
3. Светлы: ? = ? : самы цёмны.
4. Далёкі: ? = ? : найшырэйшы.
5. Дакладны: ? = ? : больш вузкі.
6. Прыгожы: ? = ? : найменш смелы.

Звярніце ўвагу!

У рускай мове для таго, каб перадаць гранічную ступень якасці, ужываецца форма, утвораная пры дапамозе суфіксаў *-айш-*, *-ейш-*: *глубочайшее озеро, древнейший костёл*.

Для беларускай мовы ў такіх выпадках характэрна форма найвышэйшай ступені параўнання: *найглыбейшае возера, найстаражытнейшы касцёл*.

280. Прачытайце інфармацыю пра старажытныя гарады Беларусі.

Параўнайце беларускія гарады, выкарыстоўваючы выразы: *найстаражытнейшы ... , самы старажытны ... , маладзейшы за ... , старэйшы, чым ... , больш старажытны за ... , менш старажытны, чым ...*

Які беларускі горад з'яўляецца самым старажытным? Письмова адкажыце на пытанне, ужываючы простую форму найвышэйшай ступені параўнання.

Складзіце «Кнігу геаграфічных рэкордаў Беларусі»: запішыце некалькі сказаў пра «самыя-самыя».

Найстаражытнейшыя гарады Беларусі		
1		Полацк 862 г.
2		Віцебск 974 г.
3		Тўраў 980 г.
4		Заслаўе 985 г.
5		Ваўкавыск 1005 г.
6		Брэст 1019 г.
7		Навагрудак 1044 г.
8		Браслаў 1065 г.
9		Мінск 1067 г.
10		Орша 1067 г.
11		Лагойск 1078 г.
12		Пінск 1097 г.
13		Давыд-Гарадок 1100 г.
14		Барысаў 1102 г.
15		Слуцк 1116 г.

281. Прачытайце тэкст, замяняючы пачатковую форму прыметніка формамі вышэйшай або найвышэйшай ступеней параўнання. Вызначце, да якога стылю адносіцца тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Прыгожы куточак на беразе спакойнай і п..ўнаводнай Бярэзіны аблюбавала пара леб..дзяў. Круглы го.. гэтыя г..нарлівыя белыя птахі жывуць на в..дасховішчы і чаруюць людзей сваёй н..звычайнай прыгажосцю. Глянеш на іх — і яшчэ (*мілы*) сэрцу становіцца родная прырода. Але (*вялікі*) радасць птушкі прыносяць дзецям.

У адзін год стаяла суровая зіма. Часам траскучыя маразы дасягалі сарака градусаў. Ноччу яны былі яшчэ (*вялікі*). На вадасховішчы^{сп}, дзе зімавала пара лебедзяў, не замерзла толькі адна палонка*. Але яна з кожным днём станавілася ўсё (*малы*) і (*малы*). Тады на дапамогу любімым лебедзям прыйшлі вучні мясцовай школы. Яны злавлілі^с птушак і прынеслі ў школу. Даглядалі іх усю зіму, а ранняй вясной выпусцілі на волю. Удзячныя людзям лебедзі так і засталіся ў родным куточку (*Паводле Я. Галубовіча*).

Чаму лебедзі застаюцца зімаваць у родных мясцінах?

Разгледзьце фотаздымак. Складзіце на яго аснове два сказы з прыметнікамі ў форме вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

Запішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Вусна перакажыце тэкст.

282. Прачытайце выслоўі знакамітых людзей. Якой асноўнай думкай аб'яднаны ўсе выказванні?

1. Язык — лучший посредник для установления дружбы и согласия (*Э. Роттердамский*). 2. Язык — самое опасное оружие (*Пабло де ла Барка*). 3. Язык — это оружие литератора... Чем лучше оружие — тем сильнее воин (*М. Горький*). 4. Величайшее богатство народа — его язык (*М. Шолохов*).

Перакладзіце сказы на беларускую мову, запішыце.

Растлумачце, як утварыліся формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў. Вызначце іх склон, лік і род.

283. Спішыце прыказкі, замяняючы словы ў дужках формамі вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

1. Ад добрага чалавека вада (*дарагая*), чым мёд ад кепскага.
2. Дрэнны мір (*добры*) за добрую сварку.
3. Любоў і праўда (*моцны*) за страх.
4. Ён смелы^м толькі перад (*слабы*) за сябе.
5. Добры, шчыры друг — (*вялікі*) багацце.

§ 46. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у адзіночным ліку

284. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца?

Ружовы верш

Ружовы фламінга^м ў ружовай вадзе
 Ружовае пер'е перабірае.
 У небе ружовым чароды аблок
 Ружовае сонца пераганяе.

● Выпішыце з тэксту словазлучэнні «прыметнік + назоўнік». Вызначце род, лік, склон прыметніка. Абзначце канчаткі.

285. Прачытайце табліцу. Дайце ёй назву. Чаму прыклады словазлучэнняў пададзены толькі ў назоўным склоне?

Склон	Мужчынскі род	Ніякі род
Н.	зімов ы дзень мал ы хлопчык гарач ы хлеб сух і палын вячэрн і змрок	зімов ае адзенне мал ое дзіця гарач ае полымя сух ое лісце вячэрн яе неба
Р.	-ага, -ога, -яга	
Д.	-аму, -ому, -яму	
В.	як Н. ці Р.	як Н.
Т.	-ым, -ім	
М.	-ым, -ім	

Вусна праскланяйце словазлучэнні, ставячы пытанні ўскосных склонаў. Параўнайце канчаткі прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду.

У **назоўным склоне** якасныя і адносныя прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку маюць канчаткі **-і, -ы**: *вячэрн[і] змрок, сух[і] палын; зімов[ы] дзень, мал[ы] хлопчык, гарач[ы] хлеб.*

Прыметнікі ніякага роду з асновай на мяккі зычны маюць канчатак **-яе**: *вячэрн[яе] неба, сін[яе] возера.*

Прыметнікі ніякага роду з асновамі на іншыя зычныя маюць канчаткі: **-ае** — не пад націскам: *зімов[ае] адзенне, гарач[ае] полымя*; **-ое** — пад націскам: *мал[оe] дзіця, сух[оe] лісце.*

286. Разгледзьце малюнак. Закончыце выказванне, далучыўшы да яго назоўнік. Сказ запішыце. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

У якой сітуацыі можна выкарыстаць гэты сказ? Пракланяйце спалучэнні слоў: *вясёлы, добры, яркі дзень нараджэння і вясёлае, добрае, яркае свята.* Параўнайце канчаткі прыметнікаў.

У **вінавальным склоне** канчаткі прыметнікаў ніякага роду супадаюць з канчаткамі назоўнага склону:

- В. скл. = Н. скл.: Н. скл. *зімов[ае] адзенне, мал[оe] дзіця* — В. скл. *зімов[ае] адзенне, мал[оe] дзіця.*

Канчаткі прыметнікаў мужчынскага роду залежаць ад таго, да якога назоўніка дапасуецца прыметнік:

- В. скл. = Н. скл. (неадушаўлёны назоўнік): Н. скл. *зімов[ы] вечар, гарач[ы] хлеб* — В. скл. *зімов[ы] вечар, гарач[ы] хлеб*;
- В. скл. = Р. скл. (адушаўлёны назоўнік): Р. скл. *гарадск[ога] жыхара, мал[ога] хлопчыка* — В. скл. *гарадск[ога] жыхара, мал[ога] хлопчыка.*

287. Прачытайце словазлучэнні. Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага. Вывядзіце склон прыметнікаў.

Дзівіцца з кемлів.. вясков.. жыхара, шукаць маленьк.. сталёв.. ножык, гуляць у нов.. гарадск.. парку, грэцца на цёпл.. летн.. сонцы, падбздзёрыць ціх.. сціпл.. сябра, напісаць дараг.. любім.. дзядулю^м.

Запішыце словазлучэнні, устаўляючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў.

Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) канчаткі якасных і адносных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду супадаюць:

- у родным склоне — *-ага, -ога, -яга*: зімов **ага**, гарач **ага**; мал **ога**, сух **ога**; вячэрн **яга**, сін **яга**;
- у давальным склоне — *-аму, -ому, -яму*: зімов **аму**, мал **ому**, вячэрн **яму**;
- у творным і месным склонах — *-ым, -ім*: зімов **ым**, гарач **ым**, мал **ым**, сух **ім**, вячэрн **ім**, сін **ім**.

288. Прачытайце табліцу, устаўляючы прапушчаныя канчаткі.

Скланенне прыметнікаў жаночага роду		
Склон	Прыметнікі жаночага роду з асновай на:	
	цвёрды і зацвярдзелы зычныя; -г-, -к-, -х-	мяккі зычны
Н.	зімов ая казка гарач ая пара гарадск ая дзяўчынка	сін яя кветка учарашн яя падзея
Р.	зімов ай казкі гарач.. пары гарадск ой дзяўчынкі	сін.. кветкі учарашн яй падзеі
Д.	зімов.. казцы гарач ай пары гарадск ой дзяўчынцы	сін яй кветцы учарашн.. падзеі
В.	зімов ую казку гарач ую пару гарадск.. дзяўчынку	сін.. кветку учарашн юю падзею
Т.	зімов ай (<i>-аю</i>) казкай гарач.. парой гарадск ой (<i>-ою</i>) дзяўчынкай	сін.. кветкай учарашн яй падзеяй
М.	(у) зімов.. казцы (на) гарач ай пары (пры) гарадск ой дзяўчынцы	(на) сін яй кветцы (на) учарашн.. падзеі

Ад чаго залежыць напісанне канчаткаў прыметнікаў жаночага роду?

289. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце род, лік, склон прыметнікаў.

1. (Залаты) м..целіца зноў (сярэбраны) зменіцца (А. Пісьмянкоў). 2. (Маленькі), як с..рца, Беларусь (адданы) любо..ю вырастае^{сл} (Л. Тарасюк). 3. Спявае дз..ўчынка-валошка Г..родні (начны) калыханку (У. Мазго). 4. Вучні рушылі ў школу чарадой* (жывы), (вясёлы) (М. Лукша). 5. Мы дзеці (велічны) краіны, тут нам утул..на, як нідзе (М. Пазнякоў).

У **назоўным** склоне адзіночнага ліку якасныя і адносныя прыметнікі жаночага роду ўжываюцца з канчаткамі **-ая, -яя**: зімов**ая** казка, сух**ая** трава, сін**яя** кветка.

У **родным, давальным, творным і месным** склонах прыметнікі жаночага роду маюць канчаткі **-ой, -ай, -яй**: сух**ой** (травы, траве, травой, (у)траве); зімов**ай** (казкі, казцы, казкай, (у)казцы); сін**яй** (кветкі, кветцы, кветкай, (на)кветцы).

З а ў в а г а! У **родным** склоне прыметнікі жаночага роду могуць ужывацца з канчаткамі **-ое, -ае, -яе**: сух**ое** травы, зімов**ае** казкі, сін**яе** кветкі, а ў **творным** — з канчаткамі **-ою, -аю, -яю**: сух**ою** травой, зімов**аю** казкай, сін**яю** кветкай. Прыметнікі з канчаткамі **-ое, -ае, -яе** і **-ою, -аю, -яю** характэрны для гутарковага і мастацкага стыляў.

290. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Нашы продкі шанавалі бога зімы Зюзю — стар..нізеньк.. дзядка^м з доўг.. бел.. барадой. Хадзіў ён у бел.. адзенні, басанож, з непакрыт.. галавой. У руках трымаў чарадзейн.. булаву. Зюзя жыў у густым лесе, толькі часам зазіраў у бліжэйш.. вёску. Прыходзіў^с папярэдзіць пра моцн.. мароз, паесці калядн.. куцці (Паводле вучэбнага дапаможніка «Беларуская літаратура. 6 клас»).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў. Вызначце іх род, лік, склон.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны В. Славука «Зюзя». Як выглядае бог зімы? Перакажыце частку тэксту, у якой падаецца апісанне Зюзі.

§ 47. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у множным ліку

291. Прачытайце. Якую думку перадае аўтар у вершаваных радках?

Родны край — край азёраў гл..бокiх
 І чаромхавых белых завей,
 Край б..розак і сосен высокіх,
 Працавітых і шчырых людзей^м.

Я. Жабко.

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Пастаўце пытанні ад назоўнікаў да прыметнікаў, якія іх паясняюць. Вызначце, у якой форме ўжыты прыметнікі. Раствлумачце, чаму яны маюць розныя канчаткі.

292. Прачытайце табліцу. Ад чаго залежаць канчаткі прыметнікаў?

Скланенне прыметнікаў у множным ліку			
Склон	Прыметнікі з асновай на:		
	цвёрды і зацвярдзелы зычныя	-г-, -к-, -х-	мяккі зычны
Н.	зімов ^{ыя} вечары бур ^{ыя} мядзведзі	гарадск ^{ія} вуліцы дараг ^{ія} сябры	ранішн ^{ія} газеты сін ^{ія} вочы
Р.	зімов ^{ых} вечароў бур ^{ых} мядзведзяў	гарадск ^{іх} вуліц дараг ^{іх} сяброў	ранішн ^{іх} газет сін ^{іх} вачэй
Д.	зімов ^{ым} вечарам бур ^{ым} мядзведзям	гарадск ^{ім} вуліцам дараг ^{ім} сябрам	ранішн ^{ім} газетам сін ^{ім} вачам
В.	зімов ^{ыя} вечары бур ^{ых} мядзведзяў	гарадск ^{ія} вуліцы дараг ^{іх} сяброў	ранішн ^{ія} газеты сін ^{ія} вочы
Т.	зімов ^{ымі} вечарамі бур ^{ымі} мядзведзямі	гарадск ^{імі} вуліцамі дараг ^{імі} сябрамі	ранішн ^{імі} газетамі сін ^{імі} вачамі
М.	(на) зімов ^{ых} вечарах (пры) бур ^{ых} мядзведзях	(на) гарадск ^{іх} вуліцах (пры) дараг ^{іх} сябрах	(у) ранішн ^{іх} газетах (у) сін ^{іх} вачах

Складзіце два сказы са словазлучэннямі *бурый мядзведзі* і *зімовыя вечары*, ужываючы назоўнікі і прыметнікі ў форме вінавальнага склону.

293. Прачытайце і адгадайце загадку.

Пад зімн.. залевай*   Прыгож.. маністах*.
Стаіць каралевай —   Маніст не шкадуе —
У ярк.., агніст..   Птушак^М частуе.

М. Пазнякоў.

Якое слова мае значэнне ўпрыгожанне з манет, пацерак, каштоўных камянёў, што надзяваецца на шыю?

Выпішыце словазлучэнні «прыметнік + назоўнік». Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага. Вызначце лік і склон прыметнікаў.

Праскланяйце спалучэнне *яркія, агністыя прыгожыя маністы*.

У **назоўным склоне** множнага ліку прыметнікі маюць канчаткі **-ыя** (аснова на цвёрды і зацвярдзелы): *зімов[ыя]*, *бур[ыя]*; **-ія** (аснова на *г, к, х* і мяккі): *дараг[ія]*, *сін[ія]*.

У **вінавальным склоне** канчаткі прыметнікаў залежаць ад таго, да якога назоўніка дапасуецца прыметнік:

- В. скл. = Н. скл. (неадушаўлены назоўнік): Н. скл. *зімов[ыя] вечары*, *сін[ія] вочы* — В. скл. *зімов[ыя] вечары*, *сін[ія] вочы*;
- В. скл. = Р. скл. (адушаўлены назоўнік): Р. скл. *бур[ых] мядзведзяў*, *дараг[іх] сяброў* — В. скл. *бур[ых] мядзведзяў*, *дараг[іх] сяброў*.

У **родным і месным склонах** ужываюцца канчаткі **-ых** (аснова на цвёрды і зацвярдзелы): *зімов[ых]*, *бур[ых]*; **-іх** (аснова на *г, к, х* і мяккі): *сін[іх]*, *дараг[іх]*.

У **творным склоне** прыметнікі маюць канчаткі **-ымі** (аснова на цвёрды і зацвярдзелы): *зімов[ымі]*, *бур[ымі]*; **-імі** (аснова на *г, к, х* і мяккі): *сін[імі]*, *дараг[імі]*.

294. Прачытайце. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя арфаграмы.

1. Я нарадзі..ся ў Беларусі^М між (*белы*), (*казачны*) бяроз (*К. Жук*). 2. У (*салігорскі*) шахтах мы сільвініт* зна..шлі. І (*рэчыцкі*) нафта фантаніць^{СЛ} з-пад з..млі (*М. Хведаровіч*). 3. Пра будучыню марыў я не раз. Аб людзях (*працавіты*), (*горды*), (*чысты*) (*П. Панчанка*). 4. Я ў (*светлы*) б..рэзнікі ўлюбёны, люблю блукаць і ў (*восеньскі*) б..рах (*Х. Гурыновіч*).

Вызначце лік і склон прыметнікаў. Складзіце схему першага сказа.

295. Прачытайце тэкст. Да якога стылю і жанру ён адносіцца?

Шчаслівая кніга

Вераніка прыехала да сваёй стрыечнай сястры Карыны. Дзяўчынкі размясціліся ў дзіцячым пакоі. На паліцах сядзелі прыгожыя лялькі, у крэсле месціліся пухнатыя медзвездзянаты^М, на шырокім падаконніку ў празрыстым акварыуме жылі русалкі з доўгімі валасамі, у куце стаяў вялікі лялечны домік.

Вераніка дастала з заплечніка зашмальцаваную* кнігу.

— І ў мяне такая ёсць! — сказала Карына і дастала з верхняй паліцы новенькую кніжку.

— Няшчасная мая сястрыца! — усхліпнула новенькая кніга.

— Наадварот. Я вельмі шчаслівая! — адгукнулася зашмальцаваная. — Я любім.. кніга маёй гаспадыні. Яна зачытваецца маімі цікав.. гісторыямі, бярэ мяне ў падарожжы па знакахіт.. мясцінах Беларусі і ў далёк.. замежжа. Мяне не ўбачыш на кніжн.. паліцах сярод новеньк.. кніжак.

— Кожная кніга хоча быць шчаслівай^Ф! — прашаптала новенькая кніга. — Няхай чытачы памятаюць пра гэта! (*Паводле К. Хадасевіч-Лісавой*).

Як вы разумееце выраз «Кожная кніга хоча быць шчаслівай»?

З аповеду зашмальцаванай кнігі выпішыце словазлучэнні «прыметнік + назоўнік». Растлумачце напісанне канчаткаў.

Падзяліце тэкст на часткі. У якой частцы пададзена апісанне пакоя? Ці адпавядае яно таму, што перададзена на малюнку?

Складзіце план тэксту. Вусна перакажыце тэкст па плане.

296. Устаноўце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

1) па гарач.. слядах;	а) 'карыстацца вынікамі працы іншых';
2) чуж.. рукамі жар заграбаць;	б) 'прыслугоўваць, дагаджаць';
3) на задн.. лапках хадзіць.	в) 'неадкладна, не марудзячы'.

Вызначце, у якіх формах ужыты прыметнікі ў фразеалагізмах.

§ 48. Утварэнне, скланенне і правапіс прыналежаўных прыметнікаў

297. Прачытайце. Назавіце прыметнікі і вызначце, што яны абазначаюць.

Як што пішацца?

З прыналежаўнымі прыметнікамі Натка
Разабралася імгненна на занятках^М:
Тата — татаў,
Дзядзька — дзядзькаў,
Федзя — Федзеў,
Мама — мамін,
Цётка — цётчын^Ф,
Света — Свецін.
Самі вы цяпер прыметнікі ўтварыце
Ад імёнаў Толя, Жэня, Наста, Зміцер.
А. Зэкаў.

Параўнайце прыналежаўныя прыметнікі і словы, ад якіх яны ўтварыліся. Чаму ў адным выпадку выкарыстоўваліся суфіксы **-аў-**, **-еў-**, а ў іншым — **-ін-**, **-ын-**?

Вусна выканайце заданне, прапанаванае ў вершы.

 Прыналежаўныя прыметнікі ўтвараюцца ад асновы адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў:

- **-аў-** (**-еў-**), **-оў-** (**-ёў-**) ад назоўнікаў мужчынскага роду: *Алесеў кот, дзед^{аў} кажух, баброў хвост, кавалёў дом*;
- **-ін-** (**-ын-**) ад назоўнікаў жаночага роду: *Марылін букет, сініцын корм*.

Пры далучэнні суфікса да асновы назоўніка мужчынскага роду ў ёй могуць адбывацца змены: *заяц(□) + аў → зайцаў, салавей(□) + еў → салаўеў, бабёр(□) + оў → баброў*.

Калі суфікс далучаецца да асновы назоўніка жаночага роду, якая заканчваецца на **к** і **х**, то адбываюцца чаргаванні гукаў [к] // [ч] і [х] // [ш]: *Верачк(а) → Вераччын, пльўчых(а) → пльўчышын*.

298. Прачытайце сказы. Пастаўце пытанні да прыметнікаў.

1. І ў люты мароз саграваюць пяшчотаю маміны вочы^{сн} (*М. Пазнякоў*). 2. Баліць ад усяго люцей бацькоўскі боль за дзяцей (*Р. Барадулін*). 3. — Ціха, дзеці, не шуміце! Бачыце — гняздзечка ў жыце. Перапёлчына, няйначай, — дзецям дзед так растлумачыў (*С. Шах*). 4. Матуліны рукі, нястомныя рукі, ніколі не зналі ў рабоце прынукі* (*Г. Кляўко*). 5. Пасяліўся ён у збожжы^м, і віднеецца здалёк такі сіненькі, прыгожы беларускі васілёк (*М. Чарняўскі*). 6. Бацькаў гнеў даўно мінуўся (*Я. Колас*).

Выпішыце са сказаў словазлучэнні з прыналежнымі прыметнікамі. Растлумачце, як яны ўтварыліся. Вызначце іх лік і род (калі ёсць).

няйначай

299. Прачытайце словазлучэнні. Ад выдзеленых назоўнікаў утварыце прыналежныя прыметнікі.

Сшытак **Алеся**, дупло **вавёркі**, запіска **Аліны**, выступленне **дырэктара**, стук **дзятла**, сачыненне **Петруся**, хата **краўчыхі**.

З трыма ўтворанымі словазлучэннямі складзіце сказы.

300. Прачытайце тэкст, замяняючы словы ў дужках утворанымі ад іх прыналежнымі прыметнікамі. Падбярыце да тэксту загаловак.

Зімой у полі ці на лузе наблытаны ланцужкі розн.. слядоў. Хто ўмее чытаць снежн.. кнігу, не памыліцца. Вось (*заяц*) сляды. Ноччу тут зайцы абгрызалі малад.. дрэўцы. А гэта (*лісіца*) сляды. Раніцай яна мышкавала каля невялік.. стажкоў сена.

У лесе час ад часу чуецца настойлівае «Тук-тук! Тук-тук!». Гэта (*дзяцел*) работа.

(*Мядзведзь*) і (*барсук*) жытло прысыпаў лёгкі^ф сняжок. Спяць звяры і сняць салодкія сны^{сн} (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Якое слова мае значэнне 'лавіць мышэй'?

Як утварыліся прыналежныя прыметнікі? Вызначце іх лік, род, склон. Спішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі і дапісваючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў. Растлумачце іх напісанне.

Разгледзьце малюнак. Як зімуе звярок, што на ім адлюстраваны?

У беларускай мове ёсць прыметнікі, якія абазначаюць абагульненую прыналежнасць: *птушыны спеў, сабачы брэх, змяіны яд, чмяліны гул*. Такія прыметнікі змяняюцца, як якасныя і адносныя, і ва ўсіх формах маюць поўныя канчаткі.

301. Прачытайце. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

Отцовы сапоги, Вероникин планшет, птичьи голоса, Володина собака, лисий след, сестрино задание, бабушкин гусь.

Растворыце, як утварыліся прыметнікі. Абгрунтуйце напісанне канчаткаў. З двума словазлучэннямі складзіце сказы.

302. Прачытайце табліцу. Дайце ёй назву.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	даччын□ кот бабулін□ брат Алесеў□ план	даччын□ паліто бабулін□ цяля Алесеў□ поле	даччын□ кася бабулін□ сястра Алесеў□ мама	даччын□ словы бабулін□ сыны Алесеў□ сёстры
Р.	-ога, -ага	-ога, -ага	-ой, -ай	-ых
Д.	-ому, -аму	-ому, -аму	-ой, -ай	-ым
В.	даччын□ ката бабулін□ брата Алесеў□ план	даччын□ паліто бабулін□ цяля Алесеў□ поле	даччын□ касу бабулін□ сястру Алесеў□ маму	даччын□ словы бабулін□ сыноў Алесеў□ сяцёр
Т.	-ым	-ым	-ай (-ой)	-ымі
М.	-ым	-ым	-ай (-ой)	-ых

У якіх формах супадаюць канчаткі прыналежных прыметнікаў у мужчынскім і ніякім родзе?

У **назоўным і вінавальным** склонах адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі пры неадусаўлёных і адушаўлёных назоўніках маюць кароткую форму:

- у мужчынскім родзе — нулявы канчатак: *Алесеў* □ *брат*, *баброў* □ *хвост*;
- у жаночым родзе — канчатак *-а* (назоўны склон): *Ромкав* **а** *матуля*, канчатак *-у* (вінавальны склон): *Ромкав* **у** *матулю*;
- у ніякім родзе — канчатак *-а* (не пад націскам): *буслав* **а** *гняздо*, *Ганнін* **а** *кацяня*; канчатак *-о* (пад націскам): *даччын* **о** *дзіця*, *сестрын* **о** *паліто*.

Ва ўсіх ускосных склонах прыналежныя прыметнікі маюць такія самыя канчаткі, як якасныя і адносныя.

Запомніце! Калі ў вінавальным склоне прыналежны прыметнік дапасуецца да адушаўлёнага назоўніка мужчынскага роду, то ён мае канчаткі *-ага*, *-ога*: *бацькав* **ага** *брата*, *сестрын* **ога** *сына*.

303. Прачытайце. Перад запісам словазлучэнняў растлумачце напісанне канчаткаў прыметнікаў.

Не заўважыў Надзеін.. памылкі, пад бусліна.. крылом, пасвіў^с краўчышын.. каня, не знайшоў дзедав.. рэчаў, над суседав.. хатай, слухаў салаўін.. трэлі, з бабров.. хаткі, адчуваць чалавеч.. спагаду, у Рыгоркав.. апавяданні, бачу суседав.. брата.

304. Запішыце, устаўляючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў.

1. Блукаў я сёння раніцай у сховах сасняка^{сп} і песеньку пчалін.. на верасе спаткаў (*К. Камейша*). 2. Я табе братав.. паліто дам. І капялюш. Будзеш што пан (*І. Шамякін*). 3. Сёння кот не чакаў сустрэць тут анікога, нават дзедав.. ўнука Цімку^м (*Р. Бензярук*). 4. Што ўсяму міру, тое і бабін.. сыну (*Прыказка*).

Раскажыце пра адметнасць змянення прыналежных прыметнікаў.

305. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага» (раздзел «Прыметнік»).

§ 49. Асноўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў

306. Прачытайце табліцу. Дапоўніце яе назвамі спосабаў словаўтварэння.

Схема	Прыклады	Спосаб утварэння
_____ + $\wedge$	<i>марозны, іскрысты</i>	
_____ + _____	<i>невясёлы, антываенны</i>	
_____ + _____ + $\wedge$	<i>зарэчны, бяздомны</i>	
_____ + _____	<i>мала + прыкметны вечна + зялёны</i>	
_____ + <i>a</i> + _____	<i>чарнабровы ярка-чырвоны</i>	
_____ + <i>a</i> + _____ + $\wedge$	<i>дабраякасны вадаплаўны</i>	

Якія злучальныя галосныя ўдзельнічаюць ва ўтварэнні складаных слоў?

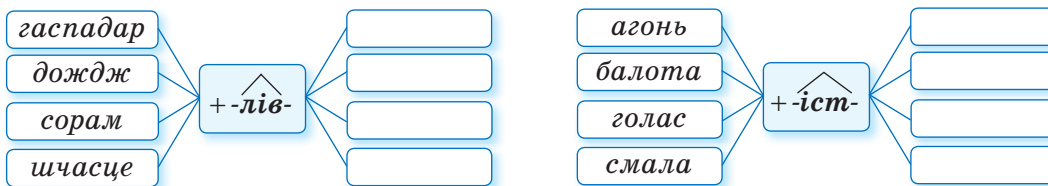
307. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Ластаўчына^c шчабятанне,
Вясёлкавае світанне,
Дыханне глебы,
Шчымлівы пах хлеба^m,
Азёры і крыніцы,

Знічкі^{*}-чараўніцы,
Гарэзлівыя дзеці...
Што лепшае
Бывае ў свеце?
В. Рагаўцоў.

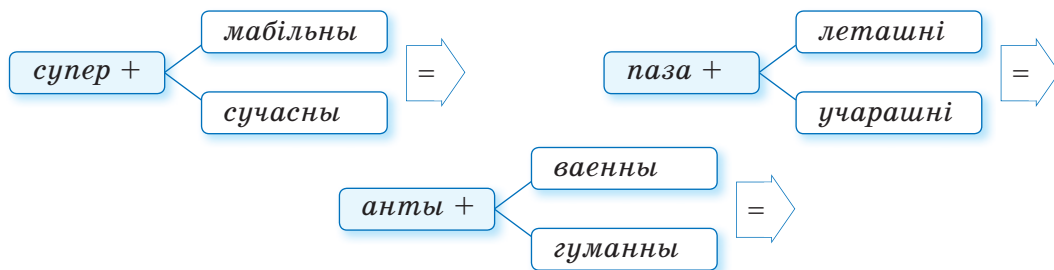
Знайдзіце ў тэксце вытворныя прыметнікі. Як яны ўтварыліся?
Ці можна лічыць прыметнік *лепшы* вытворным?

308. Прачытайце схемы. Ад назоўнікаў утварыце прыметнікі.

Якія змены адбыліся ў асновах пры далучэнні да іх суфіксаў?
З двума ўтворанымі прыметнікамі складзіце сказы.

309. Карыстаючыся схемамі, утварыце прыметнікі.

Утвораныя словы запішыце. Зрабіце іх словаўтваральны разбор.

310. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Хлопчык з флейтай

Стаяў адліжны дзень. Рэдк.. сняжынкi кружыліся ў вільготн.. паветры і ціха апускаліся на шырок.. **цёмна-зялёныя** лапы ёлкі. Пад ёлкай ужо ўтварылася **немалая** лужына. І ў ёй адбіваліся **шматкаляровыя** іскрыст.. агні гірляндаў. Ды і ўсё навокал на гэтай прасторн.. гарадской плошчы выпраменьвала ўрачыст.. святочнасць^Ф. Аднак Паўлік не заўважаў яе. Ён не заўважаў, як мокр.. сняжынкi ліплі да **бяскроўнага** твару, халодн.. рук, сін.. спартыўн.. шапачкі і лёгк.. кароценьк.. куртачкі. Паўлік іграў на флейце. На татав.. флейце, якая засталася яму ў спадчыну.

На плошчы хлопчык апынуўся без мамінага дазволу. Але яму так хацелася зрабіць ёй, самаму дарагому для яго чалавеку, навагодні падарунак!

Ах, як шчыра іграла **Паўлікава** флейта! **Шчымлівыя** гукі поўнілі шэрую прастору, узрушвалі задушэўнай мелодыяй (Паводле М. Зарэмбы).

З якой мэтай хлопчык прыйшоў на плошчу? Як ён выглядаў?

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў.

Вызначце, як утварыліся выдзеленыя ў першым абзацы словы.

Зрабіце марфалагічны разбор прыметнікаў, выдзеленых у апошнім абзацы.

Выпішыце з тэксту апорныя словы. Перакажыце тэкст па апорных словах.

§ 50. Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі, сфера іх ужывання, правапіс

311. Прачытайце пары словазлучэнняў. Раствлумачце розніцу ў значэннях аднакаранёвых прыметнікаў.

цёплыя рукавіцы — цёпленькія рукавіцы

старая хата — старэнькая хата

высокая вежа — высачэнная вежа

доўгі тунэль — даўжэзны тунэль

вялікая вольха — вялізная вольха

Якія суфіксы надаюць значэнню прыметнікаў адценні памяншальнасці, павелічальнасці?

Суфіксы ацэнкі надаюць значэнню прыметнікаў дадатковыя адценні:

- ласкальнасці або памяншальнасці (меншай меры якасці) — суфіксы *-еньк-, -эньк-, -аньк-, -ават-*: *новенькі, даражэнькі, свежанькі, нізкаваты*;
- павелічальнасці (высокай меры якасці) — суфіксы *-ізн-, -эзн-, -озн-, -енн-, -энн-*: *вялізны, глыбачэзны, высозны, здаравенны, шырачэнны*;
- ласкальнасці і высокай меры якасці — суфіксы *-утк-, -ютк-, -усеньк-, -юсеньк-*: *ціхуткі, бялюткі, ціхусенькі, малюсенькі*.

Суфіксы *-еньк-, -эньк-, -аньк-, -усеньк-, -юсеньк-* пішуцца з мяккім знакам.

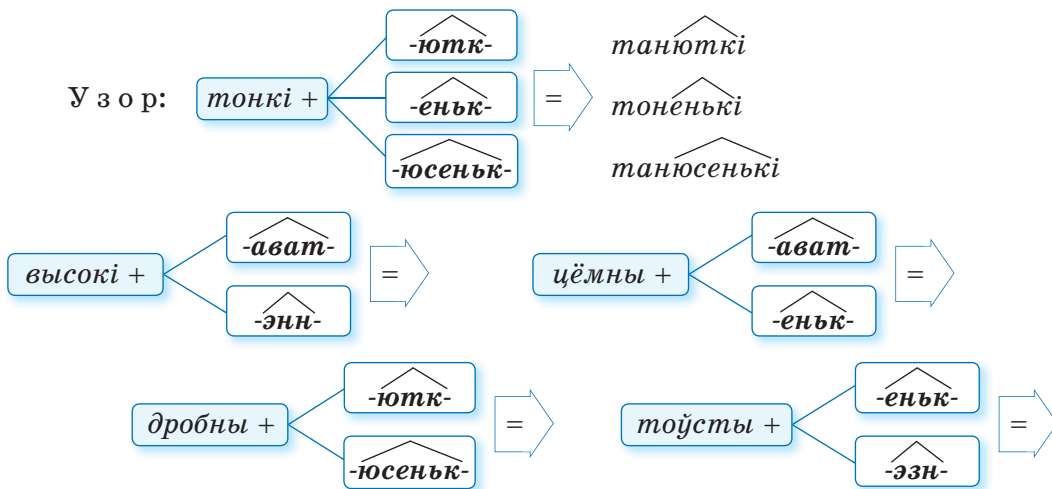
312. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Абзначце суфіксы ацэнкі прыметнікаў. Якія адценні яны надаюць значэнню прыметнікаў?

1. Гнуткія, тонен..кія, бы бяро..кі, дз..ўчаты вы́сыпалі на сц..нічную пляцоўку (*Л. Адамовіч*). 2. Пас..рэдзіне вострава расце некалькі в..лізных старых ялін (*В. Вольскі*). 3. Язычок у вужыка чорнен..кі, вочкі малюсен..кія, як макавінкі, жоўтыя

вушкі — як в..сновы кураслеп (*А. Бароўскі*). 4. У паветры была страшэнная духата^м — нібыта збіралася на дождж (*М. Чарот*).

- Растлумачце правапіс слоў з прыстаўнымі зычнымі.

313. Утварыце і запішыце прыметнікі паводле прапанаваных схем. Абзначце суфіксы ацэнкі прыметнікаў.

Якія з утвораных вамі прыметнікаў маюць памяншальна-ласкавыя, павелічальныя адценні значэння?

З двума прыметнікамі з суфіксамі ацэнкі складзіце і запішыце сказы.

Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкім і гутарковым стылях. Яны выступаюць вобразным сродкам характарыстыкі персанажаў, прадметаў і з'яў.

314. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Якой часткі не хапае ў тэксце?

Джэк — унікальны^п сабака. Нема..чыма вызначыць яго пароду. Яна нейкая змешаная. Мордачка **вострая**, як у аўчаркі, толькі др..бнейшая, **малая**. Тулава доўга.., а лапкі **кароткія**, як у таксы. **Цёмная** поўсць калматая, як у ёркшырскага тэр'ера. Натура незл..слівая, дружалюбная, як у лабрadora. А **чорныя** вочкі заўсёды **хітрыя**, як у дварняка (*Паводле З. Прыгодзіча*).

Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і замяняючы выдзеленыя прыметнікі аднакаранёвымі прыметнікамі з суфіксамі ацэнкі.

Як паўплывала на змест тэксту замена прыметнікаў?

- Праскланяйце назоўнік *сабака*.

315. Складзіце і запішыце невялікі тэкст — апісанне свойскай жывёлы з выкарыстаннем прыметнікаў з суфіксамі ацэнкі.

Націск у прыметніках з суфіксамі *-еньк-*, *-эньк-*, *-аньк-* падае на той склад, што і ў прыметніках, ад якіх яны ўтвораны: *сла́бы* (пад націскам першы склад) — *сла́бенькі*, *малы́* (пад націскам другі склад) — *малéнькі*, *малады́* (пад націскам трэці склад) — *маладзéнькі*.

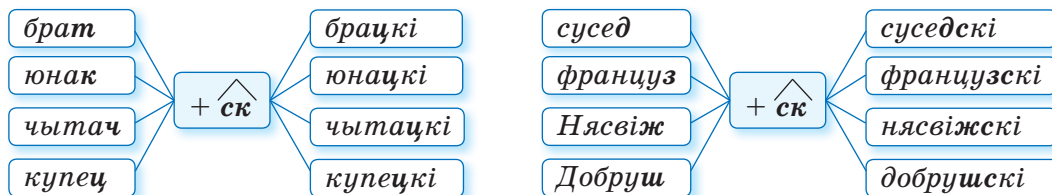
316. Запішыце сказы, утвараючы ад прыметнікаў, што ў дужках, прыметнікі з суфіксамі *-еньк-*, *-эньк-*, *-аньк-*.

1. Маці падала мне заклеены (*белы*) канверт (*А. Бароўскі*).
2. Пасыпаў (*дробны*), (*густы*) сняжок (*Я. Колас*).
3. Ля маладзіка скакала (*малая*) зорка, (*вострая*), як іголачка (*І. Пташнікаў*).
4. (*Нізкая*) паўразбураная хатка за высахлым садам нагадвала сабою пакінутую (*старую*) бабульку (*Л. Адамовіч*).
5. Варушыся, гэі, не бойся, конік мой (*сівы*)! (*Я. Колас*).

Пастаўце націск у прыметніках з суфіксамі ацэнкі.

§ 51. Прыметнікі з суфіксам *-ск-*, іх правапіс

317. Разгледзьце схемы.

Якой літарай (літарамі) у прыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса *-ск-*, перадаюцца спалучэнні зычных на стыку марфем: а) *тс, кс, чс, цс*; б) *дс, зс, жс, шс*?

Пры ўтварэнні прыметнікаў з дапамогай суфікса **-ск-** ад асноў назоўнікаў:

- зычныя **т, к, ч, ц** у спалучэнні з суфіксальным **с** перадаюцца літарай **ц**: *брэсцкі, мастацкі, ткацкі, прыпяцкі*;
- зычныя **д, з** у спалучэнні з суфіксальным **с** перадаюцца як **дс, зс**: *гарадскі, кайказскі*;
- зычныя **ж, ш, г, к, х** назоўнікаў, якія абазначаюць географічныя назвы і назвы народаў, у спалучэнні з суфіксальным **с** перадаюцца як **жс, шс, гс, кс, хс**: *парыжскі, латышскі, пецярбургскі, узбекскі, казахскі*;
- зычныя **с, ш** у спалучэнні з суфіксальным **с** перадаюцца адной літарай **с**: *матроскі, таварыскі*.

318. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. Кабылка, нібы чуючы лю(ц/дс)кую бяду, ірванула галопам (В. Быкаў). 2. Нешта суровае, мужае ёсць у разводзе каравула, у замёрлых салда(ц/тс)кіх постацях (А. Жук). 3. Яна мела музычную адукацыю і добра валодала францу(с/зс)кай мовай (А. Васілевіч). 4. Антось і Юзік любілі ўспамінаць рыба(ц/кс)кія прыгоды (А. Камароўскі). 5. Васілёк ішоў услед за бабай па ўтапанай сцежцы, між палосай бульбы і сусе(ц/дс)кім просам (В. Хомчанка).

Растлумачце правапіс прыметнікаў.

319. Перабудуйце словазлучэнні «назоўнік + назоўнік» у словазлучэнні «адносны прыметнік + назоўнік». Запішыце.

У з о р: *шынель салдата — салдацкі шынель.*

Стол настаўніка, група турыстаў, горы Каўказа, гасціннасць узбекаў, будынак інстытута, вакзал Брэста, зубры Белавежы.

Спалучэнне **дс** на стыку кораня і суфікса вымаўляецца як [ц]: *заводскі — заво[ц]кі, лідскі — лі[ц]кі.*

Спалучэнні **зс, жс, шс** вымаўляюцца як [с]: *кайказскі — кайка[с]кі, рыжскі — ры[с]кі, латышскі — латы[с]кі.*

320. Разгледзьце выявы сцягоў розных краін свету. Запішыце адносныя прыметнікі, якія абазначаюць прыналежнасць сцягоў пэўным краінам.

Для даведкі: *белару(с/сс)кі, шве(ц/дс)кі, францу(с/зс)кі, кана(ц/дс)кі, нарве(с/жс)кі.*

321. Прачытайце пары слоў.

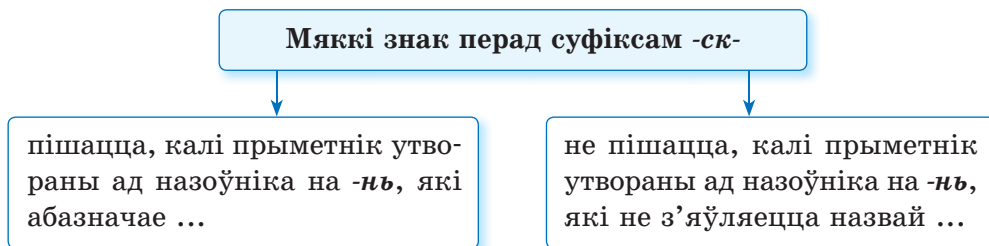
студзень → студзеньскі

конь → конскі

ліпень → ліпеньскі

Кубань → кубанскі

На аснове прыкладаў сфармулюйце правіла правапісу мяккага знака перад суфіксам **-ск-** прыметнікаў, карыстаючыся наступнай схемай:

Мяккі знак перад суфіксам -ск- пішацца ў прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на **-нь** і ад назоўніка *восень*: *восеньскі, снежаньскі, чэрвеньскі* (у тым ліку і ў назве раёна — *Чэрвеньскі раён*). У іншых прыметніках мяккі знак пасля **н** перад **-ск-** не пішацца: *астраханскі, казанскі*.

322. Утварыце ад назоўнікаў прыметнікі пры дапамозе суфікса **-ск-**. Складзіце з гэтымі прыметнікамі словазлучэнні і запішыце.

Студзень, ліпень, Хатынь, Кубань, Казань, Смаргонь.

Растворыце правілы правапісу мяккага знака або яго адсутнасць перад суфіксам **-ск-** прыметнікаў.

323. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак, які перадаваў бы асноўную думку тэксту.

рэгіён

Адзін з самых каларытных рэгіёнаў Беларусі — Чэрвеньскі раён.

Чэрвень — радзіма касманаўта Алега Навіцкага, які двойчы пабываў на Міжнароднай касмічнай станцыі. У гарадской школе № 2, дзе ён вучыўся, арганізаваны музей касманаўтыкі.

У 1819 годзе ў вёсцы Убель нарадзіўся кампазітар і дырыжор Станіслаў Манюшка. А восеньскімі днямі 2017 года ў Смілавічах адкрылася музычная гасцёўня імя вялікага кампазітара. Тут праводзяцца творчыя вечарыны^{сл}, у якіх прымаюць удзел выхаванцы дзіцячых мастацкіх школ раёна.

У Смілавічах дзейнічае адзінае ў краіне прадпрыемства па вырабе валёнак. Слава пра смілавіцкія валёнкі ходзіць нават за акіянам, у Канадзе і ЗША (*Паводле А. Навахроста*).

Выпішыце з тэксту прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса **-ск-**. Раствлумачце іх правапіс.

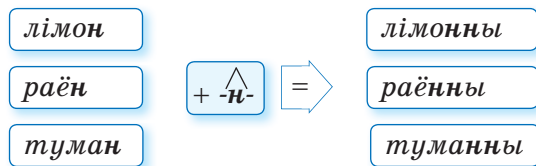

Вызначце тып тэксту. Якая кампазіцыйная частка ў ім прапушчана? Дапоўніце тэкст гэтай часткай. Запішыце яе.

- Раствлумачце правапіс ужытых у тэксце ўласных назоўнікаў.

§ 52. Правапіс **-н-**, **-нн-** у прыметніках

324. Разгледзьце схему. Якім спосабам утвораны прыметнікі *лімонны*, *раённы*, *туманны*?

На які гук заканчваюцца асновы назоўнікаў, ад якіх утвораны прыметнікі *лімонны*, *раённы*, *туманны*?

Абапіраючыся на схему, сфармулюйце правіла правапісу **-нн-** у прыметніках.

- Дзве літары **нн** пішущца ў прыметніках, якія ўтвораны:
- ад назоўнікаў з асновай на **н** пры дапамозе суфікса **-н-**: *камень* — *камéнны*, *акно* — *аконны*;
  - ад назоўнікаў на **-мя** пры дапамозе суфікса **-янн-**: *племя* — *племянны*, *цемя* — *цемянны* (але: *польмя* — *палымяны*);
  - пры дапамозе суфіксаў **-енн-**, **-энн-**: *абед* — *абедзенны*, *страх* — *страшэнны*.

З адной літарай **н** пішущца прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ан-**, **-ян-**, **-ін-**, **-ын-**: *хата* — *хатні*, *люстра* — *люстраны*, *гліна* — *гліняны*, *ліса* — *лісіны*, *шпак* — *шпачыны*.

325. З дапамогай суфіксаў **-н-**, **-ян-**, **-ын-** утварыце ад назоўнікаў прыметнікі. Запішыце.

Конь, цэгла, дзень, салома, птушка, лёд, сон, звер, полымя.
З двума прыметнікамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

326. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць?

Соня прыехала на лецішча. Добра тут! Драўлян..ая хата пафарбавана ў лімон..ы колер. Здаецца, усё лецішча заліта промнямі вясен..яга сонца.

За новен..кай хатай ра..кінуўся ябл..невы сад. На дрэвах, сагрэтых красаві..кім со..нцам, ужо выпрасталіся зялёнен..кія лісточкі. На тоўстай галіне высачэн..ай ябл..ні вісяць Сонін..ы арэлі.

За садам — агарод. На ім зроблены роўнен..кія градкі. Адна — зусім мален..кая. Соня здагадалася: «Гэта ж мая!»

Пасля абеду дз..ўчынка разам з бабуляй пасадзілі радыску. Спачатку яны зрабілі ўздоўж мален..кай градкі баразёнку. Туды Соня паклала дробнен..кае насен..е і асц..рожна зараўняла з..млю далон..камі. Потым акуратна ра..грэбла з..млю граблямі і паліла калодзежн..ай в..дой.

Ц..пер у Соні з'явіўся новы клопат. Кожную раніцу, перш чым пабе..чы гуляць, яна ішла пагл..дзець на сваю градку (Паводле Т. Бунта).

Вусна пракаменціруйце правапіс слоў з прапушчанымі літарамі. Размясціце пункты плана тэксту ў правільнай паслядоўнасці.

П л а н

1. Соніна градка.
2. Прыезд на лецішча.
3. Новы клопат.
4. Пасадка радыскі.
5. Яблыневы сад.

Спішыце частку тэксту, якая адпавядае пункту плана «Яблыневы сад». Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары. Раствлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў.

327. Размяркуйце прыметнікі па групам у залежнасці ад таго, якому правілу падпарадкоўваецца іх правапіс. Запішыце.

Чысценькі, задуменны, снежаньскі, вузенькі, выдавецкі, здаравенны, восеньскі, вогненны, баранавіцкі, светленькі, юнацкі.

Сфармулюйце правіла правапісу прыметнікаў кожнай групы.

328. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс **-н-**, **-нн-** у прыметніках».

§ 53. Складаны план

План тэксту можа быць як простым, так і складаным. У складаным плане асобныя пункты маюць падпункты. Гэта адбываецца, калі ў тэксце выдзяляюць вялікую частку, якая ўключае некалькі малых частак.

Пункты складанага плана, як і простага, могуць мець форму словазлучэнняў, кароткіх апавядальных або пытальных сказаў.

329. Прачытайце тэкст. Раствлумачце сэнс загаловка.

Пазнаёміліся

У кожнага быў свой занятак. Жанчына з маленькім сынам акучвала бульбу. А шпачыха збірала побач чарвякоў і насіла іх пісклявым птушанятам.

Раптам адно шпачанё рванулася насустрач маці і выпала са шпакоўні. Неслух распластаў крылы і бездапаможна павіс на кусце бульбяніку.

— Ах ты, гора маё! — разагнула спіну жанчына.

Яна адшукала драбіны*, прыставіла іх да яблыні, сунула за пазуху птушанё і палезла да шпакоўні. Шпачыха ў гэты час сядзела з чарвяком у дзюбе на доміку. Выцягнула шыю і лапкамi ад нецярпення перабірае. Нарэшце жанчына пасадзіла жаўтароціка ў шпакоўню.

Шпачыха скокнула ў домік. Сунула неслуху чарвяка, ушчыкнула і прыкрыла крылом. Паназірала жанчына за шпачыхай, уздыхнула і даверліва, нібы з суседкай, падзялілася мацярынскай думкай:

— Усе яны, падшыванцы*, аднолькавыя!

А сыноч стаіць унізе, назірае і шчасліва ўсміхаецца. Ён вельмі рады, што маці ўратавала шпачынага «падшыванца» (*Паводле П. Саковіча*).

Пазнаёмцеся са складаным планам тэксту.

П л а н

1. У кожнага свой занятак.
2. Шпачанё ў небяспецы.
3. Выратаванне неслуха.
  - а) Добры ўчынак жанчыны.
  - б) Хваляванне шпачыхі.
4. Даверлівая размова.
5. Радасць сына.

Прачытайце часткі тэксту, якія адпавядаюць кожнаму пункту плана.

Якія словы выкарыстоўвае аўтар, каб пазбегнуць паўтарэння назойніка *шпачанё*?

З дапамогай тлумачальнага слоўніка растлумачце значэнне слова *падшыванец*. У якіх стылях маўлення яно можа ўжывацца? Якое значэнне набывае гэта слова ў тэксце?

Вусна перакажыце тэкст па плане, дапоўніўшы яго апісаннем шпачаняці. Выкарыстайце прыметнікі з суфіксамі ацэнкі.

Для даведкі: *шэрае пер'е, светлая грудка, кароткія крылцы і хвосцік, вялікая жоўтая дзюба.*

330. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Якія тыпы маўлення спалучаюцца ў тэксце?

Як Глаша выратавала Гошу

Жыў у Андрэйкі папугай Гоша. Такі прыгажун! Пярынкi бірузовыя, бліскучыя, галоўка жоўценькая. Доўгі хвост пера-ліваўся рознымі колерамі. Гоша ведаў шмат слоў, і яго загнутая кручком дзюбка амаль не змаўкала.

Сядзець у клетцы папугай не любіў. Цэлымі днямі лётаў гарэза па кватэры і выкрыкваў:

— Гоша прыгожы! Гоша разумны!

Быў у хлопчыка яшчэ кот Макс. Ён цярапець не мог папугая. Гоша гэта ведаў і пабойваўся ката.

На дзень нараджэння Андрэйку падарылі канарэйку. Побач з клеткай Гошы паставілі клетку Глашы. Не спадабалася папугаю новая суседка. Надзьмуўся ён і нават гаварыць не хацеў. А Глаша спявала і не звяртала ўвагі на ганарыстага папугая.

Засталіся аднойчы Андрэйкавы выхаванцы адны ў кватэры. Гоша сеў на спінку крэсла, стаў чысціць пярынкi. Тут кот і схапіў яго. Гоша пачаў крычаць. Канарэйка спалохалася, заскакала па клетцы, паспрабавала адчыніць дзверцы. Прасунула маленькае крыльца праз шчылінку, пачала здымаць кручок.

Знясілены папугай ужо ледзь дыхаў у лапах Макса. І раптам нехта дзеўбануў ката ў лоб! Макс завішчаў, аслабіў кіпцюры. Тут Гоша і вырваўся. Падляцеў паскубаны папугай да сваёй выратавальніцы Глашы, апусціў галоўку, стаў кланяцца.

З таго часу папугай і канарэйка сябруюць. Гоша нешта расказвае Глашы, а яна песні спявае (*Паводле Г. Скаржынскай*).

Складзіце складаны план тэксту. Вызначце 2-3 апорныя словы (словазлучэнні), якія адпавядаюць кожнаму пункту плана. Перанясіце табліцу ў сшытак і запоўніце яе:

План тэксту	Апорныя словы

Пісьмова перакажыце частку тэксту, якой адпавядае пункт плана з падпунктамі.

§ 54. Утварэнне і правапіс складаных прыметнікаў

331. Разгледзьце схему. Якія са складаных прыметнікаў утвораны спосабам асноваскладання, асноваскладання і суфіксацыі, словакладання?

шэр(ы)	+	-а-	+	блакітн(ы)	=	шэра-блакітны		
бел(ы)	+	-а-	+	снег	+	-н-	=	беласнежны
высока	+	развіты	=	высокаразвіты				

Складаныя прыметнікі ўтвараюцца наступнымі спосабамі:

- асноваскладання (беларуск(і) + руск(і) → *беларуска-рускі*);
- асноваскладання і суфіксацыі (кругл(ы) + год(□) → *кругла-гадо^вы*);
- словакладання (вечна + зялёны → *вечназялёны*).

332. Размяркуйце складаныя прыметнікі па групам у залежнасці ад спосабаў іх утварэння. Запішыце.

Рознакаляровы, бела-ружовы, чужаземны, малавядомы, добрасумленны, горка-салёны, глыбокапаважаны, аднатонны, літаратурна-музычны, вышэйназваны, светла-зялёны.

Раствлумачце правапіс **-нн-** у прыметніках.

Складаныя прыметнікі п і ш у ц ц а р а з а м, калі ўтвораны:

- ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца разам: *вадалазны* ← ← *вадалаз*;
- ад словазлучэнняў: *звонкагалосы* ← *звонкі голас*, у тым ліку ад геаграфічных назваў, якія па форме з'яўляюцца словазлучэннямі: *ціхаакіянскі* ← *Ціхі акіян*;
- ад спалучэнняў слоў, што адказваюць на пытанні *д з е? к у д ы? к а л і? я к?*, з прыметнікамі: *высокаадукаваны* ← ← *высока + адукаваны*.

333. Выпішыце са сказаў складаныя прыметнікі, пісьмова растлумачце іх правапіс.

У з о р: *ціхаплынны* ← *ціхая плынь*.

1. Толькі цяпер я заўважыў белагаловага хлопчыка, крыху меншага за Руслана (*М. Пазнякоў*). 2. Нашы брусніцы — вечна-зялёная расліна: яна не скідае свайго зялёнага ўбрання і ўзімку (*Я. Сінакоў*). 3. Сцяг то разгараўся чырвоным полымем, то нік у клубах чорнага паравознага дыму^м (*М. Лынькоў*). 4. Лясы Беларусі дзеляцца на тры віды: хвойныя, шыракалістыя і драбналістыя (*Я. Сінакоў*).

● Растлумачце правапіс галосных у першых частках складаных слоў *шыракалісты* і *шырокаваядомы*, *драбналісты* і *дробнамаштабны*.

Складаныя прыметнікі пішуцца праз злучок, калі: утвораны:

- ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *унтэр-афіцэрскі* ← *унтэр-афіцэр*, *давид-гарадоцкі* ← *Давыд-Гарадок*;
- ад двух і больш прыметнікаў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці (паміж імі можна паставіць злучнік *і*): *хіміка-біялагічны* ← *хімічны і біялагічны*, *лірыка-драматычны* ← *лірычны і драматычны*;

абазначаюць:

- якасці з дадатковым адценнем колеру, смаку: *цёмна-сіні*, *горка-салёны*;
- напрамкі свету: *паўночна-ўсходні*, *паўднёва-заходні*;
- геаграфічныя назвы з першай часткай *Усходне-*, *Заходне-*, *Паўднёва-*, *Паўночна-*: *Заходне-Сібірская раўніна*, *Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка*.

334. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Самы в..лікі грыбны цуд — б..равік. Цёмна(?)вішнёвы, чорна(?)карычневы ці светла(?)жоўты — у залежнасці ад таго, дзе пас..ліўся князь грыбоў.

Цар п..лявых грыбоў — шампін..ён. Пад шапкай у яго пласціначкі колер.. какавы. На но..цы — тонен..кі па..сок. Гэта астаткі «п..лёнкі», у якую быў захутаны нова(?)народжаны шампін..ёнчык.

Кожны хоча назбіраць першых л..сных грыбоў — жоўта(?) залатых лісічак. Яны, быццам восен..скае лісце, прапальваюць чэрвен..скую траву. За лісічкамі пойдучь падб..розовікі, а пасля і летнія б..равікі — каласавікі. Так што не спі, грыбнік! (Паводле Х. Гурыновіча).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствлумачце правапіс складаных прыметнікаў.

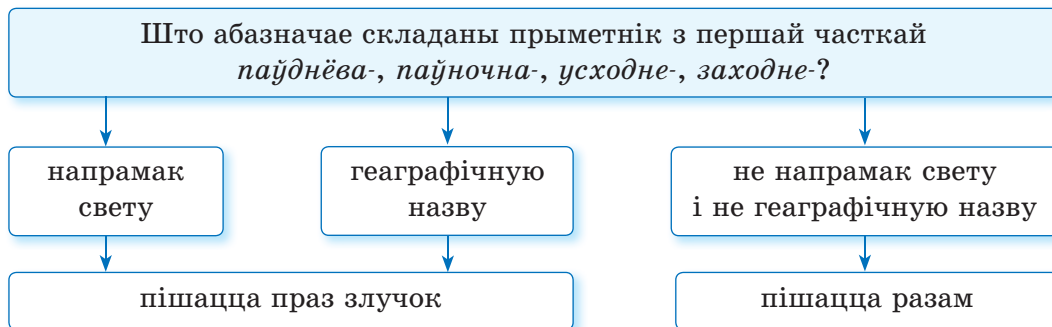
- Раствлумачце пастаноўку коскі ў апошнім сказе.

335. Складзіце і запішыце невялікі тэкст — мастацкае апісанне грыба сыраежкі з выкарыстаннем складаных прыметнікаў.

336. Карыстаючыся схемай, сфармулюйце правіла правапісу складаных прыметнікаў з першымі часткамі *паўднёва-*, *паўночна-*, *усходне-*, *заходне-*.

У якасці прыкладаў выкарыстайце наступныя словазлучэнні.

Паўночна(?)заходні вецер, паўночна(?)еўрапейская культура, паўднёва(?)славянскія мовы, Паўднёва(?)Жітайскае мора, Усходне(?)Еўрапейская раўніна, усходне(?)еўрапейская аўчарка.

Запішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі.

337. Запішыце сказы, утвараючы ад слоў і словазлучэнняў, што ў дужках, складаныя прыметнікі і дапасоўваючы іх да назоўнікаў. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Нарэшце за Ждановічамі выехалі на новую (*чатыры паласы*) трасу, і машына пабегла в..сялей (*З. Прыгодзіч*). 2. Гэты слабы пах струменяць дробныя (*бледны, ружовы*) кветачкі, падобныя да зв..ночкаў (*Х. Гурыновіч*). 3. Усяго (*старажытныя славяне*) летапісы* і крыніцы дакладна называюць на тэр..ыторыі сучаснай Беларусі 35 г..радоў, якія сён..я вывучаны і даследаваны (*Я. Сіпакоў*). 4. Ак..ян заварожваў сваёй бяздон..ай^c, (*празрысты, сіні*) гл..бінёй (*П. Саковіч*).

§ 55. Правапіс *не (ня)* з прыметнікамі

338. Абапіраючыся на прыклады, успомніце правіла напісання *не (ня)* з назоўнікамі.

1. Недахоп, незабудка, нянавісьць.
2. Непрыяцель — вораг; няволя — прыгнёт.
3. Не ласка, а злосць; не праўда, а хлусня.

Прачытайце прыклады. У якіх выпадках *не* пішацца з прыметнікамі разам, а ў якіх — асобна?

небагаты чалавек —	не багаты, а бедны
бедны чалавек	чалавек
невялікая пляцоўка —	не вялікая, а малая
малая пляцоўка	пляцоўка
нескладанае заданне —	не складанае, а простае
простае заданне	заданне

- Як называюцца пары слоў тыпу *небагаты — бедны; багаты — бедны*?

Не (ня) з прыметнікамі пішацца разам:

- калі прыметнік не ўжываецца без *не (ня)*: *непахісны, няспынны*;
- калі прыметнік можна замяніць сінонімам без прыстаўкі *не- (ня-)*: *невялікі (малы), няправільны (памылковы)*.

Не з прыметнікамі пішацца асобна:

- калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не шырокі, а вузкі пояс*;
- калі з прыметнікамі ўжываюцца словы **далёка не, зусім не, ніколькі не, нічуць не**: *ніколькі не цікавы, нічуць не салодкі*.

339. Да прыметнікаў з левага слупка падбярыце сінонімы з правага слупка. Запішыце прыметнікі парамі, раскрываючы дужкі.

вялікі, маўклівы, танны,
слабы, лянiвы, унікальны,
гаротны, зменлівы

(не/ня)гаваркі, (не/ня)шчаслівы,
(не/ня)дарагі, (не/ня)дбалы,
(не/ня)абсяжны, (не/ня)ўстойлівы,
(не/ня)моглы, (не/ня)звычайны

З дзвюма парамі прыметнікаў (на выбар) складзіце і запішыце сказы са злучнікам **а**, у якіх **не** з прыметнікам пішацца асобна.

340. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя прыметнікі з прыстаўкай **не-** (**ня-**) у патрэбнай склонавай форме.

- 1) птушка ... палёту;
- 2) ... сіла прынесла;
- 3) з ... сэрцам;
- 4) задача з многімі ...

- а) 'даволі складаная праблема';
- б) 'у прыгнечаным настроі, з неспакоем';
- в) 'нязначны, малаважны чалавек';
- г) 'хто-небудзь недарэчы, не ў пару прыходзіць, з'яўляецца'.

Для даведкі: (не/ня)лёгкі, (не/ня)высокі, (не/ня)вядомы, (не/ня)чысты.

Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі. З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

341. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Якую ролю ў тэкстах гэтага тыпу выконваюць прыметнікі?

Вёска Шва́кшты **малая** — крыху большая за пяцьдзясят дв..роў. І вуліц **небагата** — дзве з п..ловаю. Адна з іх даўняя, **вузкая**, са старымі драўлян..ымі хатамі. Другая, што ідзе паралельна гэтай, новая, шырокая, з прыгожымі цаглян..ымі^М д..мамі,

ак..уратнымі **нізкімі** пл..тамі. І трэцяя, якая злучае гэтыя дзве, **кароткая** — яе сапраўднай вуліцай і назваць нельга (*Паводле З. Прыгодзіча*).

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і замяняючы выдзеленыя прыметнікі сінонімамі з прыстаўкай **не-** (**ня-**).

Раствлумачце лексічныя значэнні слова *плот* у беларускай і рускай мовах.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што абазначае прыметнік як часціна мовы?
2. На якія разрады падзяляюцца прыметнікі паводле значэння і граматычных прымет? Прывядзіце прыклады пераходу адносных і прыналежных прыметнікаў у якасныя.
3. Якія ступені параўнання могуць мець якасныя прыметнікі?
4. Пры дапамозе якіх суфіксаў утвараюцца прыналежныя прыметнікі ад назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду? Прывядзіце прыклады.
5. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў.

342. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Колькі ў тэксце падтэм?

Настаўніца ўзняла смычок, і палілася павольная музыка.^{сн}

Музыка ахутвала кожнага пяшчотн.., чароўн.. покрывам, выклікала ў душы маляўніч.. карціны. Аднаму бачылася, як бруяцца на сонцы струмені празрыст.. крынічн.. вады. Другому чулася, як шумяць вяршаламі зялён.. дубровы. Трэцяя ўяўляла, як танцуе на вялік.. квяціст.. лузе, а наўкол у такт музыцы ківаюць галоўкамі кветкі. Чацвёртаму здавалася, што ён бяжыць па неабсяжн.. полі, на якім каласіцца залат.. жыта. Душа пятага ляцела ў высок.. сін..-сін.. небе сярод бел..-бел.. аблокаў.

І толькі Віцька, які заткнуў вушы, быў упэўнены, што наўкол разносяцца гукі, падобныя да рыпення старых дзвярэй. Проста над Віцькавай кватэрай жыла дзяўчынка, якая нядаўна пачала вучыцца іграць на скрыпцы. І яе музыка нагадвала хлопчыку якраз такія гукі. Штодзённыя заняткі маленькай скрыпачкі сталі для Віцькі пакутай* (*Паводле Т. Бунта*).

Вызначце лексіка-граматычныя разрады ўжытых у другім абзацы прыметнікаў. Прывядзіце прыклад пераходу адноснага прыметніка ў якасны.

Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя канчаткі прыметнікаў.

● Якую ролю выконвае націск у словах *му́зыка* — *музы́ка*, *скры́пачка* — *скрыпа́чка*?

343. Складзіце слоўнікавы дыктант (15—20 слоў) на тэму «Правапіс прыметнікаў», уключыўшы ў яго прыметнікі з вывучанымі арфаграфамі. Прадыктуйце прыметнікі свайму аднакласніку. Запішыце пад дыктоўку прыметнікі, падабраныя ім. Выканайце ўзаемаправэрку.

344. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Краіна цукерак і дзяцінства

Адны з самых смачных салодкіх прысмакаў* у Беларусі робяць на **гомельскай** фабрыцы «Спартак».

Здаецца, няма ў свеце чалавека, які б не частаваўся цукеркай «Залаты ключык». Гэтыя ірыскі былі вельмі папулярныя ў нашых бабуль і дзядуляў. Яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагоддзя за восем гадзін спецыяльная машына-аўтамат магла вырабіць пяцьсот кілаграмаў такіх цукерак!

Сёння прадпрыемства штомесяц выпускае два мільёны кілаграмаў цукерак, карамелі, шакаладу і вафляў. Галоўнае месца на «Спартаку» займае вытворчасць шакаладу і **шакаладных** цукерак. Пакаштаваць іх амаль праз некалькі хвілін пасля выпуску, а таксама паласавацца гарачым духмяным шакаладам можна ў **фірменным** кафэ на фабрыцы.

Калі будзеце ў Гомелі, завітайце на «Спартак», каб апынуцца ў чароўнай краіне цукерак і дзяцінства! (*Паводле І. Зімневай*).

Складзіце і запішыце план тэксту. Выпішыце з тэксту апорныя словы (прыметнікі), якія адпавядаюць кожнаму пункту плана. Карыстаючыся планам і апорнымі словамі, вусна перакажыце тэкст.

Знайдзіце ў тэксце прыметнік, ужыты ў форме ступені параўнання. Зрабіце яго марфалагічны разбор.

Вызначце спосаб утварэння выдзеленых прыметнікаў. Да якога лексікаграматычнага разраду яны адносяцца?

345. Выканайце тэматычную тэставую работу па раздзеле «Прыметнік».

Лічэбнік

§ 56. Лічэбнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

346. Прачытайце тэкст. Чаму Віцебск называюць культурнай сталіцай Беларусі? Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Славянскі базар

Культурнай сталіцай Беларусі Віцебск сталі называць яшчэ ў пачатку дзевяностых гадоў дваццатага стагоддзя. І гэта невыпадкова: тут **васямнаццатага** ліпеня тысяча дзевяцьсот дзевяноста другога года ўпершыню расквітнеў валожкай Міжнародны фестываль мастацтваў «Славянскі базар у Віцебску». **Тры** краіны^Ф — Беларусь, Расія і Украіна — выступілі арганізатарамі гэтага музычнага форуму.

фестываль

Спачатку фестываль знаёміў глядачоў з песеннай творчасцю славянскіх народаў. Але з часам на яго сцэне ўзняліся сцягі Кіргізіі, Літвы, Турцыі, Кіпра, Нідэрландаў, Грэцыі, Узбекістана, Швейцарыі і іншых краін.

Больш чым за **два** дзесяцігоддзі «Славянскі базар у Віцебску» набыў сапраўды велізарны маштаб. Штогод пэўныя дні на фестывалі прысвячаюцца музычнай культуры асобных народаў і краін (*Паводле Н. Гальпяровіча, Н. Ванінай, Т. Сівец*).

Разгледзьце эмблему «Славянскага базару ў Віцебску». У якім сказе тэксту «схавана» інфармацыя пра сімвал фестывалю?

Якія з выдзеленых слоў адказваюць на пытанне колькі? і абазначаюць колькасць прадметаў?

Якія з выдзеленых слоў адказваюць на пытанні якога? якіх? і абазначаюць парадак прадметаў?

Са словамі якой часціны мовы спалучаюцца выдзеленыя словы?

Лічэбнік — гэта часціна мовы, якая абазначае лік, колькасць прадметаў або парадак прадметаў пры лічэнні.

Лічэбнікі абазначаюць лікі, калі ўжываюцца без назоўнікаў: **Восем плюс тры — адзінаццаць.**

У спалучэнні з назоўнікамі і займеннікамі лічэбнікі абазначаюць колькасць і парадак прадметаў пры лічэнні: **пяць гузікаў, дваццаць першае стагоддзе, нас было трое.**

347. Запішыце спачатку сказы, у якіх лічэбнікі абазначаюць лік, потым — колькасць прадметаў, пасля — парадак прадметаў пры лічэнні.

1. Мяцеліца гуляла трэці дзень (*А. Казлоў*). 2. Адчыніліся дзверы^м, і ўвайшлі два хлопцы (*К. Чорны*). 3. Дваццаць адзін дзеліцца на тры і на сем. 4. Гэта была ўжо другая трэніроўка (*А. Камароўскі*). 5. Сабака ўлёгся каля Ваневых ног, выцягнуў усе чатыры лапы (*П. Місько*). 6. Восем мінус шэсць — два.

Звярніце ўвагу!

Колькаснае значэнне маюць не толькі лічэбнікі, але і словы іншых часцін мовы: назоўнікі (што? *пяцёрка, дзясятка*), прыметнікі (які? *двайны, трайны*), дзеясловы (што зрабіць? *падвоіць, патроіць*) і інш.

Лічэбнікі можна запісаць словамі і лічбамі (*чатыры і 4, чацвёрты і 4-ы*), іншыя часціны мовы — толькі словамі.

348. Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы.

1. Ніхто з нашай **чацвёркі** ні разу не пайшоў танцаваць (*І. Навуменка*). 2. З пакояў **першага** паверха далятаў да мяне гул галасоў, але слоў нельга было разабраць (*І. Шамякін*). 3. На вялікай паляне, акаймаванай маладым бярэзнікам^с, такавала каля **дзясятка** цецерукоў (*М. Паслядовіч*). 4. Хлопчык, выстаўляючы **два** ніжнія зубкі, засмяўся, давольны (*В. Адамчык*). 5. Дзесь там, за ляском, шчоўкнуў **адзіночны** выбух ці стрэл (*В. Быкаў*).

Выпішыце сказы, у якіх ужыты лічэбнікі. Што яны абазначаюць?

Да выдзеленых назоўнікаў і прыметніка падбярыце аднакаранёвыя лічэбнікі. Запішыце.

У сказе лічэбнік можа быць:

- дзейнікам: *На ложку, на падушцы поруч з Анютаю, ляжаць дзе спавітыя лялькі* (А. Васілевіч);
- выказнікам: *Агульная даўжыня Заходняй Дзвіны — тысяча дваццаць кіламетраў;*
- азначэннем: *А на вузенькіх вулачках горада спяшаецца дзяўчынка гадоў дзесяці* (С. Тарасаў);
- дапаўненнем: *Неўзабаве Кастусь убачыў двух мужчын* (А. Якімовіч);
- акалічнасцю: *Змены ў лесніковым жыцці адбыліся гадоў праз дзесяць* (І. Чыгрынаў).

Спалучэнне лічэбніка, які абазначае колькасць прадметаў, з назоўнікам з'яўляецца адным членам сказа: *Біліся два цецерыкі* (М. Паслядовіч).

349. Спішыце сказы. Падкрэсліце лічэбнікі (спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі) як члены сказа.

1. Вось і першы сонечны прамень бліснуў, пазалаціў калодзежны журавель, перакінуўся на старую ліпу (М. Лынькоў).
 2. Віка вынырнула з метро^м і праз хвілін дзесяць была ля стадыёна (А. Камароўскі).
 3. У кашальку я нашў дзве квітанцыі на атрыманне фотакартак (А. Васілевіч).
 4. Адзін прыклад здаўся асабліва цяжкім бадай што ўсяму класу (К. Чорны).

350. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі.

1) адзін бок медаля;	а) 'так падобны адзін да аднаго, што не адрозніш';
2) адзін крок;	б) 'знешняя, відавочная частка якой-небудзь справы';
3) на адзін твар;	в) 'адначасова, разам (гаварыць, крычаць)';
4) у адзін голас.	г) 'не так далёка, вельмі блізка'.

З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

351. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту.

Сядзіба, у якой рус..кі мастак Іл..я Рэпін жыў у канцы дзевятнацатага — пачатку дваццатага стагод..я, знаходзіцца за шаснаццаць кіламетраў на поўнач ад Віцебска^М. Мастак набыў яе ў тыс..ча восемсот дзевяноста другім годзе, пасля таго як прадаў адну са сваіх карцін рус..каму імператару Ал..ксандру Трэцяму.

У Здраўнёве жыў не толькі сам Рэпін, але і яго дзеці, унукі. З двухтыс..чнага года тут можна пабачыць рэпінскія акварэлі, малюнкi, два абразы, напісаныя для ц..рквы, а таксама ф..таздымкі, рукапісы, кнігі, лісты (*Паводле Н. Гальпяровіча, Н. Ванінай, Т. Сівец*).

восемс0т

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Пазначце літарай **к** лічэбнікі, якія абазначаюць колькасць прадметаў, літарай **п** — лічэбнікі, якія абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні.

Жыццё і творчасць якіх вядомых мастакоў звязаны з Віцебшчынай?

§ 57. Лічэбнікі колькасныя і парадкавыя

352. Перанясіце табліцу ў сшытак і запоўніце яе, упісаўшы прыведзеныя ніжэй словазлучэнні.

Лічэбнікі абазначаюць			
цэлыя лікі	частку ад цэлага ліку	сукупнасць прадметаў	парадак прадметаў
<i>пяць метраў...</i>	<i>тры пятыя шляху...</i>	<i>сямёра птушанят...</i>	<i>другі тайм...</i>

Пятая серыя, шэсць месяцаў, трое коней, дзве трэція атрада, дванаццаць авечак, сямнаццатая старонка, сорок сем спартсменаў, адна восьмая пірага, пяцёра лыжнікаў.

У залежнасці ад значэння і граматычных прымет лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

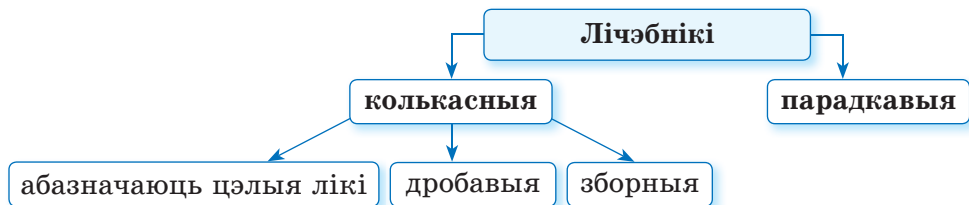
Колькасныя лічэбнікі абазначаюць лік або колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне **к о л ь к и**? Да колькасных лічэбнікаў адносяцца:

- лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі: *сем, дваццаць*;
- дробавыя лічэбнікі (абазначаюць частку ад цэлага ліку або цэлы лік і яго частку): *дзве пятыя, адна цэлая і пяць дзясятых*;
- зборныя лічэбнікі (абазначаюць сукупнасць прадметаў): *двое кацянят, шасцёра салдат*.

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні і адказваюць на пытанне **які?** (**к а т о р ы?**): *трэці паверх, сто адзінаццаты год*.

353. Карыстаючыся схемай, складзіце вуснае паведамленне пра разрады лічэбнікаў паводле значэння і граматычных прымет. У якасці прыкладаў выкарыстайце лічэбнікі з прыведзеных ніжэй сказаў.

1. Шыковіч падняўся на другі паверх, заглянуў у прыёмную рэдактара, у кабінет намесніка (*І. Шамякін*). 2. Праз хвілін пятнаццаць галоўныя трэнеры запоўнілі^с судзейскі пратакол (*А. Камароўскі*). 3. А ехалі мы двое сутак (*У. Дубоўка*). 4. Вярста — мера даўжыні, роўная адной цэлай і шасці сотым кіламетра (*Тлумачальны слоўнік*).

Знайдзіце ў сказах устарэлае слова.

354. Прачытайце тэкст. Чаму Глыбокае лічыцца «вішнёвай» сталіцай Беларусі?

Горад Глыбокае лічыцца «вішнёвай» сталіцай Беларусі. Тут ёсць скульптура «Вішанька» і вялізны^{с.л} вішнёвы сад, у якім расце тысяча чатырыста чатырнаццаць дрэў. Менавіта ў тысяча чатырыста чатырнаццатым годзе Глыбокае ўпершыню згадваецца ў летапісах.

Чатыры практыкаванні, чацвёртае практыкаванне, адзінаццаты малюнак, адзінаццаць малюнкаў, адзінаццаці малюнкаў, восьмы месяц, восем месяцаў, васьмю месяцамі, дваццаць дзевяты дзень, дваццаць дзевяць дзён.

Якія лічэбнікі адрозніваюцца націскам ад адпаведных лічэбнікаў у рускай мове?

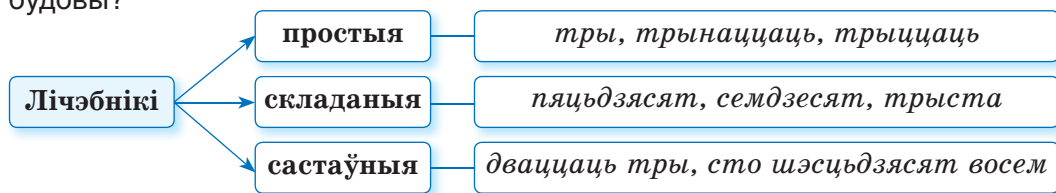
356. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя лічэбнікі *тры* або *трыці* ў патрэбнай склонавай форме. Вызначце разрады лічэбнікаў.

1) да ... пеўняў; 2) гнуцца ў ... пагібелі; 3) заблудзіцца ў ... соснах; 4) з ... вуснаў.	а) ‘не разабрацца ў самым простым, элементарным’; б) ‘празмерна ўгоднічаць, прыніжацца’; в) ‘да самага світання (быць дзе-небудзь, займацца чым-небудзь)’; г) ‘(чуць, дадвацца) праз пасрэднікаў’.

Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі. З двума фразеалагізмамі (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

§ 58. Простыя, складаныя і састаўныя колькасныя лічэбнікі

357. Разгледзьце схему. На якія разрады падзяляюцца лічэбнікі паводле будовы?

Чым адрозніваецца будова простых, складаных і састаўных лічэбнікаў?

У залежнасці ад будовы лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя.

Простыя лічэбнікі (ад лічэбніка *адзін* да лічэбніка *дваццаць*, а таксама *трыццаць*, *сорак*, *сто*, *тысяча*, *мільён*) маюць адну аснову.

Складаныя лічэбнікі маюць дзве асновы: *шэсцьдзясят, чатырыста*.

Састаўныя лічэбнікі ўтвораны спалучэннем простых і складаных лічэбнікаў: *дзевяноста дзевяць, тры тысячы пяцьсот васьмнаццаць*.

358. Размяркуйце лічэбнікі на групы ў залежнасці ад будовы. Запішыце.

Трыццаць чатыры, два, дзевяноста, адзінаццаць, дзвесце, сем тысяч трыста восем, восемдзсят, дзевяцьсот дванаццаць, дваццаць, тысяча, семсот, пяцьдзясят адзін.

дзвэсце

Дапоўніце кожную групу лічэбнікаў уласнымі прыкладамі.

359. Прачытайце верш. Знайдзіце ў ім прыклады перанясення ўласцівасцей жывых істот на прадметы, з’явы прыроды.

Дожджыкава лічылка

Раз — і зірнула лісце
Зеленавока на свет.

Два — і струменьчыкаў ніці
Шыць пачалі па траве.

Тры — вытанцоўвае кропля
Звонка ў балейцы* пустой.

Ну а чатыры — на кроне
Чорненькі^c свіснуў свісток.

Пяць — мыюць кветкі пялёсткі,
Вушы скрабуць лапухі.

Шэсць — гэта зноўку над вёскай
Воблака вырас пухір*.

Сем — сем глыткоюў каляровых
Вып’е вясёлка з ракі.

Восем — з-пад сховаў імховых
Вылезуць баравікі...

К. Камейша.

Назавіце ўжытыя ў тэксце лічэбнікі. Вызначце іх разрады паводле значэння і будовы.

З якой мэтай выкарыстоўваюць лічылку?

Запішыце па памяці вядомую вам лічылку.

360. Письмова перакладзіце тэкст на беларускую мову. Дайце яму загаловак у форме пыталнага сказа.

Известный английский учёный Ньютон разделил радуго на семь цветов: красный, оранжевый, жёлтый, зелёный, голубой,

синий и фиолетовый. Первоначально учёный обнаружил пять цветовых оттенков в радуге. Впоследствии Ньютон добавил к ним ещё два цвета. Число семь он выбрал из убеждения, что существует связь между цветами, музыкальными нотами, объектами Солнечной системы и днями недели.

Однако не все согласны с Ньютоном. Например, американцы, немцы, французы и японцы считают, что у радуги шесть цветов. В Китае в радуге выделяют пять цветов. А некоторые племена Африки уверены, что у радуги всего два цвета: тёмный и светлый (По материалам сайта «Свет в вопросах и ответах»).

Слоўнік

первоначально — *першапачаткова*
обнаружить — тут: *выявіць*
оттенок — *адценне*

впоследствии — *пасля, пазней*
убеждение — *перакананне*

Падрэсліце ўжытыя ў тэксце лічэбнікі. Вызначце іх разрад паводле будовы.

361. Выкарыстоўваючы розныя спалучэнні простых і складаных лічэбнікаў, утварыце і запішыце сем састаўных колькасных лічэбнікаў.

Шаснаццаць, тысяча, дзвесце, пяцьдзясят, восем.

§ 59. Простыя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс

Лічэбнік *адзін* мае форму мужчынскага, жаночага і ніякага роду, адзіночнага і множнага ліку: *адзін месяц, адна хвіліна, адно імгненне, адны суткі*.

Гэты лічэбнік скланяецца, як прыметнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны.

362. Дапоўніце прыметнікамі словазлучэнні, якія прыводзяцца ў якасці прыкладаў у тэксце правіла, і праскланяйце іх (па варыянтах). Напрыклад: *Н. адзін зімовы месяц, Р. аднаго зімовага месяца...* Дакажыце, што лічэбнік *адзін* скланяецца, як прыметнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны.

363. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ўжываючы лічэбнікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. Баба выціралася (*адзін*) ручніком, дзед з хросным — другім, а я ўжо, як у тым анекдоце, а..сыхаў і так (*Я. Брыль*).
2. Вавёрка саскочыла з с..сны і ў (*адна*) хвіліну апынулася на пн..^{сн} (*В. Вольскі*).
3. З (*адзін*) боку д..рогі стаяў рэдкі хвойнік, з другога — кусты ядлоўц.., а далей — алешнік (*Я. Колас*).
4. Лёня Саўчанка і Грыша Міхневіч вучыліся ў (*адзін*) клас.., с..дзелі за (*адна*) партай (*А. Васілевіч*).

Укажыце род, лік і склон лічэбніка *адзін* у кожным сказе.

364. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне лічэбнікаў <i>два, дзве</i>	
Н.	<i>два дубы, два сябры</i>	<i>дзве таполі, дзве сяброўкі</i>
Р.	<i>двух дубоў, двух сяброў</i>	<i>дзвюх таполяў, дзвюх сябровак</i>
Д.	<i>двум дубам, двум сябрам</i>	<i>дзвюм таполям, дзвюм сяброўкам</i>
В.	<i>два дубы, двух сяброў</i>	<i>дзве таполі, дзвюх сябровак</i>
Т.	<i>двума дубамі, двума сябрамі</i>	<i>дзвюма таполямі, дзвюма сяброўкамі</i>
М.	<i>(на) двух дубах, (пры) двух сябрах</i>	<i>(на) дзвюх таполях, (пры) дзвюх сяброўках</i>

З назоўнікамі якога роду ўжываюцца лічэбнікі *два, дзве*?

У якім склоне і ліку ўжываюцца назоўнікі пры лічэбніках *два, дзве* ў форме назоўнага склону? Ад чаго залежыць форма лічэбнікаў *два, дзве* ў вінавальным склоне?

У **назоўным** склоне пры лічэбніках *два, дзве, тры, чатыры* назоўнікі і прыметнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два спрытныя вераб'і, тры маладыя цецерыкі*.

У **творным** склоне лічэбнікі *два, дзве, тры, чатыры* заканчваюцца на **-ма**: *двума, дзвюма, трыма, чатырма*.

365. Запішыце ўжытыя ў сказах колькасна-іменныя словазлучэнні ў форме творнага склону.

1. Праз лес ішлі дзве дарогі (*А. Васілевіч*). 2. Ігруша была ўжо голая, і толькі на адной галіне трапяталіся два жоўт.. лістк.. (*К. Чорны*). 3. Раптам над ракою загарэліся тры сін.. ракеты (*М. Лупсякоў*). 4. Я вырашыў не ісці ў горад, а пехатой вярнуцца дадому, у сваю вёску, да якой было чатыры кіламетр.. (*А. Бадак*). 5. Як дзве стар.. гаспадыні ў белых хустках, стаяць адна супроць адной дзве^Ф хаткі (*З. Бядуля*).

Раствлумачце правапіс прапушчаных канчаткаў назоўнікаў і прыметнікаў.

366. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне простых колькасных лічэбнікаў		
Н.	<i>пяць паверхай</i>	<i>восем кілаграмаў</i>	<i>сямнаццаць рублёў</i>
Р.	<i>пяці паверхай</i>	<i>васьмі кілаграмаў</i>	<i>сямнаццаці рублёў</i>
Д.	<i>пяці паверхам</i>	<i>васьмі кілаграмам</i>	<i>сямнаццаці рублям</i>
В.	<i>пяць паверхай</i>	<i>восем кілаграмаў</i>	<i>сямнаццаць рублёў</i>
Т.	<i>пяццю паверхамі</i>	<i>васьмю кілаграмамі</i>	<i>сямнаццаццю рублямі</i>
М.	<i>(на) пяці паверхах</i>	<i>(аб) васьмі кілаграмах</i>	<i>(аб) сямнаццаці рублях</i>

Дакажыце, што прыведзеныя лічэбнікі скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з мяккай асновай.

Лічэбнікі **пяць** — **дваццаць**, **трыццаць** скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з мяккай асновай. У лічэбніках **пяць**, **дзевяць** — **дваццаць**, **трыццаць** у творным склоне перад канчаткам пішацца **цц**: **пяццю**, **дваццаццю**.

У лічэбніках **адзінаццаць** — **дваццаць**, **трыццаць** у сярэдзіне пішацца **цц**.

Ва ўскосных склонах, акрамя вінавальнага, лічэбнік **восем** пішацца з мяккім знакам.

367. Разгледзьце шыльду. Пісьмова адкажыце на пытанні. Лікі запішыце словамі.

З якога часу пачынае працаваць аддзяленне паштовай сувязі? Да якога часу працуе аддзяленне ў будныя дні, у суботу? У які час аддзяленне зачыняецца на перапынак?

аддзялённе

368. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне лічэбнікаў <i>сорак</i> , <i>сто</i>	
Н.	<i>сорак метраў</i>	<i>сто літраў</i>
Р.	<i>сарака метраў</i>	<i>ста літраў</i>
Д.	<i>сарака метрам</i>	<i>ста літрам</i>
В.	<i>сорак метраў</i>	<i>сто літраў</i>
Т.	<i>сарака метрамі</i>	<i>ста літрамі</i>
М.	<i>(на) сарака метрах</i>	<i>(у) ста літрах</i>

Колькі склонавых форм маюць лічэбнікі *сорак* і *сто*?

Лічэбнікі *сорак*, *сто* ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, маюць канчатак **-а**: *ста*а, *сарака*а.

369. Прачытайце тэкст. Раскажыце, як можна вызначыць час па «кветкавым гадзінніку». Якая расліна засынае ў 6 гадзін вечара?

— Ці ведаеш ты, як вызначыць час без гадзін..іка? — спытаў Мікола.

— В..дома, — а..казала Ірэна. — Цюльпаны веч..рам закрываюць п..лёсткі. Жоўтыя^м дз..мухаўцы пад маім ..акном у 6 раніцы ўжо ра..крытыя, а пасля 15—16 гадзін засынаюць. Падбел пра-чынаецца ў 10, а засынае ў 18. Шыпшына хоць і рана прачынаецца, але кладзецца спаць пасля 20 гадзін. А салаў..і пачынаюць сп..ваць звеч..ра, каля 11 гадзін (*Паводле Л. Адамовіч*).

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Лікі запішыце словамі.

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з простаю мовай.

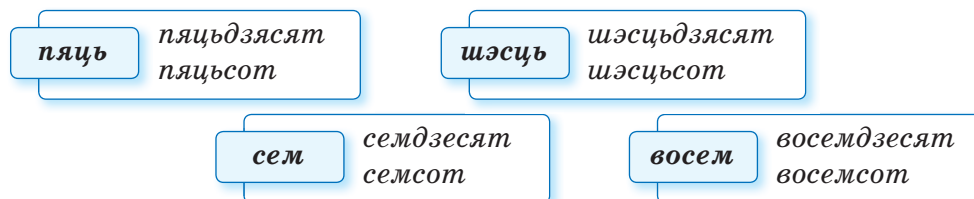

Дапоўніце тэкст двума-трыма сказамі, выкарыстаўшы звесткі, прыведзеныя ў табліцы.

Расліна	Час раскрыцця пялёсткаў	Час закрыцця пялёсткаў
Лілея	5	20
Белы гарлачык	6—7	17—18
Наготкі	9	15—16

§ 60. Складаныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс

370. Разгледзьце схему.

Зрабіце вывад аб правапісе мягкага знака ў складаных лічэбніках.

У сярэдзіне складаных лічэбнікаў *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот* пішацца мяккі знак.

371. Выкарыстоўваючы розныя спалучэнні простых і складаных лічэбнікаў з каранямі *пяць-*, *шэсць-*, *сем-*, *восем-*, *дзевяць-*, утварыце і запішыце сем састаўных колькасных лічэбнікаў.

372. Разгледзьце выявы папяровых грашовых знакаў Беларусі. Абгрунтуйце думку аб тым, што афармленне беларускіх банкнотаў адпавядае дэвізу «Мая краіна — Беларусь».

Складзіце сказы пра тое, што адлюстравана на пярэднім баку беларускіх банкнотаў.

У з о р: *На пярэднім баку банкнота наміналам ... рублёў размешчана выява ...*

Запішыце сказы, у якіх ужываюцца складаныя лічэбнікі.

Для даведкі: *Мірскі замак; Нясвіжскі замак; Белая (Камянецкая) вежа; палац Румянцавых і Паскевічаў (г. Гомель); Нацыянальная бібліятэка Беларусі; Спаса-Праабражэнская царква (г. Полацк); Магілёўскі абласны мастацкі музей імя П. В. Масленікава.*

373. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне складаных колькасных лічэбнікаў	
Н.	<i>семдзсят капеек</i>	<i>дзвесце кіламетраў</i>
Р.	<i>сямідзесяці капеек</i>	<i>двухсот кіламетраў</i>
Д.	<i>сямідзесяці капейкам</i>	<i>двумстам кіламетрам</i>
В.	<i>семдзсят капеек</i>	<i>дзвесце кіламетраў</i>
Т.	<i>сямюдзесяцю капейкамі</i>	<i>двумстамі кіламетрамі</i>
М.	<i>(аб) семідзесяці капейках</i>	<i>(на) двухстах кіламетрах</i>

З назоўнікамі якога роду ўжываюцца лічэбнікі *два, дзве*?

Пры скланенні складаных колькасных лічэбнікаў (ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці*, ад *двухсот* да *дзевяцісот*) змяняюцца абедзве часткі слова.

Другая частка (лічэбнік *сто*) мае формы *-сот, -стам, -стамі, -стах*.

У лічэбніку *дзвесце* ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) у якасці першай часткі выступаюць формы лічэбніка *два* (а не *дзве*): *двух-, двум-, двумя-*.

Лічэбнік *дзевяноста* ва ўсіх склонах мае аднолькавую форму.

374. Запішыце словамі лікі 50, 80, 600, 900. Складзіце з імі колькасна-іменныя словазлучэнні і праскланяйце іх (па варыянтах).

375. Рашыце прыклады. Запішыце іх, замяняючы лікі словамі.

У з о р: $50 + 20 = 70$. *Да пяцідзсяці дадаць дваццаць — будзе семдзсят.*

$$60 + 20 = \qquad 200 + 600 = \qquad 300 \times 2 =$$

$$90 - 30 = \qquad 900 - 400 = \qquad 700 : 10 =$$

376. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Запішыце, замяняючы лікі словамі.

Спринт

Спринт — это совокупность легкоатлетических беговых дисциплин на короткие дистанции (до 400 метров).

В группу беговых видов легкоатлетической программы входит бег на дистанции протяжённостью до 400 метров, а также различные виды эстафетного бега. Бег на 100, 200 и 400 метров, эстафетный бег 4×100 метров и 4×400 метров включается в программу Олимпийских игр. Дистанции протяжённостью 30, 50, 60 и 300 метров включаются в соревнования в закрытых помещениях (*По К. Гусеву*).

Слоўнік

протяжённость — *працягласць*

соревнование — *спаборніцтва*

Каго з беларускіх спартсменаў-бегуноў называюць Белай Маланкай?

§ 61. Састаўныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс

377. Прачытайце табліцу. Зрабіце вывад пра асаблівасці скланення састаўных колькасных лічэбнікаў.

Склон	Скланенне састаўнога колькаснага лічэбніка
Н.	<i>пяцьсот шэсцьдзясят сем старонак</i>
Р.	<i>пяцісот шасцідзсяці сямі старонак</i>
Д.	<i>пяцістам шасцідзсяці сямі старонкам</i>
В.	<i>пяцьсот шэсцьдзясят сем старонак</i>
Т.	<i>пяццюстамі шасцюдзсяццю сямю старонкамі</i>
М.	<i>(на) пяцістах шасцідзсяці сямі старонках</i>

Пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў змяняецца кожнае слова.

378. Прачытайце тэкст. З якой мэтай у ім ужываюцца лічэбнікі?

Доўгі час самай вялікай ракой у свеце лічылася амерыканская^м Місісіпі. Але вось ужо 2 стагоддзі вядома, што даўжыня Ніла складае 6671 кіламетр. Місісіпі ж ад вытоку Місуры — 6410 кіламетраў. Далей ідуць Амазонка — 6400 кіламетраў і Янцзы, даўжыня якой — 5800 кіламетраў (*Паводле А. Карлюкевіча*).

Праскланяйце адзін з састаўных колькасных лічэбнікаў, ужытых у тэксце. Карыстаючыся прыведзенай у табліцы інфармацыяй, складзіце і запішыце невялікі тэкст (3-4 сказы) пра самыя вялікія рэкі Беларусі.

Рака	Агульная даўжыня, км	Даўжыня па тэрыторыі Беларусі, км
Дняпро	2145	690
Заходняя Дзвіна	1020	328
Нёман	937	459
Прыпяць	761	495

379. Утварыце і запішыце колькасна-іменныя словазлучэнні паводле прапанаваных схем. Абазначце ў словазлучэннях галоўнае слова.

У з о р: $370 + \text{удзельнік} \rightarrow \text{Д.} \rightarrow \text{троемстам сямідзесяці ўдзельнікаў}.$

$284 + \text{экзэмпляр} \rightarrow \text{Р.}$

$23 + \text{вагон} \rightarrow \text{Д.}$

$516 + \text{грам} \rightarrow \text{Т.}$

$802 + \text{старонка} \rightarrow \text{М.}$

380. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і замяняючы лікі словамі.

1. Ц..пер за якія 3 хвіліны трэба было праплысці аж 150 метраў (*М. Лупсякой*). 2. Ікру рыбы а..кладваюць у в..лікай колькасці:

акўнь — каля 30 тыс..ч ікрынак^с, плотка — да 100 тыс..ч, карась — да 300 тыс..ч, а карп — ад 200 да 500 тыс..ч (*В. Вольскі*). 3. Каб можна было, я праседжваў бы за кніжкамі ўсе 24 гадзіны (*З. Прыгодзіч*). 4. Дзеду было гадоў 65: бела..усы, худы, з ружовай лысінай, з жоўтым пухам вакол, якраз дз..мухавец (*З. Бядуля*).

Вызначце склон ужытых у сказах лічэбнікаў.

У якіх сказах колькасна-іменныя словазлучэнні абазначаюць прыблізную колькасць?

Звярніце ўвагу!

Каб перадаць значэнне **прыблізнай колькасці**, выкарыстоўваюцца:

- адваротны парадак слоў (назоўнік ужываецца перад лічэбнікам): *чалавек трыццаць, метраў дзвесце*;
- два лічэбнікі: *шэсць-сем тыдняў, дзесяць-пятнаццаць крокаў*;
- спалучэнне лічэбніка з прыназоўнікамі *пад, з, за, каля, да: пад восемдзсят гадоў, каля дзвюх гадзін*;
- спалучэнні *больш (менш) як, больш (менш) за, больш (менш) чым* з лічэбнікамі ў вінавальным склоне: *больш за дваццаць гадоў, менш чым пяцьдзсят працэнтаў*.

381. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

«Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» — плён працы Міхася Канстанцінавіча Клышкі. Першае выданне слоўніка выйшла ў 1976 годзе. Праз 17 гадоў пабачыла свет другое, выпраўленае і дапоўненае, выданне. У 2005 годзе выйшла трэцяе выданне слоўніка, які мае ўжо гістарычную каштоўнасць.

Слоўнік уключае 1900 сін..німічных радоў. У ім сабрана 11 000 слоў і выразаў. У якасці іл..юстрацыйнага матэры..лу выкарыстаны прыклады з маста..кай літ..ратуры (творы 150 беларус..кіх піс..меннікаў), а таксама з фальклор..^п, перы..дычных і даведачных выдан..яў (*Паводле У. Сіўчыкава*).

Ахарактарызуйце ўжытыя ў першым абзацы тэксту лічэбнікі паводле значэння і будовы.

Адрэдагуйце другі абзац тэксту так, каб перадаць значэнне прыблізнай колькасці. Запішыце, замяняючы лікі словамі і ўстаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

У «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М. Клышкі прыводзіцца наступны сінанімічны рад: *важнасць, значэнне; вага, сіла, ... , вастрыня (перан.)*. Якое з ужытых у тэксце слоў прапушчана ў гэтым радзе?

382. Разгледзьце малюнак.

Складзіце і запішыце рэцэпт гатавання грэчкі па-купецку, ужываючы простыя, складаныя і састаўныя колькасныя лічэбнікі.

§ 62. Скланенне, ужыванне і правапіс парадкавых лічэбнікаў

383. Прачытайце пары лічэбнікаў. Ад якіх лічэбнікаў утвараюцца парадкавыя лічэбнікі?

чатыры — чацвёрты

шэсцьдзясят — шасцідзясяты

сямнаццаць — сямнаццаты

трыста — трохсоты

Адзін з прыведзеных парадкавых лічэбнікаў спалучыце з назоўнікамі год, старонка, аддзяленне. Запішыце ўтвораныя словазлучэнні, вызначце род, лік і склон лічэбнікаў.

Большасць парадкавых лічэбнікаў утвараецца ад колькасных, якія абазначаюць цэлыя лікі. **Выключэнне:** адзін — першы, два — другі.

Парадкавыя лічэбнікі змяняюцца па родах, ліках, склонах, як прыметнікі.

384. Прачытайце верш. Якая сітуацыя апісваецца ў ім?

Кормяць Сяргейку

Першая лыжка — за маміну ласку,
 Другая — за татавы^М гушканні-гулі,
 Трэцяя — за бабуліны казкі,
 Чацвёртая — за жалейку дзядулі,
 Пятая — за пеўніка чубатага,
 Шостая — за коціка-дуроніка,
 Сёмая — за жаўрука над хатаю,
 А восьмая — за наша сонца-сонейка,
 Дзвятая — за веснавую раніцу...
 Ну вось і каша ў місачцы канчаецца.

Максім Танк.

Назавіце ўжытыя ў тэксце парадкавыя лічэбнікі. Письмова праскланяйце адзін з іх разам з назоўнікам, да якога ён адносіцца. Абазначце скланавыя канчаткі лічэбніка. Дакажыце, што парадкавыя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі з адпаведнай асновай.

385. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне парадкавых лічэбнікаў	
Н.	<i>сямідзясяты кіламетр</i>	<i>дваццаць трэці дзень</i>
Р.	<i>сямідзясятага кіламетра</i>	<i>дваццаць трэцяга дня</i>
Д.	<i>сямідзясятаму кіламетру</i>	<i>дваццаць трэцяму дню</i>
В.	<i>сямідзясяты кіламетр</i>	<i>дваццаць трэці дзень</i>
Т.	<i>сямідзясятым кіламетрам</i>	<i>дваццаць трэцім днём</i>
М.	<i>(на) семідзясятым кіламетры</i>	<i>(аб) дваццаць трэцім дні</i>

Якая частка слова змяняецца пры скланенні складанага парадкавага лічэбніка? Якое слова змяняецца пры скланенні састаўнога парадкавага лічэбніка?

Пры скланенні складаных парадкавых лічэбнікаў (*пяцідзясяты — васьмідзясяты, двухсоты — дзевяцісоты*) змяняецца апошняя частка слова.

Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова.

386. Прачытайце тэкст. Якую ролю ў ім выконваюць лічэбнікі?

Смольня

У 1910 годзе сям'я Міцкевічаў набыла сваю хату ў Смольні. 19 верасня 1911 года Якуб Колас прыехаў^{сл} сюды ўпершыню. Паэт пасадзіў тут ліпы, якія і сёння растуць на мемарыяльнай сядзібе. Пад гэтымі ліпамі сядзелі маладыя Якуб Колас і Янка Купала ў час першай сустрэчы летам 1912 года.

У Смольні Якуб Колас працаваў над паэмамі «Новая зямля» і «Сымон-музыка», напісаў шэраг вершаў, апавяданняў.

У 1967 годзе ў Смольні быў адкрыты філіял* Дзяржаўнага літаратурна-мемарыяльнага музея Якуба Коласа (*Паводле З. Камароўскай*).

Выпішыце з тэксту колькасна-іменныя словазлучэнні, замяняючы лікі словамі.

Вусна перакажыце тэкст, карыстаючыся выпісанымі колькасна-іменнымі словазлучэннямі як апорнымі.

філіял

387. Запішыце словамі даты нараджэння ўсіх членаў вашай сям'і. Лічэбнікі якога разраду паводле значэння і граматычных прымет вы выкарысталі?

Парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны*, пішуцца ў адно слова: *дваццацімільённы, трохмільярдны, сямідзесяціпяцітысячны*.

388. Утварыце ад колькасных лічэбнікаў парадкавыя. Запішыце, замяняючы лікі словамі.

4 мільярды, 11 мільёнаў, 59 тысяч, 164 тысячы.

Для абазначэння часу па-беларуску выкарыстоўваюць прыназоўнікі *ў* і *а*. Напрыклад, калі на гадзінніку 9:20, кажуць: *у дзевяць гадзін дваццаць хвілін, у дваццаць хвілін на дзясятую*.

Калі ж на гадзінніку роўна 9:00 або 9:30, ужываюцца словазлучэнні *а дзвятай гадзіне, у дзевяць гадзін; а палове дзвятай, у палову на дзясятую*.

389. Складзіце і запішыце 5 сказаў на тэму «Расклад званкоў у нашай школе (гімназіі)».

390. Разгледзьце план глядзельнай залы кінатэатра.

Якія месцы ў глядзельнай зале вы выберыце, каб паглядзець фільм разам са сваімі сябрамі? Раскажыце, з кім бы вы хацелі пайсці ў кінатэатр. Назавіце выбраныя вамі рад, нумары месцаў. Раствлумачце свой выбар.

391. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып.

назаўтра

Міша вяртаўся з баравікоў, сабака Марс бег наперадзе. Ён і даў знаць, што некага сустрэў. Міша пабег на голас. Марс зага- радзіў дарогу да вады бабру. Калі звярок ірвануў уперад, Марс шкуматнуў яго за хвост.^{сн} Бабёр схапіў сабаку за нагу. Марс заекатаў і вырваўся. Міша дастаў кавалак сала, падзяліў на дзве долі. Марс сваю долю з'еў, а бабёр не ўзяў. Тады хлопец з саба- кам накіраваліся дадому. Назаўтра Міша зноў прыйшоў на тое месца. Сала там не было. На гэты раз Міша ўзяў з сабой моркву і высыпаў яе на траву. На наступны дзень морквы не стала. А яшчэ праз дзень хлопец раскідаў моркву ланцужком. Калі бабёр вылез на бераг, то з'еў адну, другую, трэцюю морквіну. А наблізіцца да Мішы не адважыўся. Так пачалося іх сяброўства (*Паводле А. Кудраўца*).

Падзяліце тэкст на часткі. Складзіце і запішыце яго план.

Пісьмова перакажыце тэкст, дапоўніўшы яго апісаннем бабра.

Д л я д а в е д к і: *невялічкі, руды, вусатая мордачка, чорная лапата хваста, маленькія, як зерне, вочкі.*

Вызначце род, лік і склон ужытых у тэксце парадкавых лічэбнікаў.

§ 63. Скланенне, ужыванне і правапіс дробавых лічэбнікаў

392. Разгледзьце схемы. Якая частка кожнай схемы афарбавана сінім, жоўтым колерамі?

Лічэбнікі якога разраду паводле значэння вы выкарысталі, каб адказаць на пытанне? Вызначце разрад гэтых лічэбнікаў паводле будовы.

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць частку цэлага або цэлы лік і яго частку: *пяць сёмых, дзве цэлыя і тры дзясятыя*.

Паводле будовы дробавыя лічэбнікі састаўныя. Яны складаюцца з колькаснага лічэбніка (лічнік) і парадкавага (назоўнік).

393. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне дробавага лічэбніка
Н.	<i>чатыры пятыя гектара</i>
Р.	<i>чатырох пятых гектара</i>
Д.	<i>чатыром пятым гектара</i>
В.	<i>чатыры пятыя гектара</i>
Т.	<i>чатырма пятымі гектара</i>
М.	<i>(аб) чатырох пятых гектара</i>

Якая частка дробавага лічэбніка змяняецца, як колькасны лічэбнік?
Якая частка дробавага лічэбніка змяняецца, як прыметнік у множным ліку?

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў першая частка (лічнік) змяняецца, як колькасны лічэбнік, другая (назоўнік) — як прыметнік у множным ліку.

Калі першая частка дробавага лічэбніка — словы *дзве, тры, чатыры*, то другая частка ўжываецца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *дзве трэція, чатыры сёмыя*.

Калі першая частка дробавага лічэбніка — словы *пяць, шэсць, сем* і г. д., то другая частка мае форму роднага склону множнага ліку: *пяць восьмых, дзевяць дзясятых*.

394. Запішыце лікі словамі. Письмова праскланяйце адзін з лічэбнікаў.

$\frac{2}{5}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{6}{7}$; 3,2; 14,8; 1,23.

Звярніце ўвагу!

Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме роднага склону. Пры ўказанні на частку аднаго прадмета назоўнік ужываецца ў форме адзіночнага ліку, пры ўказанні на частку мноства прадметаў — у форме множнага ліку: *тры чацвёртыя пірага — тры чацвёртыя пірагоў*.

Назвы адзінак вымярэння (*кіламетр, працэнт, секунда* і пад.) пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку: *сем цэлых і дзве дзясяты літра*.

395. Прачытайце тэкст. Якія з прыведзеных у ім фразеалагізмаў з'яўляюцца сінонімамі?

З дапамогай фразеалагізмаў, у склад якіх уваходзяць назвы старадаўніх мер даўжыні, даецца рознабаковая характарыстыка чалавеку. Напрыклад, апісваюцца яго знешні выгляд і фізічныя якасці:

аршын з шапкай — вельмі малы, невысокі, нізкарослы (аршын — мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся ў Беларусі і Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы; лінейка, якой карысталіся краўцы, гандляры);

ад гаршка паўвярышка — вельмі нізкі, малы ростам (вяршок — старадаўняя мера даўжыні, роўная 4,45 см, або $\frac{1}{16}$ аршына);

касы сажань у плячах — рослы, плячысты^{сл} мужчына магутага складу (сажань — мера даўжыні, якая на Русі ў пачатку XIX ст. раўнялася 213,36 см) (*Паводле А. Садоўскай*).

Выпішыце з тэксту колькасна-іменныя словазлучэнні з дробавымі лічэбнікамі ў той склонавай форме, у якой яны ўжыты (лікі запішыце словамі).

Растлумачце значэнні фразеалагізмаў *аршынам носа не дастаць, бацьць на тры сажні пад зямлёй*.

396. Разгледзьце малюнак. Карыстаючыся прыведзенай інфармацыяй, складзіце рэкламную аб'яву пра набор цукерак.

397. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне лічэбнікаў <i>паўтара, паўтары</i>	
Н.	<i>паўтара вядра (мяшка)</i>	<i>паўтары бочкі</i>
Р.	<i>паўтара вядра (мяшка)</i>	<i>паўтары бочкі</i>
Д.	<i>паўтара вёдрам (мяшкам)</i>	<i>паўтары бочкам</i>
В.	<i>паўтара вядра (мяшка)</i>	<i>паўтары бочкі</i>
Т.	<i>паўтара вёдрамі (мяшкамі)</i>	<i>паўтары бочкамі</i>
М.	<i>(у) паўтара вёдрах (мяшках)</i>	<i>(у) паўтары бочках</i>

З назоўнікамі якога роду спалучаюцца лічэбнікі *паўтара, паўтары*?
Колькі склонавых форм мае лічэбнік *паўтара, лічэбнік паўтары*?

Дробавы лічэбнік *паўтара* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* — з назоўнікамі жаночага роду.

Лічэбнікі *паўтара, паўтары*, а таксама *паўтараста* (сінанімічны лічэбніку *сто пяцьдзесят*) ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму. Назоўнікі пры іх у назоўным, родным і вінавальным склонах ужываюцца ў адзіночным ліку, у астатніх склонах — у множным ліку.

398. Складзіце колькасна-іменныя словазлучэнні з лічэбнікамі *паўтара*, *паўтары* і прыведзенымі назоўнікамі.

Тона, стагоддзе, гадзіна, кіламетр, лыжка, літр, цэнтнер.

Запішыце словазлучэнні ў форме творнага склону.

§ 64. Скланенне, ужыванне і правапіс зборных лічэбнікаў

Зборныя лічэбнікі *двое, трое, чацвёрта, пяцёрта, шасцёрта, сямёра, васьмёра, дзвяцера, дзясяцера* абазначаюць колькасць прадметаў як сукупнасць, адно цэлае.

Зборныя лічэбнікі ўжываюцца:

- з назвамі асоб мужчынскага полу: *сямёра спартсменаў*;
- з назвамі маладых істот: *чацвёрта шчанят*;
- з назоўнікамі, якія ўжываюцца ў форме толькі множнага ліку: *двое нажніц*;
- з назоўнікамі *дзеці, людзі, коні, гусі, свінні*;
- з асабовымі займеннікамі: *ix было трое*;
- з прыметнікамі, якія перайшлі ў назоўнікі: *двое дзяжурных*.

399. Складзіце і запішыце колькасна-іменныя словазлучэнні, выбраўшы з дужак назоўнікі, якія спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі.

Пяцёрта^{сп} (*жанчыны, дзеці*), трое (*дзверы, сталы*), васьмёра (*качаняты, качкі*), двое (*мастакі, мастачкі*), чацвёрта (*быкі, коні*).

400. Прачытайце табліцу.

Склон	Скланенне зборнага лічэбніка
Н.	пяцёр[а] шэр[ых] кацянят
Р.	пяцяр[ых] шэр[ых] кацянят
Д.	пяцяр[ым] шэр[ым] кацянятам
В.	пяцяр[ых] шэр[ых] кацянят
Т.	пяцяр[ымі] шэр[ымі] кацянятамі
М.	(аб) пяцяр[ых] шэр[ых] кацянятах

Дакажыце, што зборныя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі множнага ліку.

401. Утварыце ад колькасных лічэбнікаў, якія абазначаюць цэлыя лікі, зборныя. Запішыце іх у склонавай форме, указанай у дужках.

У з о р: 8 (Р.) — *восем — васьмёра, васьмі — васьмярых.*

6 (Д.), 3 (Т.), 5 (М.), 2 (Р.), 4 (Т.), 9 (Д.), 7 (М.).

Да зборных лічэбнікаў адносяцца лічэбнікі *абодва, абедзве, абое*.

Лічэбнік *абодва* спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду: *абодва ўнукі, абодва крэслы*; лічэбнік *абедзве* — з назоўнікамі жаночага роду: *абедзве ўнучкі, абедзве каналы*.

Лічэбнікі *абодва, абедзве* скланяюцца, як лічэбнікі *два, дзве*.

Для абазначэння асоб і мужчынскага, і жаночага полу ўжываецца лічэбнік *абое*: *Маці з сынам абое сядзелі на тапчане* (І. Чыгрынаў).

402. Праскланяйце адно з колькасна-іменных словазлучэнняў, якія прыводзяцца ў тэксце правіла ў якасці прыкладаў.

403. Прачытайце сказы, выбіраючы з дужак патрэбныя лічэбнікі. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Выбраўся з начных хмар поўны месяц, і лес па (*абодва/абедзве*) бакі дарогі адразу пачарнеў, як сцяна (*А. Федарэнка*).
2. Слабы водсвет^Ф пранікаў сюды толькі з (*абодвух/абедзвух*) канцоў калідора (*З. Бядуля*).
3. Вяскою, як ападзе паводка, і летам на (*абодвух/абедзвух*) берагах успыхвае рознакаляровы пажар кветак (*З. Прыгодзіч*).
4. У баі загінулі адважны Рагвалод і (*абое/абодва*) яго сыны (*У. Бутрамееў*).

● Які сказ адпавядае прыведзенай схеме?

[—], і [—   ].

404. Прачытайце тэкст, ужываючы лічэбнікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме. Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Па аляях праходзяць людзі, то заклапочаныя, то вясёлыя, то задуменыя. Мая ўвага спынілася на (*трое*).

Па дарожцы да аэрадрома ішла жанчына, высокая, светлавалосая, у прыгожай стракатай сукенцы. Па баках у жанчыны ішло двое юнакоў. Адзін, старэйшы, гадоў (*дваццаць тры*), высокі, танклявы. Другі крышку маладзейшы^м, шыракаплечы. На (*абодва*) хлопцах былі новенькія, з іголачкі, касцюмы, бялюткія кашулі. І абодва такія сімпатычныя! Адразу было відаць, што юнакі — браты, а жанчына — іх маці (*Паводле Л. Арабей*).

Растлумачце значэнне фразеалагізма з *іголачкі*.

Зрабіце пісьмовы марфалагічны разбор трох лічэбнікаў з тэксту, карыстаючыся парадкам і ўзорам разбору, прыведзенымі на форзацы.

405. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Спалучэнне лічэбнікаў з назоўнікамі».

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Што абазначае лічэбнік як часціна мовы?
2. На якія разрады падзяляюцца лічэбнікі ў залежнасці ад значэння і граматычных прымет? Прывядзіце ўласныя прыклады.
3. На якія разрады падзяляюцца лічэбнікі ў залежнасці ад будовы?
4. Як можа перадавацца значэнне прыблізнай колькасці? Прывядзіце ўласныя прыклады.
5. З назоўнікамі якога роду ўжываюцца лічэбнікі *пайтара* і *пайтары*, *абодва* і *абедзве*?
6. З якімі назоўнікамі спалучаюцца зборныя лічэбнікі?

406. Пісьмова адкажыце на пытанні. Лікі запішыце словамі.

Калі ў нашай краіне адзначаюцца наступныя дзяржаўныя святы: Дзень Канстытуцыі, Дзень Перамогі, Дзень Незалежнасці?

Калі беларусы святкуюць Дзень жанчын, Дзень ведаў, Дзень маці?

Лічэбнікі якога разрады паводле значэння і граматычных прымет вы выкарысталі?

Звярніце ўвагу!

Першае слова ў састаўных назвах свят пішацца з вялікай літары: *Новы год, Свята працы, Дзень настаўніка.*

407. Устаўце ў фразеалагізмы прапушчаныя кампаненты — колькасныя лічэбнікі.

Фразеалагізм	Разрад прапушчанага лічэбніка	Значэнне фразеалагізма
Як свае ... пальцаў	абазначае цэлы лік	‘вельмі добра, грунтоўна, да дробязей (ведаць, вывучыць)’
На сваіх ...	зборны	‘пехатой, пешшу’
Ні два ні ...	дробавы	‘такі, які нічым не вызначаецца’
На ... градусаў	абазначае цэлы лік	‘вельмі рэзка, карэнным чынам (павярнуць, перавярнуць і пад.)’
... рабое	зборны	‘абсалютна аднолькавыя, адзін не лепшы за другога’

Д л я д а в е д к і: *паўтара, абое, пяць, сто восемдзсят, двое.*

Складзіце і запішыце сказы з двума фразеалагізмамі (на выбар).

408. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак правільную форму лічэбніка і ўстаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Пячора была досыць в..лікая: метры тры на тры і вышынёю каля (*дзвюх/двух*) метраў (*У. Караткевіч*). 2. На галаве ..ужа, з (*абедзвюх/абодвух*) бакоў, дзве жоўты.. плямкі (*В. Вольскі*). 3. У нашай пушч.. расце дзевяц..сот^м відаў раслін, (*дзве трэція/дзве трэціх*) з якіх — лекавыя (*Я. Сіпакоў*). 4. Мы з Шураю ра..крываем сэр..ы адна адной гэтак шчыра і гарача, што (*абодвум/абедзвюм*) нам хочацца плакаць (*А. Васілевіч*).

409. Прачытайце тэкст. Чаму Брэсцкі чыгуначны вакзал называюць варотамі нашай краіны ў Еўропу?

Чыгуначны вакзал Брэста — вароты нашай краіны ў Еўропу. **Адкрыццё** будынка вакзала адбылося 28 мая 1886 года. **Брэсцкі**

чыгуначны вакзал наведвалі манархі і кіраўнікі ўрадаў розных краін, пісьменнікі і артысты, скульптары і касманаўты.

У 2014 годзе завяршылася рэканструкцыя пасажырскага комплексу вакзала станцыі Брэст-Цэнтральны. З’явіліся **добраўпарадкаваныя** паркоўкі, прасторная цэнтральная зала чакання на 240 пасадачных месцаў, утульныя нумары адпачынку.

Сёння вакзал станцыі Брэст-Цэнтральны ўваходзіць у лік помнікаў архітэктуры Беларусі, з’яўляецца «музеем мармуру пад адкрытым небам».

З перона вакзала кожныя суткі адпраўляюцца 25 пар цягнікоў **рэгіянальных** ліній, 15 — міжрэгіянальных і 15 — міжнародных. Кожны месяц яго паслугамі^c карыстаюцца каля 300 тысяч пасажыраў (*Паводле С. Расолькі*).

Якую ролю ў тэксце выконваюць лічэбнікі?

Выпішыце з тэксту спачатку колькасна-іменныя словазлучэнні з колькаснымі лічэбнікамі, затым — з парадкавымі. Лікі запішыце словамі. Абзначце ў словазлучэннях галоўныя словы.

- Назавіце арфаграмы ў выдзеленых словах.

410. Разгледзьце фрагмент анлайн-табло станцыі Мінск-Пасажырскі.

Мінск-Пасажырскі — Брэст-Цэнтральны						
Расклад цягнікоў						
Нумар	Маршрут	Адпраўленне	Прыбыццё	Час у дарозе	Дні курсіравання	
307Б	Саратаў — Брэст	05.47	10.09	4г 22 хв.	☒ цотныя	
649Б	Магілёў — Брэст	05.47	10.09	4г 22 хв.	☒ няцотныя	
661Б	Віцебск — Брэст	07.53	12.05	4г 12 хв.	☒ няцотныя	
727Б	Мінск — Брэст	10.12	13.54	3г 42 хв.	☒ штодзённа	
103Н	Новасібірск — Брэст	11.44	16.16	4г 32 хв.	☒ пятн., нядз.	
737Б	Мінск — Брэст	13.00	17.00	4г	☒ штодзённа	

Карыстаючыся змешчанай на табло інфармацыяй, вызначце, якім цягніком вам трэба выехаць з Мінска, каб прыбыць у Брэст у чацвер 14 чэрвеня да 15 гадзін. Запішыце словамі нумар цягніка, час яго адпраўлення і прыбыцця, час у дарозе.

411. Выканайце тэматычную тэставую работу па раздзеле «Лічэбнік».

Займеннік

§ 65. Займеннік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма. Разрады займеннікаў па значэнні (азнаямленне)

412. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Абгрунтуйце сваю думку.

Ад роду да народу

Я, Ты, Ён, Яна — людзі на планеце Зямля.

У **кожнага** чалавека сваё Я. Кожны чалавек — Асоба! Кожнае чалавечае жыццё — Кніга! А сам чалавек — гэта цэлая планета.

Але як бы чалавек ні выстаўляў **сваё Я**, ён заўсёды павінен помніць пра сваіх бацькоў^м і дзядоў. За сто гадоў мяняецца прыкладна тры пакаленні людзей. У такім выпадку **наша Я** атрымала спадчыну ад дзесяці пакаленняў. **Яны** на працягу **столькіх** гадоў «ляпілі» сённышняга цябе, мяне, яго, яе... Ці апраўдваем іх давер? (Паводле У. Ліпскага).

Якое значэнне мае слова Я ў тэксце? Да якой часціны мовы яно адносіцца? Назавіце ў тэксце іншыя займеннікі, якія ўказваюць на асобу.

Выдзеленыя ў тэксце словы называюць прадметы, прыметы, колькасць ці толькі ўказваюць на іх?

Займеннік — гэта часціна мовы, якая не называе прадметы, прыметы, колькасць, а толькі ўказвае на іх: *Мова — жывая істота. Яна жыве, а не існуе* (К. Чорны). *Нідзе няма такіх бяроз, як на маёй Радзіме* (Н. Загорская).

Калі займеннік указвае на прымету ці колькасць прадметаў, то ўжываецца з назоўнікамі: *такія бярозы, столькі год, мая Радзіма*.

413. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Падбярыце заглавак.

Сапраўдны гонар вёскі Бездзеж Драгічынскага раёна — тканья бялютка^с фартухі. Здаўна для вырабу такіх фартухоў майстрыхі выкарыстоўвалі найтанчэйшыя^м лянныя ніткі. Трыста такіх нітак павінны былі прайсці праз заручальны* пярсцёнак. Калі столькі нітак праходзіла праз яго, то іх можна было выкарыстоўваць для далейшай працы. У вёсцы быў створаны Музей народнай творчасці «Бездзежскі фартушок» (Паводле А. Коршак).

Вызначце, якое з выдзеленых слоў указвае на прадмет, якое — на прымету, а якое — на колькасць прадметаў.

Разгледзьце фотаздымак. Якія ўзоры выкарыстоўваюцца на бездзежскіх фартуках? Складзіце два сказы з займеннікамі.

фарту́х

Займеннік ужываецца замест назоўніка, прыметніка, лічэбніка і мае агульныя з імі марфалагічныя прыметы.

Усе займеннікі змяняюцца па склонах. Займеннікі, якія замяняюць прыметнікі, маюць род і лік: *сам, сама, само* — *самі; увесь, уся, усё* — *усе*. У іншых займеннікаў род і лік праяўляюцца непаслядоўна. Лік маюць асабовыя займеннікі (*я, ты, ён, яна, яно* (адз. л.); *мы, вы, яны* (мн. л.)); род — толькі асабовыя займеннікі 3-й асобы (*ён, яна, яно*). Усе астатнія займеннікі роду і ліку не маюць.

414. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Тонкі прамен..чык ранішняга сонца дакрану..ся да ствала белага бяро..кі. Прамен..чык стараўся сагрэць яе шчырым ц..плом. Бяро..ка а..чула гэта ц..пло, зашалаццела светла-зялёнымі^{сл} лісточкамі, пачала страсаць^с з іх рэшткі* ран..шняй вільгаці.

«Якія ж прыгожыя ў нас бярозы!» — падумаў праходы. Ён абняў бярозку, і яму стала лёгка і радасна (Паводле Т. Дамаронак).

Замест якіх слоў ужываюцца выдзеленыя займеннікі?

Запішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары. Раслуначце іх напісанне. Падкрэсліце займеннікі як члены сказа.

Паводле значэння ўсе займеннікі падзяляюцца на дзевяць разрадаў:

- 1) **асабовыя**: *я, ты, мы, вы, ён (яна, яно), яны*;
- 2) **зваротны**: *сябе*;
- 3) **прыналежныя**: *мой, твой, наш, ваш, свой, яго, яе, іх*;
- 4) **указальныя**: *гэты, той, такі, гэтакі; гэтулькі, столькі*;
- 5) **азначальныя**: *сам (сама, само, самі), самы (самая, самае, самыя), увесь (уся, усё, усе), усякі (усялякі), кожны, любы, іншы, інакшы*;
- 6) **пытальныя**: *хто? што? які? чый? каторы? колькі?*;
- 7) **адносныя**: *хто, што, які, чый, каторы*;
- 8) **няпэўныя (неазначальныя)**: *нехта, хтосьці, хто-небудзь, абы-хто, нешта, штосьці, што-небудзь, абы-што, нейкі, нечы, некаторы, які-небудзь, чый-небудзь, якісьці, чыйсьці, абы-які, абы-чый, некалькі*;
- 9) **адмоўныя**: *ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі*.

415. Прачытайце тэкст. Раствлумачце, чаму ён так называецца.

Каго не бачаць

Дзяўчынка Зоя дакладна адпавядала свайму імені, у якім можна заўважыць 30 «я». За дзень яна сапраўды паспявала заняцца трыццаццю^м справамі ды яшчэ і пахваліцца імі. «Я сёння памалявала!», «Я сёння пачытала!», «Я сёння павучылася!» — бясконца паўтарала яна. Бабуля паслухала, як унучка выхваляецца, і папрасіла яе паказаць свае малюнкi. А малюнкi абы-якія. Папрасіла пераказаць прачытаную кнігу, а Зоя амаль нічога не памятае. Паглядзела бабуля сшыткі^ф, а там у кожным слове па памылцы.

— Чамусьці я цябе нідзе не бачу, — кажа бабуля ўнучцы.

— Як не бачыш? Я ж і там, і там, і там...

— Вось якраз таму і не бачу. Хто паўсюль, той нідзе (*Паводле А. Спрычан*).

Выпішыце з тэксту займеннікі. Вызначце іх разрад.

- Утварыце прыналежныя прыметнікі ад слоў *Зоя, Надзея, бабуля, тата*.

416. Напоўніце «чароўны куфэрак» фразеалагізмамі з займеннікамі. Вызначце іх разрад.

1. Сёмая^м вада на кісялі. 2. Кусаць сабе локці. 3. Ні ў якія вароты. 4. Пасля дожджыку ў чацвер. 5. І нашым і вашым. 6. Ад усяго сэрца. 7. Аж у роце чорна. 8. Не ў свае сані сесці. 9. На першы погляд. 10. Як ні ў чым не бывала. 11. На адзін капыл.

Які фразеалагізм мае значэнне 'злы чалавек'?

Разгледзьце фотаздымак куфра з роспісам майстроў з вёскі Агова Іванаўскага раёна. Што адлюстравана на куфры? Карыстаючыся матэрыяламі інтэрнэту і іншымі крыніцамі, раскажыце пра гэтыя куфры.

417. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Разрады займеннікаў па значэнні».

§ 66. Асабовыя займеннікі

418. Прачытайце табліцу. Вусна дапоўніце яе склонавымі пытаннямі і прыкладамі форм займеннікаў.

Склон	Пытанне	Скланенне асабовых займеннікаў			
Н.	х т о?	я ☐	ты ☐	м ☐	в ☐
Р.	к а г о?	...	цяб ☐	н ☐	...
Д.	...	мн ☐	...	...	в ☐
В.	к а г о?	...	цяб ☐	н ☐	...
Т.	...	мн ☐	таб ☐	н ☐	в ☐
М.	(пры) к і м?	(пры) мн ☐	...	...	(пры) в ☐

Складзіце сказы з займеннікамі *я* і *ты* ў родным склоне.

Асабовыя займеннікі *я* і *ты* ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, а займеннікі *мы* і *вы* — толькі ў множным. Займеннікі *я*, *ты*, *мы*, *вы* не змяняюцца па родах.

Займеннікі 3-й асобы змяняюцца па ліках (*ён*, *яна*, *яно* (адз. л.); *яны* (мн. л.)) і па родах у адзіночным ліку (*ён* (м. р.); *яна* (ж. р.); *яно* (н. р.)). Усе асабовыя займеннікі скланяюцца.

419. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест пропускаў займеннікі *ты* і *вы* ў патрэбнай форме. Вызначце тып тэксту.

Памяць

Добра, калі ў ... ёсць сшытак, у якім ты апісваеш сваю мясцовасць. ... будзе цікава даведацца, дзе растуць самыя старыя дрэвы, дзе выбіваецца з зямлі крынічка^с. Распытай у старых людзей, як называліся ў мінулым паселішчы, невялікія рачулки.

Як ... хочацца назваць свой сшытак? Назаві яго «Памяць». **Памяць** — самае вялікае багацце^ф чалавека (*Паводле В. Віткі*).

На што ўказваюць займеннікі 2-й асобы?

Спішыце тэкст, падкрэсліце асабовыя займеннікі як члены сказа. Вызначце лік і склон займеннікаў 2-й асобы.

● Выпішыце з тэксту прыметнікі ў форме найвышэйшай ступені параўнання. Раствлумачце, як яны ўтварыліся.

Займеннік **вы** можа ўжывацца пры звароце да адной ці некалькіх асоб. З малой літары гэты займеннік пішацца пры звароце да некалькіх асоб: *Без маці-Беларусі, без беларускай мовы вы будзеце сіротамі, вам стануць сцежкі вузкімі* (Р. Барадулін).

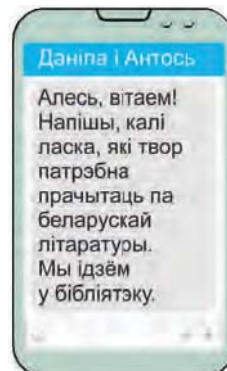
Вялікую літару выкарыстоўваюць у займенніку **Вы** пры ветлівым звароце да адной асобы: *Гляджу на Вас, і рады я да слёз, што мы жывём на гэтым белым свеце* (М. Шабовіч).

Вялікая літара пішацца пры звароце да асобы ў афіцыйных паперах, у тэкстах віншаванняў.

420. Прачытайце паведамленні ад сяброў і класнага кіраўніка.

Адкажыце на паведамленні, ужываючы займеннік *вы* ці *Вы*. Абгрунтуйце свой выбар.

- Выпішыце з тэкстаў паведамленняў словы з арфаграмай «Праваяпіс **е, ё, я**».
- Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротку.

421. Прачытайце і адгадайце загадкі Р. Барадуліна. На назвы асоб ці прадметаў указваюць займеннікі? Зрабіце вывад пра ўжыванне займеннікаў 3-й асобы.

Вісіць яна,
На ёй вісяць,
Ніхто не прапануе: сядзь.
Для вопраткі пацешылка,
Яна завецца ... .

Па іх ступаеш ты штодня,
Яны —
Густым^м лугам радня.

Па іх
Ідуць нячутна сны,
Яны завецца ... .

Выпішыце з тэксту займеннікі 3-й асобы ў месным склоне. Вызначце іх пачатковую форму і праскланяйце.

 Якое слова-адгадка мае амонім у рускай мове?

У займенніках *ён, яна, яно, яны* перад галоснымі [о], [а], [і] вымаўляецца [й]: [йон], [йана], [йано], [йаны], [йіх], [йім].

422. Прачытайце.

1. Это был он, фокусник. Я ясно видел его и огромный шар у него в руках. 2. Это была она, моя мама. Я надеялся только на неё и боготворил её одну. 3. Это оно, озеро Свитязь! Я снова встретился с ним, я могу любоваться им! 4. Это они, олени! Тихонько наблюдай за ними, не спугни их!

Запішыце сказы па-беларуску. Вызначце склон, лік і род (калі ёсць) асабовых займеннікаў. Раскажыце пра вымаўленне і напісанне займеннікаў з прыназоўнікамі ў беларускай і рускай мовах.

Займеннік 3-й асобы звычайна ўказвае на бліжэйшы да яго назоўнік такога самага роду і ліку: *Бруіцца белай радасцю абрус. Ён хлеб спавіў!* (Г. Булыка). Пры парушэнні правіла ўзнікае двухсэнсоўнасць: *Я дастала сшытак з партфеля і паклала яго на стол* (на стол паклалі сшытак ці партфель?).

423. Прачытайце тэкст, ужываючы займеннікі ў дужках у патрэбнай форме. Вызначце, што перадае назва тэксту: яго тэму ці асноўную думку?

Яблык

Дзед быў на рынку і купіў сабе яблык. Вялікі, з залацістымі бакамі і празрысты. *У (ён)* нават зярняткі былі відаць.

Пакруціў дзед у руцэ яблык, хацеў з'есці (*ён*), ды перадумаў.

Дома дзед аддаў яблык унучцы Ніне. І толькі (*яна*) захацелася адкусіць, як прыйшла з работы мама.

— Мамачка, — сказала Ніна, — вазьмі з'еш яблык. Я частую (*ты*).

Маці падзякавала Ніне, узяла яблык. Палюбавалася (*ён*).

— Я Міхаську пачастую. Ён жа ў (*мы*) самы маленькі, — сказала маці. Міхаська паглядзеў на ўсіх і папрасіў разрэзаць яблык на чатыры часткі.

— Гэта дзядуля (*ты*), гэта маме, а гэта (*я*) і Ніне, — падзяліў ён. — Ешце, калі ласка, я (*вы*) частую (*Паводле В. Хомчанкі*).

Колькі асоб удзельнічала ў размове? Ці мог Міхаська падчас звароту да каго-небудзь з суб'яднікаў ужыць выразы «яна сказала», «ён купіў», «ёй дам» і падобныя? Абгрунтуйце сваю думку.

Растворыце пастаноўку знакаў прыпынку ў другім абзацы тэксту.

Вусна перакажыце тэкст.

Звярніце ўвагу!

Займеннікі 3-й асобы не ўжываюцца ў адносінах да тых, хто ўдзельнічае ў размове.

424. Запішыце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя асабовыя займеннікі.

1. Які Рыгорка, такая пра ... і гаворка. 2. У ... восем свят на тыдні. 3. Складна кумачкі пяюць, ды ... веры не даюць. 4. Хваліўся баравік шапкай, ды галавы пад ... няма. 5. Галава не толькі для таго, каб на ... шапку насіць. 6. Не рабі каму бяды, бо сам ... сустрэнеш.

Вызначце, замест якой часціны мовы ўжываюцца займеннікі. Назавіце іх пачатковую форму.

§ 67. Зваротны займеннік *сябе*

425. Прачытайце. Вызначце тып тэксту і яго кампазіцыйную схему. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Кожны чалавек носіць у **сабе** храм. Штодзень, з году ў год. Толькі ў адных ён маўчыць, а ў другіх звоніць ва ўсе свае званы. Але ёсць яшчэ і трэція. Яны не думаюць пра **сябе**. Званы раздзіраюць такому чалавеку душу. Аднак ніхто гэтага звону^М не чуе — чалавек не выпускае яго з **сябе**. Апошнія адыходзяць першымі — раней за ўсіх. Ад карозіі* храма, які яныносяць у **сабе** (*Паводле Я. Сіпакова*).

Пра якія званы згадвае аўтар?

На што ўказвае выдзелены займеннік? У якіх формах ён ужываецца?

426. Прачытайце табліцу. Параўнайце канчаткі займеннікаў *сябе* і *ты* ва ўскосных склонах. Дапоўніце табліцу формамі займенніка *сябе*.

Склон	Скланенне займеннікаў <i>сябе</i> , <i>ты</i>	
Н.	—	<i>т</i> <u>ы</u>
Р.	<i>сяб</i> <u>е</u>	<i>цяб</i> <u>е</u>
Д.	<i>саб</i> <u>е</u>	<i>таб</i> <u>е</u>
В.	...	<i>цяб</i> <u>е</u>
Т.	<i>саб</i> <u>ой</u> (-ою)	<i>таб</i> <u>ой</u> (-ою)
М.	...	(пры) <i>таб</i> <u>е</u>

Складзіце і запішыце сказы з займеннікам *сябе* ў вінавальным склоне.

Зваротны займеннік *сябе* ўказвае на таго, хто ўтварае дзеянне. Ён можа ўказваць на 1, 2 ці 3-ю асобу ў адзіночным і множным ліку: **Я** не пазнаю *сябе*. **Ты** не пазнаеш *сябе*. **Ён** (*яна, яно*) не пазнае *сябе*. **Мы** не пазнаём *сябе*. **Вы** не пазнаеце *сябе*. **Яны** не пазнаюць *сябе*.

У сказе займеннік *сябе* з'яўляецца дапаўненнем: *Кожны чалавек носіць у сабе ненапісаную кнігу — кнігу цікавую, непайторную* (М. Танк).

427. Прачытайце, устаўляючы займеннік *сябе* ў неабходнай форме.

Востры^м хвост, нібыта вілы,
Дзі..ны выгін ма..ць крылы.
Прыл..ціць да нас калі —
Лепіць дом ... з з..млі.

У лесе — гаспадар, не госць,
Шмат у яго іголак ёсць.
Але не шыць^с, не цыраваць*,
... ад смерці ратаваць.

Адгадайце загадкі. Замест якіх слоў ужываецца займеннік *сябе*?

Спішыце загадкі, устаўляючы прапушчаныя літары. Раствлумачце напісанне займеннікаў. Вызначце іх разрад, склон, падкрэсліце як члены сказа.

Якое слова мае значэнне ‘зашываць дзірку, пераплятаючы ніткі тым або іншым спосабам’?

Займеннік *сябе* суадносіцца з назоўнікам, але не мае роду і ліку. Змяняецца па склонах, як займеннік *ты*. Не мае формы назоўнага склону.

У родным і вінавальным склонах займеннік *сябе* мае форму *сябе*, у давальным і месным — *сабе*. У творным склоне мае варыянтныя канчаткі *-ой, -ою*: *саб[ой]*, *саб[ою]*.

428. Устаўце ў фразеалагізмы займеннік *сябе* ў патрэбнай склонавай форме. Вызначце, у якіх формах ён ужываецца.

Фразеалагізм	Значэнне
Здрадзіць ...	‘зрабіць што-небудзь насуперак сваім перакананням’
Авалодаць ...	‘вярнуць страчанае самавалоданне’
Само за ... гаворыць	‘не мае патрэбы ў тлумачэнні’
Сам ... не рад	‘незадаволены самім сабою’

- З двума фразеалагізмамі складзіце сказы.

429. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце займеннікі як члены сказа.

1. Дазволь жа нізка пакланіцца (*ты*), бацькоў маіх зямля (*І. Скурко*). 2. Збудаваці ля шашы (*сябе*) хатку мурашы^{сн} (*У. Шпадарук*). 3. Усіх чаруе лірыка (*сябе*), высокімі пачуццямі пранізвае (*М. Вярышын*). 4. Дзвіна! Дзвіна! І слова звоніць, як толькі ўспомніш пра (*ты*) (*П. Броўка*). 5. Быць самім (*сябе*) і не лёгка^ф, і не проста (*М. Рудкоўскі*). 6. Я таксама духмянага^м чаю з іван-чаю (*сябе*) заварыў (*Х. Гурыновіч*).

430. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Правапіс займеннікаў».

§ 68. Прыналежныя займеннікі

431. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Абгрунтуйце сваю думку.

Кожны з нас — Я. А калі мы сабраліся ў групу або калектыў, з'яўляецца яшчэ адно важнае слова — **мы**. Пры гэтым ты сам заўважаеш, што, прыходзячы дадому, расказваеш: «Мы сёння пісалі дыктант», «Наш клас у нядзелю пойдзе ў тэатр». Чаму так адбываецца? А таму, што для кожнага чалавека вельмі важныя^м справы таго калектыву, у які ён уваходзіць. Гэта твая сям'я, твой клас, твае сябры (*Паводле выдання «Чалавек і свет»*).

Якое значэнне маюць словы *наш*, *твой*? На прыналежнасць якой асобе яны ўказваюць? Якія вы яшчэ ведаеце прыналежныя займеннікі?

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета асобе ці іншаму прадмету: я — *мой*, ты — *твой*, ён, яно — *яго*, яна — *яе*, мы — *наш*, вы — *ваш*, яны — *іх*: Матуля, колькі весняга святла *тваё* імя святое навявае!.. (З. Марозаў).

У сказе прыналежныя займеннікі з'яўляюцца азначэннем: *За наш духмяны каравай сягоння чалавек спакойны* (В. Гардзей).

Прыналежаўныя займеннікі змяняюцца па родах, ліках і склонах, як прыметнікі: *мой, мая, маё* — *мае*; *мой* — *майго, майму, маім*. Іх пачатковая форма — мужчынскі род, адзіночны лік, назоўны склон.

432. Прачытайце табліцу. Якая часціна мовы мае падобныя формы?

Склон	Скланенне займенніка <i>мой</i> (<i>маё, мая, мае</i>)			
Н.	<i>мой</i>	<i>маё</i>	<i>мая</i>	<i>мае</i>
Р.	<i>майго</i>	<i>маёй (мае)</i>	<i>маіх</i>	<i>маіх</i>
Д.	<i>майму</i>	<i>маёй</i>	<i>маім</i>	<i>маім</i>
В.	як Н. ці Р.	<i>маё</i>	<i>маю</i>	як Н. ці Р.
Т.	<i>маім</i>	<i>маёй (маёю)</i>	<i>маімі</i>	<i>маімі</i>
М.	<i>(у) маім</i>	<i>(у) маёй</i>	<i>(у) маіх</i>	<i>(у) маіх</i>

Праскланяйце словазлучэнне *твой край*. Параўнайце канчаткі займеннікаў *твой* і *мой*. Складзіце з імі два сказы, падкрэсліце як члены сказа.

У родным і давальным склонах адзіночнага ліку *ў* займенніках *мой, твой* і *маё, тваё* пішацца *ў*: не пахваліў *майго, твайго брата*; не заўважыў *майго, твайго кацяняці*; паслаў *майму, твайму брату*; даў *майму, твайму кацяняці*.

У вінавальным склоне адзіночнага ліку пры адушаўлёных назоўніках мужчынскага роду гэтыя займеннікі таксама пішуцца з *ў*: *заўважыў майго, твайго брата*.

433. Прачытайце табліцу. З якім асабовым займеннікам суадносіцца займеннік *наш*? У чым асаблівасць яго змянення?

Склон	Скланенне займенніка <i>наш</i> (<i>наша, нашы</i>)		
Н.	<i>наш</i> □ <i>наш</i> [а] (н. р.)	<i>наш</i> [а] (ж. р.)	<i>наш</i> [ы]
Р.	<i>наш</i> [ага]	<i>наш</i> [ай] (-ае)	<i>наш</i> [ых]
Д.	<i>наш</i> [аму]	<i>наш</i> [ай]	<i>наш</i> [ым]
В.	як Н. ці Р. <i>наш</i> [а]	<i>наш</i> [у]	як Н. ці Р.
Т.	<i>наш</i> [ым]	<i>наш</i> [ай] (-аю)	<i>наш</i> [ымі]
М.	<i>(па) наш</i> [ым]	<i>(па) наш</i> [ай]	<i>(па) наш</i> [ых]

Праскланяйце словазлучэнне *ваш лепшы сябар*. Зрабіце вывад пра змяненне займеннікаў, што ўказваюць на прыналежнасць 1-й і 2-й асобам.

Складзіце выказванне на тэму «Наш край».

Зварніце ўвагу!

Спецыяльнага займенніка, які ўказвае на прыналежнасць 3-й асобе, у беларускай мове няма. У яго функцыі ўжываецца форма роднага склону асабовага займенніка: **яго, яе, іх**.

Прыналежныя займеннікі **яго, яе, іх** не скланяюцца: *Генадзь даў яе брату добрую парадку. Хлопец захапляўся іх братам.*

434. Прачытайце верш «Галя». Якія колеры брала для вышыўкі дзяўчына? Як яны суадносяцца з беларускай сімволікай?

Вышывала^с ты сарочку
пад ігрушай у садочку.
Васільковы^м брала колер
на сваім радзімым полі.
А зялёны брала ў лесе,

дзе свае спявала песні.
Пурпуровы* — на каліне,
што красуе на даліне.
На каўнерыку, рукавах
зіхаціць узор яскрава.

У. Дубоўка.

На прыналежнасць якой асобе ўказвае слова *сваё* (*свае*)?

Прыналежны займеннік **свой** (*сваё, свая, свае*) указвае на прыналежнасць асобе ці прадмету: **Я спяваю сваю песню. Ты спяваеш сваю песню.**

Займеннік **свой** (*сваё, свая, свае*) змяняецца па родах, ліках і склонах, як займеннікі *мой* і *твой*. У родным, давальным і вінавальным (пры адушаўлёных назоўніках) склонах у займенніках **свой** і **сваё** пішацца **й**: *не знайшоў свайго сябра, даручыў свайму сябру, бачу свайго сябра.*

435. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі. Вызначце колькасць сэнсавых частак у ім.

Конік і Скрыпачка

Аднойчы дзед падарыў Коніку (*свой*) Скрыпачку.
— Вось, трымай. Цяпер (*твой*) чарга.

- Я не змагу іграць так, як ты!
- І не трэба. У кожнага (*свой*) песня.
- А пра што будзе спявацца ў (*мой*) песні?
- Пра тое, што раскажа (*твой*) сэрца.

Над..шоў вечар. Стала ціха-ціха. З..лёны Конік узяў Скрыпачку. На лу..е загучала яго песня. Маленькая сціпная Скрыпачка стварала (*свой*) гукамі чаро..ныя м..лоды. І гэта песня напа..няла (*сябе*) усё навакол..е. І разам з ёй у кожнага складалася ўласная песня — песня (*свой*) с..рца (*Паводле В. Караткевіч*).

Ці абудзіў Конік чужыя песні?

Назавіце прыналежныя займеннікі, вызначце іх род, лік, склон.

Запішыце апошні абзац тэксту, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне арфаграм і форм займеннікаў.

§ 69. Указальныя займеннікі

436. Прачытайце. З якога твора ўзяты ўрывак тэксту? Падбярыце да яго загаловак.

Ледзь Сямён пакінуў гару, як яго сустрэў велізарны^{сн} чорны сабака. Ідзе лоўчы за гэтым сабакам. Той спыняецца і позіркам паказвае на дрэве глушцоў. Сямён стрэліў некалькі разоў, а **столькі** птушак упаляваў!

З таго часу Сямён стаў найслаўнейшым^м паляўнічым. Той чорны сабака кожны раз сустракаў яго ў лесе і дапамагаў лоўчаму. З такой дапамогай Сямён **столькі** рознай дзічыны здабываў, што хапала і панам, і сялянам (*Паводле Я. Баршчэўскага*).

Вызначце, на што ўказваюць выдзеленыя словы (прадмет, прымету ці колькасць)?

Растлумачце значэнне слова *лоўчы*.

Займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі* ўказваюць на прадметы, іх прыметы і колькасць і называюцца **ўказальнымі**.

Займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* змяняюцца, як прыметнікі, па родах, ліках і склонах: *той, тая, тое — тья; той — таго, таму, тым*. Іх пачатковая форма — мужчынскі род, адзіночны лік, назоўны склон.

Займеннікі *столькі і гэтулькі* роду і ліку не маюць. Яны змяняюцца толькі па склонах: *столькі, столькіх, столькім*.

437. Запішыце сказы. Вызначце род, лік, склон указальных займеннікаў.

1. Гэты кут люблю ўсім сэрцам, ён — мая Радзіма (*П. Прыходзька*). 2. Пад цымбалы, пад цымбалы тут Лявоніха скакала! А цяпер пад тья ж гукі скачуць праўнукі^{сп} і ўнукі (*А. Пісьмянкоў*). 3. Заўсёды мне, сялянка-мова, такі гаючы гоман твой (*В. Жуковіч*). 4. Столькі салаўінай^м музыкі чуваць, што пад тую музыку можна танцаваць! (*Е. Лось*). 5. Любы ты і такі ненаглядны, край, дзе крылы ўзнямаюць буслы (*Я. Жабко*).

● Раствлумачце напісанне слоў з вялікай літары.

438. Прачытайце табліцу. Раскажыце пра асаблівасці скланення займенніка *той* (*тое, тая, тья*).

Склон	Скланенне займенніка <i>той</i> (<i>тое, тая, тья</i>)			
Н.	<i>т</i> <u>ой</u>	<i>т</i> <u>ое</u>	<i>т</i> <u>ая</u>	<i>т</i> <u>ья</u>
Р.	<i>т</i> <u>аго</u>	<i>т</i> <u>ой</u> (-ае)	<i>т</i> <u>ых</u>	
Д.	<i>т</i> <u>аму</u>	<i>т</i> <u>ой</u>	<i>т</i> <u>ым</u>	
В.	як Н. ці Р.	<i>т</i> <u>ое</u>	<i>т</i> <u>ую</u>	як Н. ці Р.
Т.	<i>т</i> <u>ым</u>	<i>т</i> <u>ой</u> (-ою)	<i>т</i> <u>мі</u>	
М.	(<i>на</i>) <i>т</i> <u>ым</u>	(<i>на</i>) <i>т</i> <u>ой</u>	(<i>на</i>) <i>т</i> <u>ых</u>	

Праскланяйце займеннік *гэты* і прыметнік *багаты*, раскажыце пра асаблівасці змянення. Складзіце два сказы з займеннікамі *гэты* і *той*.

Займеннікі *такі і гэтакі* змяняюцца, як прыметнікі на *г, к, х* з націскным і ненаціскным канчаткам: *такі, такога, такому, такім; гэтакі, гэтакага, гэтакаму, гэтакім — сухі, сухога, сухому, сухім*.

У родным і творным склонах адзіночнага ліку жаночага роду ўказальныя займеннікі *такая* і *гэтакая* могуць мець варыянтныя формы: Р. скл. *такой* (*такое*), *гэтакай* (*гэткае*); Т. скл. *такой* (*такою*), *гэтакай* (*гэткаю*).

439. З прапанаваных слоў утварыце ўстойлівыя выразы, якія маюць наступныя значэнні: 1) 'настолькі, так'; 2) 'не мае значэння'; 3) 'такім спосабам'.

(*такі*)

ступені

(*такі*)

макарам

да (*такі*)

бяды

Вызначце, у якой форме ўжыты займеннік *такі*.
Складзіце і запішыце сказ з адным выразам (на выбар).

440. Параўнайце формы прыметніка і займенніка. Зрабіце вывад пра асаблівасці змянення займенніка *столькі*.

Склон	Скланенне займенніка <i>столькі</i>	
Н.	<i>стольк</i> і	<i>дараг</i> ія
Р.	<i>стольк</i> іх	<i>дараг</i> іх
Д.	<i>стольк</i> ім	<i>дараг</i> ім
В.	як Н. ці Р.	
Т.	<i>стольк</i> імі	<i>дараг</i> імі
М.	(<i>пры</i>) <i>стольк</i> іх	(<i>пры</i>) <i>дараг</i> іх

441. Прачытайце. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Шаповалы — мастера, которые изготавливают из овечьей шерсти валяные изделия. Появились эти мастера на Дрибинщине пару столетий назад. Чтобы секрет изготовления товаров не развели чужие, шаповалы придумали собственный язык. Дрибинские шаповалы использовали около тысячи слов. Стольких слов хватало для сохранения секрета валяния (*По Л. Минкевич*).

шаповал — шапавал

изделие — выраб

Дрибинщина — Дрыбіншчына

изготовление — выраб

валяние — валенне

Запішыце па-беларуску сказы, у якіх ёсць указальныя займеннікі.

§ 70. Азначальныя займеннікі

442. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак.

Герб і сцяг лічацца ва ўсіх краінах **самымі** важнымі сімваламі народа. Яны адлюстроўваюць не **любую** сімваліку, а толькі ўласціваю ім. **Усе** сцягі і гербы павінны істотна адрознівацца ад **іншых** падобных сімвалаў. **Кожная** дэталёў сцяга і герба нашай дзяржавы дае наглядныя і ў той жа час важныя звесткі пра нашу краіну, пра **сам** народ (*Паводле Э. Сурначова*).

Калі адзначаецца Дзень Дзяржаўнага герба і Дзяржаўнага сцяга Беларусі? Вызначце род, лік і склон выдзеленых займеннікаў.

Да **азначальных** адносяцца займеннікі *сам* (*сама, само, самі*), *самы* (*самая, самае, самыя*), *увесь* (*уся, усё, усе*), *усякі* (*усякая, усякае, усякія*), *усялякі* (*усялякая, усялякае, усялякія*), *кожны* (*кожная, кожнае, кожныя*), *любый* (*любая, любое, любыя*), *іншы* (*іншая, іншае, іншыя*).

Усе азначальныя займеннікі змяняюцца, як прыметнікі, па ліках, склонах і родах (у адзіночным ліку).

443. Прачытайце і адгадайце загадкі.

Само не гаворыць,
Ды ўсім адгукнецца,
Наш голас паўторыць,
Як мы, засмяецца.

М. Пазнякоў.

У яе, у гэткай дамы,
Усё жыццё^Ф на футры плямы,
Вушы змалку з кутасамі.
Хто яна? Скажыце самі.

Н. Старажава.

змалку

Знайдзіце ў тэкстах азначальныя займеннікі. Вызначце, у якіх формах яны ўжыты.

Займеннік *сам* указвае на ўтваральніка дзеяння або падкрэслівае важнасць асобы: *Не спадзявайся на прарокаў — будзь сам прарокам, чалавек* (А. Бачыла).

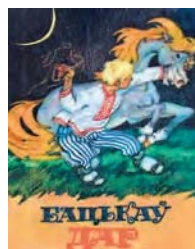
Займеннік *самы* ўказвае, да якой мяжы можа праяўляцца дзеянне, ці службыць для ўтварэння складанай формы найвышэйшай ступені параўнання прыметніка: *Свеціць, як сонца, ад самай калыскі вобраз любімы, родны і блізкі. Маміна імя самае лепшае, маміна слова найдаражэйшае* (М. Хведаровіч).

444. Прачытайце табліцу. Вызначце, якіх форм не хапае ў ёй.

Скланенне займеннікаў <i>сам</i> , <i>самы</i>						
Склон	Адзіночны лік					
	<i>сам</i>			<i>самы</i>		
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	сам □	сам □	сам □	сам □	сам □	сам □
Р.	сам □		сам □ (-ое)	сам □		сам □ (-ае)
Д.	сам □		сам □	сам □		сам □
В.	сам □	сам □	сам □	як Н. або Р.		сам □
Т.	сам □		сам □ (-ою)	сам □		сам □ (-аю)
М.	(пры) сам □		(пры) сам □	(пры) сам □		(пры) сам □

Праскланяйце займеннікі *сам* і *самы* ў множным ліку. Зрабіце вывад пра асаблівасці змянення.

445. Разгледзьце ілюстрацыі да беларускіх казак. Складзіце сказы па малюнках, выкарыстоўваючы займеннікі *сам*, *сама*, *само*, *самі*.

- Як утварыліся прыметнікі ў назвах «Зайкава хатка», «Бацькаў дар»?

Самóму сабе, само́га сябе, на са́май справе.

446. Прачытайце табліцу. Ад чаго залежаць канчаткі займеннікаў?

Склон	Скланенне займеннікаў <i>увесь</i> , <i>кожны</i>					
	<i>увесь</i>			<i>кожны</i>		
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	<i>увесь</i> □	<i>ус</i> ё	<i>ус</i> я	<i>кожн</i> ы	<i>кожн</i> ае	<i>кожн</i> ая
Р.	<i>ус</i> яго	<i>ус</i> ёй (-яе)		<i>кожн</i> ага		<i>кожн</i> ай (-ае)
Д.	<i>ус</i> яму	<i>ус</i> ёй		<i>кожн</i> аму		<i>кожн</i> ай
В.	як Н. ці Р.	<i>ус</i> ё	<i>ус</i> ю	як Н. ці Р.	<i>кожн</i> ае	<i>кожн</i> ую
Т.	<i>ус</i> ім	<i>ус</i> ёй (-ёю)		<i>кожн</i> ым		<i>кожн</i> ай (-аю)
М.	(пры) <i>ус</i> ім	(пры) <i>ус</i> ёй		(пры) <i>кожн</i> ым		(пры) <i>кожн</i> ай

Якія канчаткі маюць займеннікі *ўсякі*, *усялякі* і *любы* ва ўскосных склонах?

447. Прачытайце тэкст, ужываючы азначальныя займеннікі ў патрэбнай форме. Ці можна аднесці тэкст да апісання?

Мядзведзь вядомы (*кожны*) чалавеку. Усе ведаюць і азначэнне (*сам*) назвы. Мядзведзь — ‘той, хто ведае мёд’. Раней к..салапы быў (*самы*) звычайным зверам. Па (*увесь*) г..радах і вёсках сярэдн..вечнай Беларусі хадзілі павадыры* з др..сіраванымі м..дзведзямі і забаўлялі людзей. Сёння мядзведзь^ф занесены ў Чырвоную кнігу. Але яго можна ўбачыць у (*любы*) цырку^м (*Паводле Г. Аўласенкі*).

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

448. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак займеннікі *сам* або *самы*. Вызначце, у якой форме яны ўжыты, і растлумачце іх значэнні.

1. А падручнік ... лепшы — гэта кніга Белавежы (*В. Коўтун*).
2. ... узлятае на далонь сініца, аб шчасці^ф будзем з ёю гаварыць (*Т. Крумплеўская*).
3. Стаіць каля ... ракі, глядзіцца ў люстэрка ракіта* (*Х. Гурыновіч*).
4. Старайся іншых зразумець, тады сябе ..., можа, зразумееш (*Р. Барадулін*).

§ 71. Пытальныя і адносныя займеннікі

449. Прачытайце тэкст. Сказы якіх тыпаў ужываюцца ў тэксце? Якія словы дапамаглі аўтару задаць пытанні?

— Што ты робіш, Вова?	— Сабе.
— Пішу пісьмо.	— Пра што ты пішаш?
— Каму?	— Як атрымаю, тады скажу.

І. Курбека.

Вызначце, у якой форме ўжыты займеннік *сабе*.

Займеннікі *хто? што? які? чый? каторы? колькі?* называюцца **пытальнымі**. Займеннікі *хто, што, які, чый, каторы, колькі* называюцца **адноснымі**. Пытальныя і адносныя займеннікі з'яўляюцца амонімамі.

Пытальныя займеннікі выкарыстоўваюцца ў пытальных сказах: *І што ёсць на свеце мілейшае за цябе, пара маладога жыцця?* (Я. Колас).

Адносныя займеннікі ў асноўным служаць для сувязі частак у складаным сказе: *Ты сцягу, што над галавою, будзь верны!* (П. Броўка).

450. Прачытайце табліцу. Параўнайце канчаткі займеннікаў *хто* і *што*.

Склон	Скланенне займеннікаў <i>хто, што</i>	
Н.	<i>хт</i> о	<i>шт</i> о
Р.	<i>к</i> аго	<i>ч</i> аго
Д.	...	<i>ч</i> аму
В.	<i>к</i> аго	<i>шт</i> о
Т.	...	<i>ч</i> ым
М.	<i>(пры) к</i> ім	...

Дапоўніце табліцу формамі займеннікаў. З займеннікамі *хто* і *што* ў давальным склоне складзіце сказы.

Звярніце ўвагу!

Пытальныя і адносныя займеннікі *хто? хто; што? што; колькі? колькі* змяняюцца па склонах, а займеннікі *які? які; чый? чый; каторы? каторы* — па склонах, ліках і родах (у адзіночным ліку).

451. Прачытайце пары сказаў. Вызначце, да якіх разрадаў адносяцца выдзеленыя займеннікі. З якой мэтай яны ўжываюцца ў сказах?

1. **Хто** сёння дзяжурны? Сяргей, скажы, **хто** сёння дзяжурны.
2. **Якія** ў цябе планы на выхадны дзень? Я помню, **якія** ў цябе планы на выхадны дзень.
3. **Чыя** гэта песня гучыць па радыё? Марыля здагадалася, **чыя** песня гучыць па радыё^Ф.
4. **Колькі** вучняў наведвае факультатыўныя заняткі? Дырэктар спытаў, **колькі** вучняў наведвае факультатыўныя заняткі.

Папрацуйце ў парах. Задайце адзін аднаму пытанні і адкажыце на іх.

Займеннікі **які?** і **які** ва ўскосных склонах маюць канчаткі, як у займенніка *сам*: як **ога**, як **ому**, як **ім** і г. д. Займеннікі **чый?** і **чый** ва ўсіх склонах змяняюцца, як займеннікі *мой, твой, свой*.

Займеннік **колькі** ва ўскосных склонах мае канчаткі, як прыметнік *сіні* ў множным ліку: Р. скл. *кольк**іх***; Д. скл. *кольк**ім***; В. скл., як Н. ці Р. скл.; Т. скл. *кольк**імі***; М. скл. (*на*) *кольк**іх***.

452. Прачытайце тэкст. Растлумачце, чаму ён так называецца.

Музей дзяцінства

Гісторыя ўзнікнення м..ханічных цацак уз..ходзіць да антычных* часоў. Тады самымі вядомымі былі м..ханічныя птушкі. **Яны** с..дзелі на галінках дрэў або пілі ваду з фантанаў.^{сн}

У 1280 годзе ў Кёльне з'явілася першая мад..ль ч..лавека. **Яе** сканструявалі^{сп} з метал.., дрэва, воск.. і скуры. А ў эпоху Адраджэ..ня славы Леанарда да Вінчы зрабіў а..таматычнага льва. **Ён** вы..шаў вітаць караля ў Мілане.

У 18-м стаго..дзі майстры стварылі м..ханічнага флейтыста. «Флейтыст» сапраўды іграў з дапамогай паветра. **Яно** вырывалася з грудзей (*Паводле А. Масла*).

Вусна перабудуйце простыя сказы ў складаня, замяняючы выдзеленыя займеннікі адноснымі.

Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.
Разгледзьце фотаздымак. Што на ім перададзена?
Якія вы ведаеце беларускія цацкі?

флейтыст

453. Адгадайце народныя загадкі-жарты. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі.

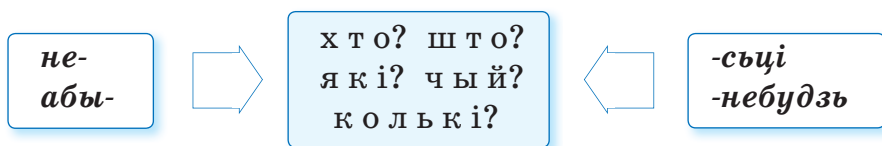
1. (*Які*) два^м займеннікі перашкаджаюць дарожнаму руху?
2. Без (*што*) чалавек не можа жыць? 3. (*Што*) заканчваецца дзень?
4. Без (*што*) хаты не пабудуеш^{сл}? 5. На дне (*які*) ракі плавае лічба?
6. (*Які*) соль нельга распусціць у вадзе?

Для даведкі: *літарай ь; я і мы; ноту соль; без імені; без стуку; Прыпяць.*

Вызначце разрад займеннікаў па значэнні, склон, лік (калі ёсць), род (калі ёсць). Падкрэсліце займеннікі як члены сказа.

§ 72. Няпэўныя займеннікі

454. Ад займеннікаў утварыце аднакаранёвыя словы.

Вызначце, на што ўказваюць утвораныя словы (на прадмет, прымету, колькасць). Ці вядомы вам гэтыя прадметы, прыметы, колькасць?

Ад займеннікаў якога разраду ўтварыліся новыя словы? Чаму, на вашу думку, гэтыя займеннікі называюцца няпэўнымі?

Няпэўныя займеннікі ўказваюць на няпэўныя, невядомыя прадмет, прымету, колькасць: *Нехта спяшаецца, камусьці не спіцца, некага гоніць радасць адкрыцця* (С. Грахоўскі).

Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыставак *не-* і *абы-*: *нёхта, нёшта, нэйкі, нёчы, некатóры, некалькі; абы-хто́, абы-што́, абы-які́, абы-чый́.*

Няпэўныя займеннікі таксама ўтвараюцца пры дапамозе марфем *-сьці* і *-небудзь*, якія называюцца **постфіксамі**: *хтосьці́, штосьці́, чыйсьці́; хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, каторы-небудзь, колькі-небудзь.*

455. Прачытайце табліцу. Зрабіце вывад пра асаблівасці змянення няпэўных займеннікаў.

Склон	Скланенне няпэўных займеннікаў			
Н.	<i>нехта</i>	<i>штосьці</i>	<i>абы-які</i>	<i>чый-небудзь</i>
Р.	<i>некага</i>	<i>чагосьці</i>	<i>абы-якога</i>	<i>чыйго-небудзь</i>
Д.	<i>некаму</i>	<i>чамусьці</i>	<i>абы-якому</i>	<i>чыйму-небудзь</i>
В.	<i>некага</i>	<i>штосьці</i>	як Н. ці Р.	
Т.	<i>некім</i>	<i>чымсьці</i>	<i>абы-якім</i>	<i>чыйм-небудзь</i>
М.	<i>(на) некім</i>	<i>(на) чымсьці</i>	<i>(на) абы-якім</i>	<i>(на) чыйм-небудзь</i>

Праскланяйце займеннікі *абы-хто* і *абы-што*.

456. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу маўлення ён адносіцца? Чаму тэкст называецца «Не такі»?

Не такі

Я вучуся на трэцяй парце ў 6-м «Б» класе разам з адной дзяўчынкай. Ну, што я сказаў смешнага? Усе хлопчыкі вучацца з якой-небудзь дзяўчынкай на якой-небудзь парце. А мяне нават мама запэўнівае, што я стараюся кагосьці рассямшыць^{сп}. Вось задумаўся на нейкім уроку. А мяне раз — і да дошкі! Я разгубіўся і кажу:

— Ды я ж ведаю, што ўсё добра ведаю! Нават калі ішоў да дошкі, не ведаў^с, што нечага не ведаю!

Да ролі клоўна я прывык. Нават пачаў губляцца, калі каля дошкі нешта кажу, а некаторыя вучні не смяюцца. Можна, сапраўды, я не такі, як усе? (*Паводле В. Гарбука*).

Выпішыце з тэксту няпэўныя займеннікі. Вызначце, у якой форме яны ўжыты.

Прыстаўка **не-** і постфікс **-сьці** з займеннікамі пішуча разам: *нехта*, *нейкі*, *штосьці*, *чыйсьці*.

Прыстаўка **абы-** і постфікс **-небудзь** з займеннікамі пішуча праз злучок: *што-небудзь*, *які-небудзь*, *чый-небудзь*. Калі прыстаўка **абы-** аддзяляецца прыназоўнікам, то тады яна пішацца асобна: *абы з кім*, *абы перад чым*.

457. Прачытайце словазлучэнні.

Чем-то увлекаться, кого-то искать, беседовать лишь бы с кем, кому-то сказать, подарить чьему-либо сыну, вспоминать о нескольких встречах, идти на какую-нибудь выставку.

Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Раствлумачце напісанне слоў.

458. Прачытайце табліцу. Зрабіце вывад пра асаблівасці скланення няпэўных займеннікаў.

Склон	Скланенне займеннікаў <i>нейкі, нечы, некаторы</i>		
Н.	нейк <i>і</i>	неч <i>ы</i>	некатор <i>ы</i>
Р.	нейк <i>ага</i>	неч <i>ага</i>	некатор <i>ага</i>
Д.	нейк <i>аму</i>	неч <i>аму</i>	некатор <i>аму</i>
В.	як Н. ці Р.	як Н. ці Р.	як Н. ці Р.
Т.	нейк <i>ім</i>	неч <i>ым</i>	некатор <i>ым</i>
М.	(у) нейк <i>ім</i>	(у) неч <i>ым</i>	(у) некатор <i>ых</i>

Пры вымаўленні займенніка *некаторы* і яго форм націск падае на **о**: *некато́ры, некато́рага, некато́раму, некато́рым, некато́рыя, некато́рых* і інш.

459. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўжываючы займеннікі ў патрэбнай склонавай форме. Абгрунтуйце напісанне займеннікаў.

1. Але аб тым, што ў (*нечы*) сэрцы выбух, парою нават блізкія не знаюць (*М. Танк*). 2. Болей за ўсё на свеце Косця любіў чытаць кніжкі — абы(*які*), каб толькі чытаць (*В. Быкаў*). 3. Страціў слова, страціў спадчыннае слова — (*што*)сьці страціў у душы абавязкова (*Н. Гілевіч*). 4. З сіняватых^{сл} даляў, з сіняватай цьмы (*хто*)сьці напявае залатыя сны (*Т. Кляшторны*). 5. Бачу я: нехта (*нехта*) любіць. Гэта іх справа, гэта іх права. Бачу я: нехта (*нехта*) губіць. Тут і мая ўжо справа (*А. Вяцінскі*).

Раствлумачце значэнне слова *спадчыннае* праз падбор аднакаранёвых.

§ 73. Адмоўныя займеннікі

460. Прачытайце загадкі Н. Гілевіча, устаўляючы замест пропускауў словы *ніхто* ці *нішто*. На што яны ўказваюць?

... не ляцела,
... не спужала,
А ўся затрымцела,
А ўся задрожала^с.

Стаіць бычок —
Асмалены бачок.
Увесь век смаліцца,
І ... не зжаліцца.

Назавіце сінонімы ў тэксце.

Адмоўныя займеннікі ўказваюць на адсутнасць асобы (*ніхто*), прадмета (*нішто*), якасці (*ніякі*), прыналежнасці (*нічый*).

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыстаўкі *ні-*: *ніхто*, *нічый*, *ніколькі*.

Калі *ні* аддзяляецца прыназоўнікам, то займеннік пішацца ў тры словы: *ні да ко́га*, *ні да ко́га*, *ні з кім*, *ні пры якіх*.

Адмоўныя займеннікі змяняюцца, як пыталыя і адносныя, і ўжываюцца ў сказах, дзе ёсць адмоўе *не* ці словы *нельга*, *няма*: *у класе нікога няма*, *нікога не забыць*, *нічога нельга*.

461. Прачытайце табліцу. Зрабіце вывад пра асаблівасці змянення адмоўных займеннікаў.

Склон	Скланенне адмоўных займеннікаў			
Н.	<i>ніхто́</i>	<i>нішто́</i>	<i>нічы́й</i>	<i>ніякі́</i>
Р.	<i>ніко́га</i> (ні ад ко́га)	<i>нічо́га</i> (ні ад чо́га)	<i>нічы́йго́</i> (ні ад чы́йго́)	<i>нія́кага</i> (ні ад я́кага)
Д.	<i>ніко́му</i>	<i>нічо́му</i>	<i>нічы́ймў</i>	<i>нія́каму</i>
В.	<i>ніко́га</i> (ні на ко́га)	<i>нішто́</i> (ні на што́)	<i>нічы́йго́</i> (ні за чы́йго́), <i>нічы́й</i> (ні на чы́й)	<i>нія́кага</i> (ні на я́кага), <i>ніякі́</i> (ні на які́)
Т.	<i>нікі́м</i> (ні з кі́м)	<i>нічы́м</i> (ні з чы́м)	<i>нічы́ім</i> (ні з чы́ім)	<i>ніякі́м</i> (ні з які́м)
М.	<i>ні па кі́м</i>	<i>ні па чы́м</i>	<i>ні па чы́ім</i>	<i>ні па які́м</i>

462. Адкажыце на пытанні, ужываючы адмоўныя займеннікі.

1. Хто вам расказаў пра гэты выпадак? 2. Чым ты будзеш займацца пасля заняткаў? 3. За што ты будзеш перажываць? 4. Якім дываном заслаць падлогу? 5. На якім прыпынку ты выйшла? 6. На чым музычным інструменце ты іграеш?

Запішыце займеннікі. Вызначце, у якой форме яны ўжыты.

463. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Часта прапануюць нешта, што рабіць няма ахвоты. Напрыклад, хтосьці кліча ў кіно^М, якое не выклікае ў цябе ніякай цікавасці. Ёсць некалькі правіл, як трэба правільна адмаўляць.

Пакажы сваім сябрам, што заняты якой-небудзь важнай справай. У такім выпадку нікога не пакрыўдзіш.

Без ніякіх тлумачэнняў упэўнена скажы «не» ў адказ на нахабную просьбу. Нічога не тлумач, а ўпэўнена адмаўляй. Але памятай: уменне казаць «не» ні ў якім разе не распаўсюджваецца на просьбы самых дарагіх^М табе людзей (*З часопіса «Вясёлка»*).

Выпішыце асобна няпэўныя і адмоўныя займеннікі ў пачатковай форме. Раскажыце пра асаблівасці іх значэння і змянення. Праскланяйце словазлучэнні *якая-небудзь справа, нешта цікавае*.

Рускім формам займеннікаў *не́кого, не́чего, не́ с кем, не́ в чем* у беларускай мове адпавядаюць спалучэнні *няма каго́, няма чаго́, няма з кі́м, няма ў чы́м*.

464. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Мая Бел..русь!

Твае дыпламаты цяпер працуюць на (*увесь*) кант..нентах свету.

Ім даступна трыбуна ААН^{ст}.

Яны ў кантакце з пр..зідэнтамі амаль (*увесь*) краін Зямлі.

Яны — (*твой*) сувязныя Беларусь.

А калі ўлічыць,
што кожны чалавек дыпламат,
то беларусаў-дыпламатаў у свеце
болей за тры мільён.. .
Яны жывуць сярод розных народаў
у асяро..ку (*іншы*) культур.
Але хай жа ніколі не здрадзяць
(*свой*) караням сва..му р..даводу.
У. Лінскі.

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Абгрунтуйце напісанне.

Зрабіце пісьмовы марфалагічны разбор двух займеннікаў з тэксту.

465. Выканайце тэматычную тэставую работу па раздзеле «Займеннік».

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якую ролю адыгрываюць займеннікі ў тэксце?
2. На якія разрады па значэнні падзяляюцца займеннікі?
3. Прывядзіце прыклады займеннікаў, якія ўказваюць на прадмет, прымету, колькасць.
4. Займеннікі якіх разрадаў змяняюцца, як прыметнікі? Прывядзіце прыклады.
5. Чым адрозніваюцца прыналежныя займеннікі *яе, яго, іх* ад падобных да іх асабовых?
6. Ці правільна ўжыты формы займеннікаў у наступных словазлучэннях: *прымушаць самага сабе, не дазваляць самаму сабе?*
7. Якую форму маюць займеннікі *нехта, нешта, ніякі* ў месным склоне? Запішыце гэтыя формы займеннікаў. Складзіце з імі сказы.

466. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі.

ахвярава́ць

Альтруізм — францу..скае слова. (*Яно*) называюць чалавека, які бе..карысліва служыць (*іншы*) людзям. Альтруіст* гатовы ахвяраваць для (*той*) людзей, хто ў б..дзе. Ён гатовы ахвяраваць асабістымі інтарэсамі, (*свой*) вол..ным часам, (*свой*) грашыма, хлебам, адзеннем. (*Такі*) людзі прытрымліваюцца

простых^м і мудрых прынцыпаў жыцц..я: «Любі (*іншы*) чалавека, як (*сам*) с..бе», «Дапамажы (*што-небудзь*) у бядзе, то дасць Бог і (*ты*)» (*Паводле У. Лінскага*).

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Якія адносныя займеннікі служаць для сувязі частак у складаным сказе?

- Які сказ мае наступную будову: [_____], (які _____)?

467. Прачытайце рэкламу мультфільма. Пра што вы даведаліся?

На кіностудыі «Беларусьфільм» створан мультфільм «Прыключення Нестеркі». В ім расказываецца о герае народных легенд і преданій.

Вместе со своими верными друзьями псом и котом Нестерка находит выход из любой ситуации. Друзья превращают глиняные горшки в музыкальный инструмент. Они побеждают Дракона, который похитил невесту Нестерки. А также легко расправляются с Лихом, что поселилось в их доме (*По материалам интернет-источников*).

Запішыце тэкст па-беларуску. Раствлумачце напісанне займеннікаў.

Слоўнік

прыключення — *прыгоды*

предание — *паданне*

пёс — *сабака*

выход — *выйсце*

превратить — *ператварыць*

Дракон — *Цмок**

похитить — *выкрасці*

Лихо — *Ліха*

468. Спішыце прыказкі і прымаўкі, раскрываючы дужкі.

1. Ганарлівы^м ды ўпарты — (*нішто*) не варты.
2. Дзе хвоя ні стаіць^ф, а ўсё (*свой*) бору шуміць.
3. (*Ні*)за(*што*) на свеце.
4. Будзь (*свой*) слову гаспадар.
5. Вока (*ні*)кому не запарушыць.
6. Чым (*абы*)які, то лепш (*ні*)які.
7. Шчасця не купіш (*ні*)за(*якія*) грошы.
8. Хлеб над (*увесь*) пануе.
9. (*Ні*)ў(*якім*) разе.

Раствлумачце напісанне займеннікаў.

Раскрыйце сэнс першай прыказкі.

Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год

469. Прачытайце верш. Якія парады вы маглі б даць хлопчыкам-«грамацеям»? Успомніце патрабаванні, якім павінна адпавядаць аб'ява. Напішыце аб'яву правільна.

Грамацеі

Саня — першы грамацей,
А за ім ідзе Мацей.
Саня піша: «Роўна ў восім
На футбол з'евіцьца просім».
— Непісьменная аб'ява,
Класу нашаму — няслава! —
Раззлаваўся грамацей.
Перапісвае Мацей:
«У нідзелю роўна ў восям
На футбол з'явіца просям».
— І куды вы ўсе глядзелі?

Не ў «нідзелю», а ў «недзелю», —
Хомка — трэці грамацей —
Напісаў яшчэ прасцей.
Цэлы стос паперы чыстай
Сапсавалі футбалісты.
І спацелі як адзін,
Малявалі сто^М хвілін.
Сто хвіліначак — не жарты!
І калі б запал упарты
Перанесці на урок —
Быў бы толк, а не папрок.

Э. Агняцвет.

Размяркуйце правільна напісаныя словы з верша, ужываючы іх у пачатковай форме.

Часціны мовы			
назоўнік	прыметнік	лічэбнік	займеннік

У якім слупку ў вас атрымалася больш слоў? Як вы думаеце чаму?

470. Знайдзіце «пятае лішняе» ў кожным радзе. Раствлумачце, чаму яно «лішняе». З выдзеленымі словамі складзіце сказы.

1. **Тбілісі**, Гобі, Нью-Ёрк, Антарыя, Конга.
2. Настаўніцтва, сялянства, **птаства**, мінчанін, моладзь.
3. Кнігі, дрыжыкі, нажніцы, дзверы, **карункі**.
4. Боль, мазоль, шынель, столь, **медаль**.
5. Калега, слуга, ляўша, сведка, **ханжа**.

471. Перакладзіце словазлучэнні з рускай мовы на беларускую. Вызначце род назоўнікаў, абазначце канчаткі прыметнікаў. Праскланяйце два любыя беларускамоўныя словазлучэнні.

Охапка дров — ... , левая бровь — ... , пятнистый жираф — ... , дубовый комод — ... , лошадиное копыто — ... , белый лотос — ... , весенний паводок — ... , душистый пион — ... , полевая ромашка — ... , пустое шоссе — ... , свежий щавель — ... , новая туфля — ... .

472. Пастаўце словы, што ў дужках, у патрэбную форму, абазначце ў іх канчаткі. Назавіце гукі, якія чаргуюцца ў формах гэтых слоў.

Хлопцы купаліся ў (*рэчка* — М. скл.). Маёй (*дачка* — Д. скл.) падабаецца іграць на (*скрыпка* — М. скл.). Па (*шчака* — М. скл.) цякла сляза. У (*плот* — М. скл.) не хапала адной (*дошка* — Р. скл.). На змену (*засуха* — Д. скл.) прыйшлі дажджы. Учора я сустрэўся з дзяўчынкай (*Жэня* — Т. скл.) і хлопчыкам (*Віця* — Т. скл.).

473. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып, тэму і асноўную думку, дайце назву.

Перад св..таннем, калі патухаюць зоры, калі неба робіцца бледна (*з..лёным*), як недаспелы яблык, і над л..снымі азёрамі разгараецца адзіная калючая зорка, — з лясных зарас..нікаў выходзіць да возера прыгожы гарбаносы звер. До..гімі стальнымі нагамі ён ас..ярожна ступае па травах, і (*ні*)водная ламачына не хрумсне пад яго капытом. Звер ас..ярожна пасоўваецца напера.., і, быццам падпарадкоўваючыся (*не*)вядомай і бя..гучнай мове, з зарас..нікаў выплывае за ім другі звер, мен..шы. Яны падыхо..яць да возера і пачынаюць ас..ярожна цягнуць вадку праз ружовыя мя..кія губы. Ласяне праганяе смагу хутч..й і пачынае дурэць. Яму добра і вёс..ла, яно гля..іць на с..вет добрымі, вялікімі, як слівы, вачыма (*Паводле У. Караткевіча*).

Спішыце, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

474. Знайдзіце «пятае лішняе» ў кожным радзе. Раствлумачце правапіс слоў 4-га і 5-га радоў. З выдзеленымі словамі складзіце сказы.

1. Братаў, вучнеў, грамадскі, Мішаў, **матулін**.
2. Гімнастычны, **дубовы**, лазовы, просты, вячэрні.
3. Разумнейшы, **старэйшы**, лепш, даўжэйшы, вышэйшы.
4. Беларуска(*рускі*), пяці(*гадовы*), добра(*сумленны*), агульна(*адукацыйны*), нава(*годні*).
5. **Карці(н/нн)ы**, жураўлі(*н/нн*)ы, страшэ(*н/нн*)ы, абедзе(*н/нн*)ы, ако(*н/нн*)ы.

475. Да прапанаваных прыметнікаў падбярыце па сэнсе назоўнікі са слоў для даведкі. Да кожнай групы прапануйце свае 2 словы.

востры — ...   свежы — ...
халодны — ...   салодкі — ...

С л о в ы д л я д а в е д к і: *газета, боль, прыправа, сон, голас, надвор'е, малако, прасціна, нож, абяцанні, паліто, раніца, розум, пот, позірк, мёд, суп.*

У якім значэнні ўжыты прыметнікі ў словазлучэннях? Вызначце іх разрад.

476. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Дайце назву.

Няма нічога больш зменлівага, чым вецер: то ён пя..чотна-ласкав.., то суров.., то гуллів.. . І гэты настрой а..чуваюць хмары. Прыгледзьцеся. Заўважылі, якія яны ў ясна.. дзень? Беленьк.. . Чыст.. . Мякк.. . Быццам пухов.. . Паўзуць марудна, як чарапахі.

Хмарам вядомы ўсе закуткі неба. Але бе..прытульн.. вандраванне іх таксама стамляе. Тады яны апускаюцца на в..рхавіны дрэў, са..яцца, як вялізн.. птушкі, на дубы, на высок.. сосны. Напэўна, хмарам хочацца разгледзець лясна.. таямніцы, убачыць тое, чаго не відаць з н..бесн.. выш..ні (*Паводле Т. Курылы*).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і дапісваючы канчаткі прыметнікаў. Абазначце род, лік, склон прыметнікаў.

477. Ад слоў, што знаходзяцца ў дужках, утварыце адпаведныя прыметнікі. Абазначце суфіксы.

1. Зайчыка збіраліся глядзець штодзень усе (*суседзі*) хлопчыкі і дзяўчынкі (*П. Кавалёў*).
2. У гэты момант уляцеў у хату

вясёлы і (*радасць*) Рыгорка (*Я. Колас*). 3. (*Глыбіня*) воды кішаць асятрамі, нялёгкая справа — лавіць асятра (*М. Хведаровіч*). 4. Бяскрайнія, (*без дна*) парывы творчых сіл, — шырэй за далі (*сон*), глыбей за небасінь (*Т. Кляшторны*).

478. Прачытайце тэкст. Перакладзіце яго на беларускую мову.

Подули студёные ветры, день стал намного короче ночи. Пошёл снег.

Всё небо и весь воздух были полны снежинок. Снежинки ложились на все деревенские крыши, и на изгороди, и на деревья, которые становились белее молока.

Когда крупные снежинки летят, они красивее самых нежных цветков. Разглядишь ближе — и увидишь звёздочки, и все они резные, и все разные. У одной лучики широкие и зубчатые, у другой — острые, как стрелки (*По Л. Воронковой*).

479. Знайдзіце «пятае лішняе» ў кожным радзе. Раствлумачце, чаму яно «лішняе». 3 выдзеленымі словамі складзіце сказы.

1. Сем, дванаццаць, першы, **паўтара**, дзясятка.
2. Другі, чатырнаццаты, трыццаць трэці, трохмільённы, **абедзве**.
3. Сорак, шэсцьдзясят, абодва, **дзевяцьсот**, паўтараста.
4. Дваццаць другі, дзевятнаццаць, трыста сорак тры, **дзве трэція**, сто пяты.
5. Васьмёра, чатыры, дзясяцера, **пяцёра**, трое.

480. Выпішыце аднакаранёвыя лічэбнікі ў два слупкі. У першы слупок запішыце колькасныя лічэбнікі, у другі — парадкавыя.

Два, дваіны, другі, двойка, удваіх, двойчы, падвоены, двое, дзве, дваіняты, дваіцца, тры, тройка, трэці, тройчы, траіны, трое, утраіх, траіцца, траіняты, пяцёрка, пяты, пяць, пяцёра, пяцёрачнік, пяцярня, адна чацвёртая.

Ці засталіся ў вас нявыпісаныя словы? Чаму вы іх не выпісалі? Са зборнымі лічэбнікамі складзіце сказы.

481. Прачытайце тэкст. Якія факты былі вам вядомыя, а пра якія вы даведаліся ўпершыню?

60 секунд... Гэта ўсяго толькі адна хвіліна нашага жыцця. За гэты невялікі перыяд часу мы можам зрабіць зусім нязначныя дзеянні, напрыклад прыбраць ложак ці пачысціць зубы, аднак у планетарным маштабе 60 секунд адыгрываюць даволі важную ролю.

А ці ведаеце вы, што можа адбыцца ў нашым свеце за 60 секунд?

Штохвілінна на нашай планеце адбываецца 5 землятрусаў. Большасць з падземных^{сл} штуршкоў настолькі нязначныя, што мы іх папросту не заўважаем, зафіксаваць іх могуць толькі вельмі адчувальныя прыборы.

Кожныя 60 секунд у Зямлю ўдараюць 360 маланак.

За адну хвіліну Амазонка, самая паўнаводная рака ў свеце, улівае штохвілінна 105 мільярдаў літраў вады ў Атлантычны акіян.

960 000 000 тон вады выпараецца з паверхні Зямлі кожныя 60 секунд.

Чалавечае сэрца робіць 72 удары, а ў нашым арганізме адмірае каля 300 000 000 клетак.

За адну хвіліну святло пройдзе 18 000 000 кіламетраў, а наша планета пераадолее 1 787 100 метраў па калясонечнай арбіце.

Кожныя 60 секунд з атмасферай Зямлі сутыкаецца 6000 метраў вышыні.

Выпішыце словазлучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі, замяняючы лічбы словамі. Вызначце склон лічэбнікаў і назоўнікаў.

482. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Дзе выкарыстоўваецца гэты стыль?

Далёка-далёка ад нас, на другім баку З..млі, можна сказаць, супраць наш..х ног, на поўнач ад А..страліі, ляжыць в..лікі **востраў** Новая Гвінея. На дз..ве з паловай тысячы кіламетраў працягну..ся ён у даўжыню і больш чым на ш..цьсот кіламетраў — у шырыню. Тры такія дз..ржавы, як Англія, маглі б зм..сціцца на гэт..м востраве.

Ляжыць Новая Гвінея каля самага экватара; значыць, там стаіць вечн.. лета.

Увесь год растуць і цвітуць там розн.. дзіўн.. расліны.

Па чырвоных кветках даўж..нёю і шырынёю з добры ручнік лётае райская птушка, якая толькі і ж..ве ў гэтай краіне ды на некалькіх бліжэйшых **астравах** (*Я. Маўр*).

Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Надпішыце разрады лічэбнікаў. Праскланяйце лічэбнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны адносяцца. Раствлумачце правапіс выдзеленых слоў.

483. Знайдзіце «пятае лішняе» ў кожным радзе. Раствлумачце, чаму яно «лішняе». З выдзеленымі словамі складзіце сказы.

1. Ніхто, нішто, **нехта**, ніякі, нічый.
2. Ты, з табой, табе, **цябе**, сябе.
3. Бацькавы, мае, твае, **свае**, нашы.
4. (**Не**)хта, хто(*небудзь*), хто(*сьці*), (*ні*)які, (*не*)каторы.
5. Самаму, **самага**, аб самым, самы, самому.

484. Падбярыце да дзеясловаў адмоўныя займеннікі.

не патрывожыць ...	не злавацца ...
не згаджацца ...	не дараваць ...
не сумаваць ...	не захапляцца ...

485. Улічваючы суадноснасць займеннікаў з іншымі часцінамі мовы, запішыце прапанаваныя займеннікі ў тры слупкі: 1) займеннікі, якія замяняюць назоўнікі; 2) займеннікі, якія замяняюць прыметнікі; 3) займеннікі, якія замяняюць лічэбнікі.

Гэтулькі, некалькі, кожны, чый, ніхто, што, хто, яны, гэты, наш, колькі, столькі, мой, свой, я, мы, ты, ён, яны, ніколькі.

486. Складзіце і запішыце словазлучэнні, выкарыстаўшы прыведзеныя формы займеннікаў. Укажыце разрад займеннікаў, скланавую форму, пастаўце націск.

Нечым, нічым, іх, самымі, самімі, сабой, ні на кога, усяму, імі, сабе, ні аб кім, мной, самога, нечаму, намі, чымі.

487. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку.

Гэтай сустрэчы з тайгою я чакаў даўно. Яшчэ на Далёкім Усходзе ўсё збіраўся хоць на колькі гадзін застацца сам-насам з усурыйскімі кедрамі, але нейкі будзённы клопат заўсёды апярэджваў гэтае маё жаданне — я вяртаўся тады дадому, так і не пабыўшы ў сапраўднай тайзе. Ды і потым былі выпадкі, калі я мог бліжэй пазнаёміцца з сібірскім лесам, але тайга заўсёды заставалася сама па сабе, я — таксама сам па сабе: калі і, здаралася, бачыў яе, то ўсё не так, як хацелася, — то зверху, з самалёта, то збоку, з вагона, а то яна, нібы тая казачная жар-птушка сваё пяро, пакідала мне нейкі адзінокі, абшарпаны вятрам і кедр — глядзі, маўляў, любуйся... *(Паводле Я. Сіпакова).*

Выпішыце займеннікі, вызначце іх разрад, род, лік, склон. Зрабіце марфалагічны разбор аднаго займенніка.

488. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце займеннікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

На берагу реки Джамны сидели три знатные женщины, плескались водой и хвастались одна перед другой своими руками.

Но вот подошла к ним старушка, седая от горя и тощая от голода, и попросила у них чего-нибудь поесть.

Ничего не дали ей знатные женщины, спросили только:

— Скажи, старая, у которой из нас руки красивее?

— Вот поем немножко, тогда скажу, — ответила старуха и побрела прочь.

Недалеко от них сидела бедная крестьянка. Она до того загорела на работе в поле, что кожа на её руках стала чёрной.

Старуха и у неё попросила есть.

— Бери, матушка! У меня есть немножко еды, возьми себе половину, — сказала крестьянка.

Старуха поела, выпила воды и от всей души поблагодарила крестьянку. Потом взяла её за руку, привела к трём знатым женщинам и сказала:

— Вот эти руки в тысячу раз прекрасней ваших белых-белых, нежных, холёных рук! — так сказала старуха и пошла своей дорогой.

Тлумачальны слоўнік

Аздоблены, -ая, -ае. Упрыгожаны.

Алей, -ю, *м.* Тлушч з насення раслін.

Антычны, -ая, -ае. 1. Старажытнагрэчаскі або старажытнарымскі (пра культуру, мастацтва, грамадскі лад і пад.). 2. Які нагадвае прыгажосцю статуі Старажытнага свету; класічна правільны (пра рысы твару, формы цела і пад.).

Балéя, -і, *мн.* -і, -лей, *ж.* Вялікая нізкая драўляная або металічная пасудзіна для мышцы бялізны. // (*памяни.*) балейка.

Брама, -ы, *ж.* Шчыльныя, на дзве палавіны, крытыя зверху вароты, якія закрываюць галоўны ўваход на тэрыторыю горада, завода, двара і інш.

Вылічальны, -ая, -ае. 1. Які мае адносіны да вылічэння. Вылічальныя аперацыі. 2. Прызначаны для вылічэнняў.

Выцінанка (*абл. выразанка, выстрыганка*), *Р* -і, *М* -нцы, *ж.* Ажурны ўзор, выразаны з белай, чорнай ці каляровай паперы. Від дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Вясэле, -я, *н.* Абрад шлюбу і ўрачыстасць, святкаванне, звязанае з гэтым.

Гарну́цца, гарну́ся, гóрнешся, гóрнецца; *незак.* 1. Набліжацца, падсоўвацца да чаго-н. 2. Пяшчотна туліцца, лапчыцца да каго-н. 3. Мець схільнасць, ахвоту да чаго-н., захапляцца чым-н.

Гасцёўня, *РДМ* -і, *ж.* Гасціная (пакой).

*Драбіны*¹, -бін. Лесвіца (прыстаўная).

*Драбіны*², -бін. 1. Каляска. 2. Бакавая абрашотка (у калясцы; *разм.*).

Жупан, -а, *мн.* -ы, -оў, *м.* Даўнейшае верхняе мужчынскае адзенне з каляровага сукна.

Закрасава́ць (пра жыта), -сую, -суеш, -суе. Пачаць красаваць.

Зале́ва -ы, *абл. слова.* Заліўны дождж; лівень.

Запаве́т, -у, *М* -веце; *мн.* -ы, -аў, *м.* Наказ, парад паслядоўнікам або нашчадкам.

Заруча́льны, -ая, -ае. Які мае адносіны да заручын, звязаны з абрадам заручын.

Заשמальцава́ны, -ая, -ае. Запэцканы да бляску; якім працягла або неахайна карысталіся.

Змо́ршчына, -ы, *ж.* 1. Маршчына (на твары, на целе). 2. Няроўнасць, складка на чым-н.

Зні́чка, -і, *ж.* Падаючая зорка.

Зо́лак -лку і -лаку, *м.* Пачатак світання.

Каро́зія, -і, *ж.* 1. Разбурэнне металаў пад уздзеяннем асяроддзя — газаў, вільгаці, хімічных рэчываў. 2. Частковае разбурэнне горных парод пад уздзеяннем вады.

Лагóдны, -ая, -ыя. Дабрадушны, ласкавы, прыемны.

Лéтаніс, -у, *м.* Пагадовы запіс гістарычных падзей у старажытных часы; кніга з такімі запісамі.

Лішак, -шку, *мн.* -шкі, -шкаў, *м.* Лішняе, тое, што перавышае якую-н. норму, меру.

Лўста, -ы, *ДМ* -сце, *ж.* Адрэзаны вялікі плоскі кавалак (хлеба, сала і г. д.).

Маністы, -аў; *адз.* (*няма*). Упрыгожанне з пацерак, манет, каштоўных камянёў, якое надзяваецца на шыю.

Мантыя, -і, *мн.* -і, -тый, *ж.* Доўгая шырокая адзежына ў выглядзе плашча.

Мур, -а і -у, *мн.* -ы, -оў, *м.* Мураваны будынак. Цагляная або каменная сцяна вакол чаго-н.

Мы́тня, -і, *мн.* -і, -яў. Тое, што і таможня.

Натáтка, -і, *ДМ* -тцы, *мн.* -і, -так. Кароткі запіс або інфармацыя ў друк.

На́шча, прысл. Не еўшы нічога.

Некрóпаль, -я, *мн.* -і, -яў, *м.* Месца, дзе пахаваны славутыя людзі.

Павады́р, -а, *м.* Той, хто водзіць каго-н.

Падшыва́нец, -нца, *мн.* -нцы, -нцаў, *м.* (*разм.*). Гарэзлівы падлетак.

Паку́та, -ы, *ДМ* -куце, *ж.* Вялікая фізічная або душэўная мука; мучэнне.

Палонка, -і, *ДМ* -нцы, *мн.* -і, -нак, *ж.* 1. Незамерзлы або расталы ўчастак ледзяной паверхні ракі, возера, мора і г. д. 2. Дзірка, прасечаная ў лёдзе возера, ракі і г. д.

Плёс, -а, *мн.* -ы, -аў, *м.* Шырокі ціхі ўчастак ракі паміж астравамі.

Прыну́ка, -і, *ДМ* -нуцы, *ж.* Прымус, прымушэнне.

Прысма́кі, -аў, *мн.* 1. Ласункі, а таксама ўвогуле смачныя, асабліва прыгатаваныя стравы. 2. Прыправа (*разм.*).

Пурпурóвы, -ая, -ае. Які мае ярка-чырвоны колер з фіялетавым адценнем, афарбаваны ў гэты колер.

Пухі́р, -а, *мн.* -ы, -оў, *м.* Тут: тое, што і пузыр.

Радзі́мка, -і, *ДМ* -мцы, *мн.* -і, -мак, *ж.* Прыроджаная плямка на скуры чалавека.

Ракі́та, -ы, *ДМ* -кіце, *ж.* Дрэва або вялікі куст сямейства вярбовых.

Рэ́шткі, -ткаў, *мн.* 1. Тое, што і рэшта. 2. Звыч. *мн.* л. (рэшткі, -аў). Тое, што яшчэ захавалася, уцалела (ад разбурэння, гібелі і пад.); астаткі.

Сільвіні́т, -у, *м.* Асадкавая горная парода, з якой робяць калійнае ўгнаенне.

Скру́ха, -і, *ДМ* скрусе, *ж.* Туга, маркота.

Спа́дчына, -ы, *ж.* Маёмасць, гаспадарка, якая пасля смерці ўладальніка пераходзіць у чыю-н. уласнасць. Пра тое, што пераёмна пераходзіць ад папярэдняга да наступнага.

Суцэльны, -ая, -ае. Які цягнецца без прамежкаў, перапынкаў; цалкам займае сабой якую-н. прастору.

Танальнасць, -і, *ж.* Дакладнае размяшчэнне гукаў ладу па вышыні.

Фанэра, -ы, *ж.* Тонкія драўляныя пласціны.

Філіял, -а, *мн.* -ы, -аў, *м.* Аددзяленне буйнога прадпрыемства якой-н. установы ці арганізацыі.

Фінікійцы, -аў, *мн.* Старажытны народ, жыхары Фінікіі.

Хмызняк, -у, *мн.* -і, -оў, *м.* Кусты, зараснік.

Цмок, -а, *м.* У казках і народных паданнях — пачвара ў вобразе змея, дракона.

Цокаль, -я, *м.* 1. Ніжняя патоўшчаная частка сцяны, збудавання, калоны, помніка, якая абапіраецца на фундамент. 2. Металічная частка электрычнай лямпачкі, якая служыць для ўмацавання яе ў патроне.

Цыраваць, -рую, -руеш, -руе. Зашываць дзірку ў якой-н. тканіне, вырабе, не сцягваючы краі ў рубец.

Чарада, -ы, *ДМ* -дзе, *мн.* чароды (з лічэб. 2, 3, 4) чарады, чарод; *ж.* 1. Рад аднародных прадметаў ці жывых істот, якія размяшчаюцца або рухаюцца адно за адным. 2. Статак, гурт свойскай або дзікай жывёлы.

Шмалец, -льцу, *м.* Гусіны тлушч.

Экспанат, -а, *М* -наце, *м.* Прадмет, які выстаўляецца ў музеі або на выстаўцы для агляду.

Слоўнікавыя словы

абеліск	крышталік	пóшта
аДДзялённе	медаль	рэгіён
ахвяраваць	назаўтра	рэшата
булён	на працягу	смáчны
вóдарасці	на́шча	увёрсе
восемсóт	невідзімка	фарту́х
выціна́нка	незлічо́ны	фестыва́ль
гладыёлус	нектáр	філіял
дзвэ́сце	няйна́чай	флейты́ст
змáлку		

Змест

БЕЛАРУСКАЯ МОВА — НАЦЫЯНАЛЬНАЯ МОВА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

- § 1. Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету. Літаратурная мова і народныя гаворкі 3

ТЭКСТ

- § 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы. Падтэмы тэксту. Ключавыя (апорныя) словы і сказы ў тэксце 6
- § 3. Паглыбленне паняцця пра апавяданне, апісанне і разважанне 9

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V КЛАСЕ

- § 4. Словазлучэнне і сказ. Знакі прыпынку ў простых і складаных сказах 12
- § 5. Гукі беларускай мовы. Іх вымаўленне і абазначэнне на пісьме ... 15
- § 6. Слова, яго лексічнае значэнне 17

СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

- § 7. Маўленчая сітуацыя і яе прыметы. Стылі маўлення (паўтарэнне) 20
- § 8. Афіцыйны стыль маўлення, яго жанры, сфера выкарыстання... 22
- § 9. Публіцыстычны стыль, яго жанры, сфера выкарыстання 25

ГРАМАТЫКА

СКЛАД СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ І АРФАГРАФІЯ

- § 10. Марфемная будова слова 27
- § 11. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак 29
- § 12. Корань слова (паўтарэнне). Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова 32
- § 13. Прыстаўка як значымая частка слова 37
- § 14. Суфікс як значымая частка слова 39
- § 15. Чаргаванне зычных і галосных у аснове 41
- § 16. Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (паўтарэнне) 44
- § 17. Правапіс *і, й, ы* пасля прыставак 47
- § 18. Утварэнне слоў. Утваральная аснова (азнаямленне) 50
- § 19. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны 54
- § 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў.... 57
- § 21. Складанаскарочаныя словы (азнаямленне) 61
- Кантрольныя пытанні і заданні* 64

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

§ 22. Самастойныя і службовыя часціны мовы.....	66
---	----

НАЗОЎНІК

§ 23. Назоўнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма.....	69
§ 24. Агульныя і ўласныя назоўнікі. Правапіс уласных назваў	71
§ 25. Назоўнікі адушаўлёныя і неадушаўлёныя.....	74
§ 26. Назоўнікі канкрэтныя і абстрактныя	77
§ 27. Назоўнікі зборныя і рэчыўныя	80
§ 28. Род назоўнікаў. Несупадзенне роду некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах	83
§ 29. Лік назоўнікаў. Назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку. Несупадзенне ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах	85
§ 30. Патрабаванні да сцісллага пераказу	87
§ 31. Склон назоўнікаў. Асновы назоўнікаў	90
§ 32. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 1-га скланення (у давальным і месным склонах адзіночнага ліку)	94
§ 33. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 2-га скланення (у родным і месным склонах адзіночнага ліку)	96
§ 34. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 3-га скланення (у творным склоне адзіночнага ліку)	100
§ 35. Правапіс канчаткаў назоўнікаў у множным ліку (у родным і творным склонах)	103
§ 36. Скланенне назоўнікаў, якія абазначаюць імёны, прозвішчы і назвы населеных пунктаў на <i>-оў, -ёў, -еў, -аў, -ын, -ін</i>	105
§ 37. Рознаскланяльныя назоўнікі	108
§ 38. Нескланяльныя назоўнікі	112
§ 39. Спосабы ўтварэння назоўнікаў.....	116
§ 40. Правапіс назоўнікаў з суфіксамі <i>-ак, -ык, -ік, -ачк-, -ечк-</i> ; мяккі знак перад суфіксамі <i>-к-, -чык-</i> і ў суфіксах <i>-аньк-, -еньк-</i>	119
§ 41. Складаныя назоўнікі, іх правапіс	121
§ 42. Правапіс <i>не (ня), ні</i> з назоўнікамі	124
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	126

ПРЫМЕТНІК

§ 43. Прыметнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма	129
§ 44. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі	131
§ 45. Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх утварэнне і ўжыванне	135

§ 46. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у адзіночным ліку	141
§ 47. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў у множным ліку	145
§ 48. Утварэнне, скланенне і правапіс прыналежных прыметнікаў ...	148
§ 49. Асноўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў	152
§ 50. Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі, сфера іх ужывання, правапіс...	154
§ 51. Прыметнікі з суфіксам <i>-ск-</i> , іх правапіс	156
§ 52. Правапіс <i>-н-</i> , <i>-нн-</i> у прыметніках	159
§ 53. Складаны план	161
§ 54. Утварэнне і правапіс складаных прыметнікаў	164
§ 55. Правапіс <i>не (ня)</i> з прыметнікамі	167
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	169

ЛІЧЭБНІК

§ 56. Лічэбнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля	171
§ 57. Лічэбнікі колькасныя і парадкавыя	174
§ 58. Простыя, складаныя і састаўныя колькасныя лічэбнікі	177
§ 59. Простыя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	179
§ 60. Складаныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	183
§ 61. Састаўныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс	185
§ 62. Скланенне, ужыванне і правапіс парадкавых лічэбнікаў	188
§ 63. Скланенне, ужыванне і правапіс дробавых лічэбнікаў	192
§ 64. Скланенне, ужыванне і правапіс зборных лічэбнікаў	195
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	197

ЗАЙМЕННІК

§ 65. Займеннік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма. Разрады займеннікаў па значэнні (азнаямленне).....	200
§ 66. Асабовыя займеннікі	203
§ 67. Зваротны займеннік <i>сябе</i>	207
§ 68. Прыналежныя займеннікі	209
§ 69. Указальныя займеннікі	212
§ 70. Азначальныя займеннікі	215
§ 71. Пытальныя і адносныя займеннікі	218
§ 72. Няпэўныя займеннікі	220
§ 73. Адмоўныя займеннікі	223
<i>Кантрольныя пытанні і заданні</i>	225

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВІВУЧАНАГА ЗА ГОД (227)

<i>Тлумачальны слоўнік</i>	234
<i>Слоўнікавыя словы</i>	236

(Назва ўстановы адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Спіс выкарыстаных крыніц знаходзіцца ў выдавецтве

Вучэбнае выданне

**Валочка Ганна Міхайлаўна
Зелянко Вольга Уладзіміраўна
Мартынкевіч Святлана Васільеўна і інш.**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 6 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактар *Н. М. Кумагера*

Вокладка мастака *З. П. Болцікавай*

Мастакі *К. Ю. Бандарык, А. В. Зіноўева, А. П. Пратасеня, І. А. Салаўёва,*

З. П. Болцікава, А. М. Брыкет, Д. А. Рафальская, Н. А. Храмава

Мастацкі рэдактар *Т. В. Мотуз*

Камп'ютарная вёрстка *А. М. Брыкет*

Карэктары *Д. Р. Лосік, Н. В. Федарэнка, В. М. Паўлючэнка*

Падпісана да друку 03.06.2020. Фармат 70×90^{1/16}. Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 17,55. Ул.-выд. арк. 11,2. Тыраж 133 135 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі» Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

Правообладатель Национальный институт образования

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ НАЗОЎНІКА

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л.).
3. Разрад паводле значэння: агульны ці ўласны; адушаўлены ці неадушаўлены; асабовы ці неасабовы; канкрэтны ці абстрактны; зборны, рэчыўны.
4. Марфалагічныя прыметы: нязменныя (род, скланенне); зменныя (склон, лік).
5. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Што ў вадзе родзіцца і ў вадзе расходзіцца? (Загадка).

Вусны разбор. (*У*) *вадзе* — назоўнік; пачатковая форма — *вада*; агульны, неадушаўлены, неасабовы, канкрэтны, рэчыўны; жаночага роду, першага скланення; ужыты ў форме меснага склону адзіночнага ліку; у сказе з'яўляецца акалічнасцю.

Пісьмовы разбор. (*У*) *вадзе* — назоўнік; п. ф. — *вада*; агульны, неадушаўлены, неасабовы, канкрэтны, рэчыўны; ж. р., 1-га скл.; М. скл., адз. л.; акалічнасць.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЗАЙМЕННІКА

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: асабовы, зваротны, прыналежны, указальны, азначальны, пыталны, адносны, няпэўны, адмоўны.
4. Марфалагічныя прыметы: склон, род (калі ёсць), лік (калі ёсць).
5. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

А найлепшая тая дарога, што вядзе на бацькоўскі парог (А. Астрэйка).

Вусны разбор. *Тая* (дарога) — займеннік; пачатковая форма — *той*; указальны; ужыты ў форме назоўнага склону жаночага роду адзіночнага ліку; у сказе з'яўляецца азначэннем.

Пісьмовы разбор. *Тая* (дарога) — займеннік; п. ф. — *той*; указальны; Н. скл., ж. р., адз. л.; азначэнне.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ПРЫМЕТНІКА

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Разрад паводле значэння: якасны, адносны, прыналежны.
4. Ступень параўнання прыметніка (калі ёсць): простая ці складаная форма вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
5. Марфалагічныя прыметы: род, лік, склон.
6. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Сонца! Красуй над зямлёю, самай у свеце прыгожаю (А. Астрэйка).

Вусны разбор. *Самая прыгожаю* (зямлёю) — прыметнік; пачатковая форма — *прыгожы*; якасны; ужыты ў складанай форме найвышэйшай ступені параўнання; у форме жаночага роду адзіночнага ліку творнага склону; у сказе з'яўляецца азначэннем.

Пісьмовы разбор. *Самая прыгожаю* (зямлёю) — прыметнік; п. ф. — *прыгожы*; якасны; складаная ф. найвышэйш. ст. параўн.; ж. р., адз. л., Т. скл.; азначэнне.

ПАРАДАК МАРФАЛАГІЧНАГА РАЗБОРУ ЛІЧЭБНІКА

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., м. р. (калі змяняецца па родах), адз. л. (калі змяняецца па ліках)).
3. Разрад паводле значэння: колькасны (абазначае цэлы лік, дробавы, зборны) ці парадкавы.
4. Разрад паводле будовы: просты, складаны, састаўны.
5. Марфалагічныя прыметы: род (калі ёсць), лік (калі ёсць); склон.
6. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Метраў на пяць ад зямлі хвоя раздвойвалася (М. Ваданосаў).

Вусны разбор. *Пяць* — лічэбнік, пачатковая форма — *пяць*; колькасны (абазначае цэлы лік); просты; ужыты ў форме вінавальнага склону; уваходзіць у склад акалічнасці *метраў на пяць*.

Пісьмовы разбор. *Пяць* — лічэбнік, п. ф. — *пяць*; кольк. (цэлы лік), просты; В. скл.; у складзе акалічнасці.

ПАРАДАК РАЗБОРУ СЛОВА ПА САСТАВЕ

1. Слова з тэксту.
2. Лексічнае значэнне слова.
3. Часціна мовы.
4. Зменнае ці нязменнае слова (у зменным слове вызначыць канчатак (у тым ліку нулявы) і аснову, у нязменным — толькі аснову).
5. Корань слова.
6. Прыстаўка (прыстаўкі) (пры наяўнасці).
7. Суфікс (суфіксы) (пры наяўнасці).

Узоры разбору

Вусны разбор. *Павуцінка* — ‘маленькая павуціна’; назоўнік; зменнае слова; канчатак — *-а*; аснова слова *павуцінк-*; корань *павуц-*; суфіксы — *-ін-* і *-к-*.

Графічны разбор. *Павуцінк*.

ПАРАДАК СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА РАЗБОРУ

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Лексічнае значэнне слова (для зменнага слова).
4. Слова, ад якога ўтворана прапанаванае для разбору слова.
5. Утваральная аснова.
6. Словаўтваральная марфема (марфемы).
7. Спосаб утварэння слова.

Узоры разбору

Вусны разбор. *Вадзіцель* — назоўнік; пачатковая форма — *вадзіцель*; ‘той, хто кіруе аўтамабілем’; утвораны ад дзеяслова *вадзіць*; утваральная аснова *вадзі(ць)*; словаўтваральная марфема — суфікс *-цель*; слова ўтворана суфіксальным спосабам.

Пастукаць — дзеяслоў; пачатковая форма — *пастукаць*; ‘стукаць некаторы час’; утвораны ад дзеяслова *стукаць*; утваральная аснова *стукаць*; словаўтваральная марфема — прыстаўка *па-*; слова ўтворана прыставачным спосабам.

Графічны разбор. *Вадзіцель* ← *вадзі(ць)*,
пастукаць ← *стукаць*.